



V. FEJEZET.

BUDA ALÁ!

Hadi tervek 1686-ra. A sereg megosztása. Az eszéki híd. A bajor választó külön parancsnoksága. Eger és Székes-Fejérvár ostromának terve. Lipót ingadozása. A Bádeniek pártja ellenzi Buda ostromát Károly pedig ezt akarja s az utolsó pillanatban rá is bírja Lipótot. A sereg megindul Buda alá. Ordre de bataille. Élelmezés. Hajóhad. Az ostromló sereg magyar alkatrésze. Az egyes magyar főkapitányságok vagy generalatusok. A fölkelő nemesség. Az önkéntesek.



Az 1685-diki őszelejen, a fényes esztergomi diadal s Érsekújvár eleste után, vérmesebb körökben, melyek az elért eredményeket kicsinyítették s a körülményeket számba nem véve mindig olyankor akartak nagyobb, mikor idejét múlta, az a terv merült föl, hogy tüstént, még az 1685-diki saison alatt Buda ellen kellene a keresztyén hadnak mennie. Ki tudja — mondanak — kapunk-e a jövő évre szövetséges csapatokat? a törököt pedig Buda bevétele által egy csapással tönkre tehetjük.¹ 1684-ben három és fél hóig tartott Buda ostroma. Sikertelen voltának több más körülmény között egyik oka az volt, hogy az előre haladt időben az októberi rossz idők, fagyos eszések miatt a várat vívó hadnak aránytalanul sokat kelle szenvednie. Ezen, 1685-ben is beállható eshetőségen fölül még más is volt, a mi az intéző köröket e terv kiviteléről lemondatta: a készletek munitióban és élelemben fogyatékra jutottak. Előállott azonban az a kérdés, mi legyen az 1686-diki *campagne* objectuma?

¹ Buonvisi intó levele Lipóthoz 1685. aug. 23. (Mon. Vat. id. h.)

Lothringiai Károly herceg, a császári hadak fővezére, a mint az 1685-diki hadjárat befejezése után Bécsbe visszatért: nem habozott ilyenül Budát jelölni ki. Hosszasan fejtegeté Lipót előtt a Buda visszavívásából folyó hadi és politikai előnyöket¹ s programját e két főpontban foglalta össze. Az első teendő volna: egyesíteni e célra minden erőt, melyet az uralkodó a jövő campagnera szánt és összehozhat. A második: jó korán elfoglalni Buda vívása előtt még a tavasz legelején az eszéki hidat védő erősséget² s ezáltal megakadályozni, hogy a Buda fölmentésére jövő török sereg a Dráván átszállhasson, s a várívó hadat oly kényelmetlen helyzetbe hozhassa, mint 1684-ben; egészen eltekintve attól a morális tényezőtől: mily leverőleg hat a Budát védőkre az a tudat, hogy a fölmentő sereg előtt épen a legkönnyebb s legrövidebb út van bevágva.

A program mindkét pontja egyszerű s világos volt. Az erők szétforgácsolása öröklött nyavalyáját képezé a hadi tanácsnak s Károly e baj ellen nem egy alkalommal küzdött. 1684-ben is ezen fordult meg a budai actió sorsa. Nem egyszerre, hanem successive küldözgette a hadi tanács Buda falai alá a szükséges csapatokat s míg a második, vagy harmadik adag megérkezett, addig az első, illetőleg a második, lefogyott felényire. Az eszéki híd elfoglalása, e stratégiai tekintetben oly nagyfontosságú pont bírása általánosan érzett szükség volt. Eddigelé arra alig lehet gondolni is; az ozmán állása 1683-ig olyan volt Magyarországon, mely e tervet legalább is vakmerőnek bélyegezte volna meg. Esztergomtól Kanizsáig képzeljünk egy vonalat; ennek háta mögött egy csomó, török kézben levő erősség, mindmegannyi góczpontjai egy jól szervezett támadó- és védrendszernek. Hogy nyúlhatott volna 1683 előtt e hálóba oly mélyen, mint Eszék fekszik, a keresztyén kéz, mely nem a támadás, hanem a védelem actióira vala kénytelen szorítkozni?! Még a szentgotthárdi ütközet helye is mutatja a magyarországi török védrendszer ruganyosságát: az kívül fekszik e vonalon, mintha e védrendszer ruganyossága lökte volna ki a keresztyén támadás ez actióját magából s jelölt volna helyet az eldöntésre kívül e vonalon. Oldalt a Muraközből egyszer a törökverő Zrinyi Miklós, a költő, kísérté meg az eszéki nagy híd fölélégetését; de az csak részben a balparton sikerült neki. 1683 után, midőn a keresztyén fegyverek támadóan kezdettek föllépni s a fényes fegyvertények hatása alatt a török védrendszer ruga-

¹ »Cette fameuse ville de Buda tant de fois assiegée depuis un siècle et demy par des puissantes armées, fut la première des entreprises, dont le duc de Lorraine parla à l'Empereur lorsqu'il passa a Vienne au retour de la campagne de 1685...« írja a Főjelentés.

² U. o. és Disp. 1685. nov. 4.

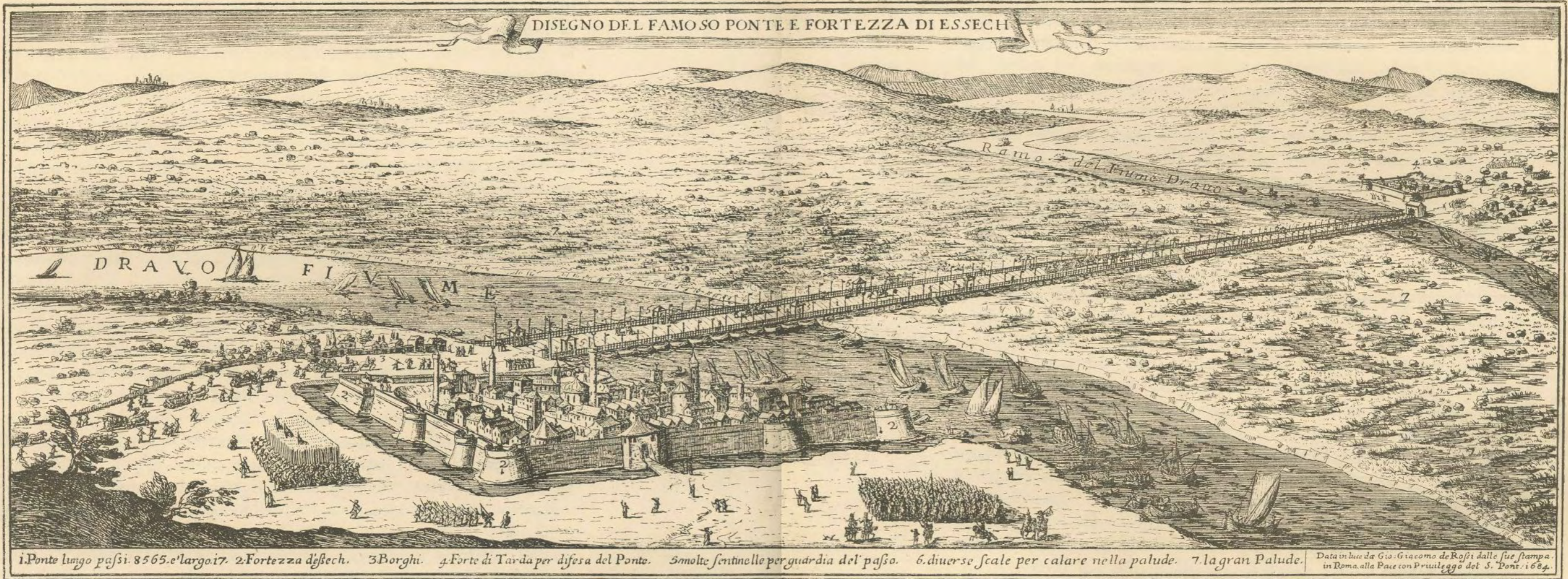
nyosságát elveszté: józanul s alaposan lehetett már a direct támadásra is gondolni Eszék ellen, annál inkább, mert e tervet oldalról, Horvátország felől, 1685 nyarán gr. Leslie Jakob tábornagy meg is kísérté.

Ez a beteges tábornagy, mint maga mondja, Zrinyi Miklós gondolata horderejét fölfogva, a Barcstól délnyugotnak a Dráva és Verőcze közt eső Turanovác mellett táborában határozta el az eszéki híd fölégetését, míg Buda s Fejérvár töröksége s az összes dunántúli ozmán erő Érsekújvár ostroma által lekötve van. Kétezer válogatott magyar és horvát katonát, s négyezer császári gyalogost s lovast szemelt ki De la Vergne altábornagy, Montecuccoli, Serau és Heister ezredesekkel és serege kisebb részét Verőcze védelme alatt a podgyászszal hátrahagyva, 10 napi élelemmel augusztus 9-dikén indult meg a merész vállalatra.¹ Másnap Moszlavina mellől elküldé a derék galanthai Balogh Gáspárt 1000 jó horváttal s magyarral a mihaloviczi (Sokácz-Miholác) török erősség körülfogására, hogy hírt az eszékieknek senki ne vihessen. Miután Balogh Gáspár e föladatot kitűnően megoldotta, előreküldetett a Karasicza vizén átvezető híd lefoglalására az eszékvidéki törökök netáni portyázó csapatai elől. Ez a föladat is jól sikerült, a kényes defilét háborítlanul hagyta a csendben nyomuló sereg háta mögött s már augusztus 12-dikén Valpó előtt húzódott el Leslie s augusztus 13-dikán már az eszéki mezőre vonulhatott, a hol a török őt készen várta. Míg Leslie csapatai hadi rendbe állottak: a török megfoghatatlan tétlenséggel alig tőn valamit a kifejlődés akadályozására. Egyes csapatok csipkedtek ugyan a fejlődő osztályokat, de Leslie nem engedte a magyar s horvát osztályoknak a csipkedést visszaadni s támadóba menni át. A két szárnyra helyezve a magyar s horvát könnyű lovasságot, midőn a fölvonulással készen volt, a régi katona traditiójához híven 3 ágyúlovést bocsátott előre s megkezdé a támadást. A török nyugodtan várt puskalövésnyire s Leslie cseltől tartván, jobbról-balról a magyar s horvát lovasságot küldé előre — s ez volt szerencséje. Mikor a német sereg zöme állott előtte: a török e támadásra nem számított s lovasságát a magyar lovasok friss rohama szétugrasztá s a Belgrádnak, meg Vukovárnak vezető úton megfutamodottakat nagy részben lekaszabolá. A török gyalogság erre jó rendben visszavonúlt egyenest a várba s hasonló rendben követte őt a német gyalogság a palánkokig — s a várost hatalmába ejtván, másnapig duskálkodott, Leslie pedig a hidat nézte meg.

Ennek az akkor világra szóló építménynek tulajkonképi hídjá a

¹ »Dess keyserl. Feld-Marschalls Herrn Grafen von Leslie Kriegs-Operation, in Abbrennung der weltberühmten Brücke dess Türkischen Pass in Osseck. Im Jahre Christi 1685. — Wienn gedr. bey Leop. Voigt.«

DISEGNO DEL FAMOSO PONTE E FORTEZZA DI ESSECH



1. Ponte lungo passi. 8565. e largo 17. 2. Fortezza d'essech. 3. Borghi. 4. Forte di Tarda per difesa del Ponte. 5. Molte sentinelle per guardia del passo. 6. diverse scale per calare nella palude. 7. la gran Palude.

Data in luce da Gio. Giacomo de Rossi dalle sue stampa. in Roma alla Pace con Privilegio del S. Pont. 1684.

WEINWURM. ch. 171

AZ ESZÉKI HID.

Dráva medrén csak 16 hajóból állott, s nem is ez volt a fő. A nevezetes objectum a Dráva bal és jobb partján, a folyó melléki mocsárokon és árterületen a Dráva állandó medréig emelt hatalmas híd vala, kemény tölgyfából építve, erős, faragott karfákkal ellátva, hat öl széles, a Dráva jobb oldalán 1100, baloldalán 8000 lépés hosszú.¹ Ezt a hídát akarta Leslie fölégetni. De hogyan? A jobb partról a balra átmenni nem lehet, mert a töröknek volt annyi esze, hogy még augusztus 12-dikén este, vagy 13-dikán reggel leúsztatta a drávai hídát képező 16 hajót. Leslienek hát hajókra volt szüksége, de csak apró csónakokat tudott keríteni — s keveset; úgy, hogy egyszerre csak igen kevés embert lesz vala képes átszállítani s ez a művelet is aránytalanul sok ideig tart vala. Kevés emberét odaát a Dráva-balparti török erősségek netán kicsapó népe lekasabolja; ha sokat küld: maga van veszélynek kitéve Eszék felől, mert a túlpartról nem hozathatja vissza embereit, ha kellenek. Ha a hajóhidat nem úsztatja le a török: nincs semmi baj; miután ez esetben kéznél tartván egész seregét a jobb-parton, a bal-partra átküldötteket is, ha veszélyben forognának, mindjárt visszavonhatja. Kénytelen lőn hát nagyratörő tervével fölhagyni s megelégedni a nagy munka csekély töredékével. Zrinyi Miklós 1663-ban a nagyobb részt pusztítá el: Lesliet a szükség a kisebbikre szorította. Épen kellett hagynia a 8000 lépés hosszú bal-parti hidrészt, — a jobb-partit, az 1100 lépés hosszút fölgújtatá. Az eszéki városi török raktárakból vett szurok, olaj, fagygyú és vaj jó szolgálatot tőnek: óriás mennyiségben hordták ki s önték a vaskos faalkotmányra, aztán tüzet gerjesztének több helyen alatta s rajta úgy, hogy fél óra múlva az egész lángban állott. A vakmerő tény hatását megkövülve néző eszéki török ellen támadást kísért meg Leslie, hogy a várat hatalmába kerítse. De ez teljes lehetetlen vala, — se ereje, se eszközei nem voltak ehhez, el kell vonulnia Eszék alól. »Ha elég erőnk volt volna — így végzi naplóját — az eszéki passus megtartására, könnyű lesz vala az egész Dráva s Duna közéből kisöpörni a törököt.«

Az eszéki híd elfoglalásának szükségéről hát — mint mondám — általánosan meg voltak győződve. Ellenben úgy Buda ostromának, mint az összes császári és segédcsapatok egyesítésének kérdése erős, makacs ellenzésre talált épen a legbefolyásosabb körökben.

Mikor János György szász választóval épen 1685 utolsó hónapjaiban a segélynyújtás miatt alkudozások folytak s János György késznek nyilatkozott tekintélyesebb számú sereget küldeni, ha azt maga függet-

¹ »Dess keyserl. Feld-Marschalls Herrn Grafen von Leslie Kriegs-Operation, in Abbrennung der weltberühmten Brücke des Türkischen Pass in Oßeck. Im Jahre Christi 1685. — Wienn gedr. bey Leop. Voigt.«

lenül vezényelheti; emlékezhetünk, mit monda a császári utasítás Gödensnek: csak baj és alkalmatlanság uralkodó fejedelmek részvétele a hadjáratban, mert ezer és ezer figyelemmel kell lenni irántuk. Főként a bajor választó példája lebegett e mondásnál a ministerek előtt; neki ipa, Lipót, az 1686-diki hadjáratra külön sereget, független vezényletet ígért, külön hadművelet végrehajtását helyezte kilátásba. A dicsvágyó, hadi babérokra áhítózó vitéz fejedelemnek tett eme concessio — előre kimondhatom — több kárral járt, mint haszonnal. Oka lón Buda hosszas vívásának s kérdés, nem hamarabb ér-e célhoz Buda alatt az *egységes* vezénylet a bajor csapatok *hijával*, mint a bajor sereggel *megszaporodott*, de *ketté is vált* keresztyén erő? Lothringiai Károly legalább eleitől kezdve így okoskodék s az ostrom folyamán e nézet helyességéről az udvarnak elég alkalma volt meggyőződnie.

Már 1684-ben azt kívánta Miksa Emánuel, hogy Lipót őt a német birodalom generalissimusává nevezze ki. Ezt a kívánságát meg kelle tagadnia Lipótnak s arra hivatkozván, hogy a protestáns rendek semmi esetre sem fognának katolikus uralkodót generalissimusnak elismerni, megnyugtatta a dicsvágyó bajor fejedelmet.¹ 1685-ben egy másik, teljesíthető kívánságot újra megtagadni: annyi lett volna, mint elidegeníteni a buzgó herceget, a kit azóta a rokon kötelék is erősebben kapcsolt a császári házhoz. Erősen is sürgette e kívánságot az ifjú Miksa s midőn híre járt, hogy Lothringiai Károly ez óhajlás útjába nehézségeket gördít: nem habozott kimondani, hogy illetlennek tartaná a császári ígéret visszavonását s méltósága nem engedné meg neki a lothringiai herceg parancsnoksága, fölsőbbsege elismerését.²

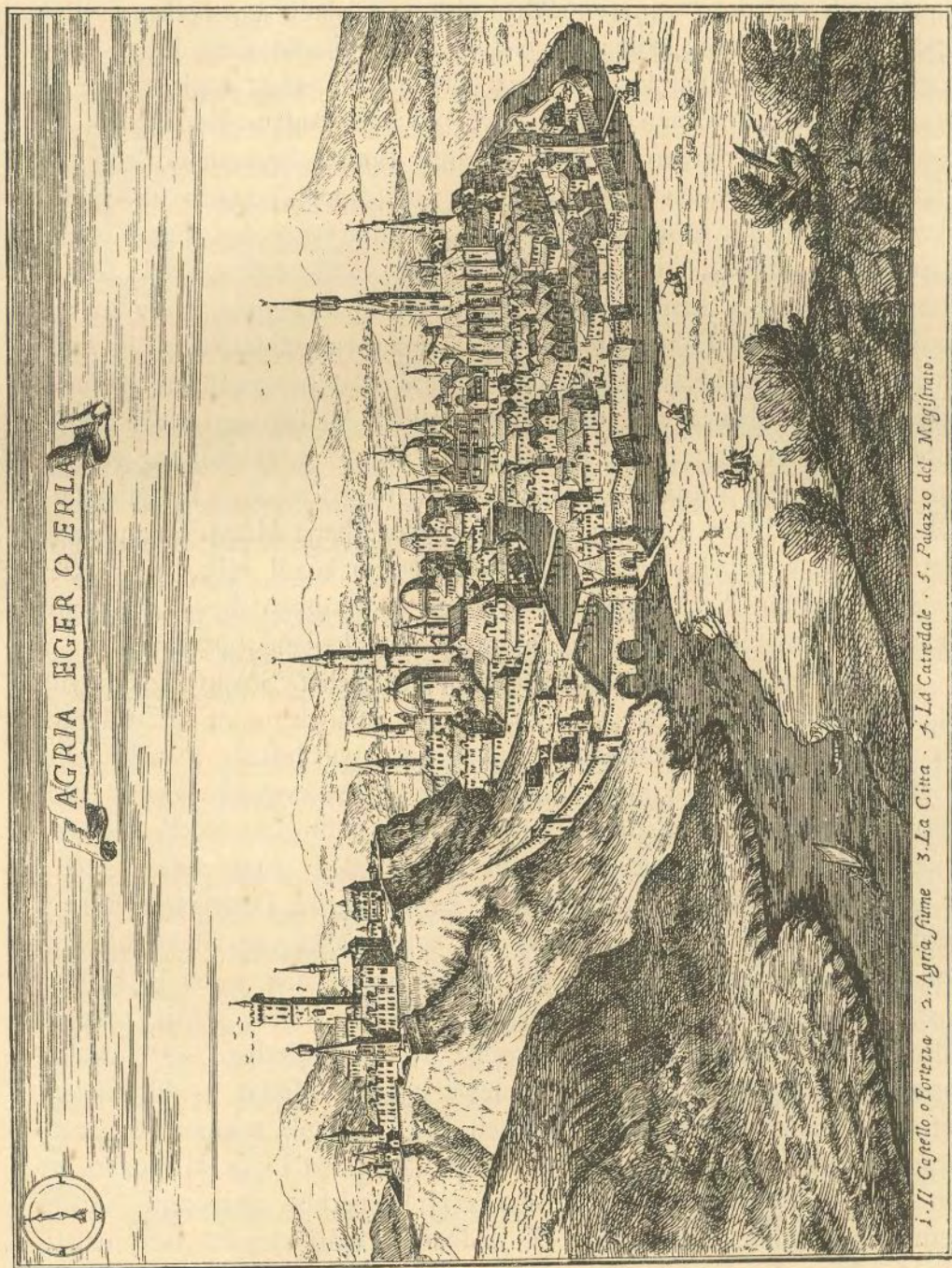
»Vannak sokan — mondja Velence követe, — kik e körülményt fölhasználva örömost hintenének konkolyt s szőnének cselszövényeket.« Ezek Bádeni Hermannak, a hadi tanács elnökének, pártfelei voltak. Annyira vitte e hatalmas fractio az intriguákat Károly ellen, hogy Károly neje, Lipót testvére, a tél folyamán kénytelen volt kérni bátyját: mentse föl férjét az 1686-diki hadjárat terhei alól.³

A szeptember havában tartott titkos conferentián valóban határozatba ment a bajor választót legalább egyelőre megnyugtanni a »Separat-Corpo,« a külön hadtest vezényletének ígérete által. — Hadd tegye meg a szükséges készüléteket a télen keresztül: gondolta magában a lothringiai herceg; majd, ha elérkezik a döntés ideje, tán lehet az ifjú

¹ Strattmann levelé a választóhoz 1684. okt. 1. (Bécsi áll. Ltár. Repert. I.)

² Disp. 1685. szept. 23.

³ Grumbkow jelentése a brand. választófejedelemhez Bécsből 1686. márczius 7. (Berlini állami Ltár.)



EGER a XVII. század második felében.

uralkodót capacitálni. Bádeni Hermann pártja pedig amúgyis a török-béke létrehozatalával volt elfoglalva. Mindamellet jó előre meghányták-vetették az őszi conferenciákban, hogy a sereg kettéválasztásához képest mely operációk volnának 1686-ra a legalkalmasbak. Károly újra meg újra kifejté e tanácskozások alatt álláspontját: állást foglalt a kétféle operatio ellen s melegen ajánlá Buda vívását. Badeni Hermannnak ez utóbbi terv szintén nem tetszett: szerinte Budát, Székesfejérvár bírása nélkül ostromolni, koczkáztatás lesz vala; sok approche (közelítő-árok), sok nép kell hozzá, mondá, plane, ha sok benne a török őrség s hivatkozott a francziákra, kik, szerinte, egy oly várat sem szoktak ostromolni, melyben az őrség tekintélyesebb számú. Fejtegeté, hogy már a tiszai föld bírása, Tököly teljes megsemmisítése tekintetéből is Eger bevétele szükségesebb, mint Budáé s fölállítá az ő programmját, melynél Miksa Emánuel dicsvágya is kielégítést találhat. Menjen egy hadtest Székesfejérvár ellen, egy másik Eger ellen, s míg a gyalogság az előbbit ostromolja, azalatt a lovasság Eszéket ártalmatlanná teheti, a hídfőt hatalmába kerítheti. Lipót e program szerint beválthatja Miksa Emánuelnak adott szavát, — a bajor fejedelem a két operatio közül választhat tetszés szerint s miután Székesfejérvár és Eger biztosabban bevehető, mint Buda: az 1686-diki hadjárat sikere miatt nem kellend búsulni.¹

E hadi terv tetszetős voltát tagadni nem lehet. Sokan azok közül, kik különben Lothringiai Károly pártfelei valának, mint pl. Caprara tábornagy, Eger bevételeét égető szükségnek nyilváníták; mások, mint pl. Buonvisi, úgy okoskodtak, hogy Budát a legkevesebb véráldozattal akkor lehet majd elfoglalni, ha a dunántúli főbb erősségek, Székesfejérvár, Kanizsa és Szigetvár bevétele által mintegy elszigetelve leszen.² És így a tél folyamán keresztül Bádeni Herman terve, Lothringiai Károly távollétében, diadalát látszott ülni, bár sokan fejet csóváltak ahhoz a csodálatos rendelkezéshez, mely a sereget most már nem is kétfelé, hanem Fejérvár, Eger és Eszék irányában háromfelé akarja osztani. Eldöntötnnek azonban a dolog korántsem volt tekinthető — s különösen sok függött attól, vajjon rá lehet-e bírni Miksát — kit Bádeni Herman a maga programjával teljesen megnyert vala, a külön »separat-corpo« fölötti parancsnokságról való lemondásra. Ezt Lipót, ki ingadozott volt itt is, mint mindenütt s a mint az Innsbruckba eltávozott Károly személyes befolyása megszűnt reá, Bádeni Herman karjaiba veté magát, kerülő úton épen Károly által akarta kipuhatolni. A lothringiai herczeg

¹ Ministeri conferenciák 1685. szept. 19. (Bavária) és okt. 28. (Bécsi áll. Ltár.)

² Buonvisi 1685. nov. 21. (Mon. Vat. id. h.) és Schmettau deczemb. 9. (Berlini áll. Ltár.)

terjedelmes levélben fejté ki a kérdés mibenlétét a bajor választónak. Előadta Bádeni Herman pártja nézetét teljes tárgyilagossággal s szembe állítá vele a magáét, mely szerint legczélszerűbb volna a friss, kipihent csapatokkal teljes és egyesült erővel egyenest Buda alá vonulni.¹ Kifejté hogy Eger és Fejérvár ostromlása után az élelmezés kétfelé óriási nehézségekkel fog járni, a szekerészet köztudomású rossz állapota miatt, hogy a tüzérséget is bajos leszen megosztani s a mi fő: a két sereg távol levén egymástól, szükség esetén nem nyújthatna egymásnak segílyt, pedig nem lehet tudni, mily erővel fog háborúra kelni a török s mely irányba fordul. Ez okok bírják őt, mondá, a közös, egységes operatio pártolására, mely esetben a Duna segílyével könnyen menne az élelmezés, tüzérség volna elég, gyalogság az ostromra fölös számú, a lovaságot az ellenség föltartóztatására kényelmesen föl lehetne használni s Budát, Magyarország fővárosát, e fontos helyet hamarosan be lehetne venni.² Buda bevétele után nem volna nehéz a döntés, vajjon együtt maradjon-e a sereg, vagy kétfelé osztva működjék, ha t. i. nincs előtte oly ellenfél, melytől tartani lehetne.

De Károly süket fülekre talált Miksánál. A választó udvariasan utasítá vissza a herczeg ajánlatát s hangoztatá, hogy ő a császár ígéretéhez ragaszkodik: neki külön vezénylet, külön hadművelet kell s concessióra csak annyiban vala hajlandó, hogy ha — mint remélé — Eger és Fejérvár egy hó alatt elesnek, azután isten nevében örömet egyesül Buda alatt a császári fővezérrel, mert nézete szerint az előbb elvégzett műveletek hatalmas befolyást fognak Buda sorsára gyakorolni. Sőt többet is tön Miksa. Azon mértékben, a mint a háborúpárt kilátásai kedvezőbbek lőnek, hihette, hogy Károly herczeg el nem ejtett terve diadalra jut. Ezt megelőzendő, a tavasz folyamán, gróf Serényi Jánost, e magyar származású, elnémetesedett főurat, ki a bajor hadi tanács elnöke vala, Bécsbe küldé kívánságai nyomatókos hangsúlyozása s egy erre vonatkozó császári elhatározás kieszközlése végett.³ »Es wäre dem Churfürsten diesorts zu keiner Jalousie oder Diffidenz kein Ursach zu geben«: ezt az elvet állítá Bádeni Herman pártja s a bajor fejedelem meg is kapta az ismételt ígélet megerősítését.⁴

Mikor a francia király bécsi követe de la Vauguyon a császári sereg megosztásáról tudósítá urát, XIV. Lajos a következőleg válaszolt

¹ Kaunitz müncheni császári residens hosszú jelentése Lipóthoz 1686. január 22. (Bécsi állami Ltár.)

² U. o. »dass man nägst göttlicher Assistenz den so importanten Platz und die Capitalstadt des Königreichs Ungarn bald erobern würde.«

³ Kaunitz jelentése Münchenből Lipóthoz 1686. márcz. 15. (U. o.)

⁴ 1686. márcz. 15-diki tanácskozás és Lipót rescriptuma Kaunitzhoz márcz. 17. (U. o.)

ez értesítésre: »Épen nem lepett meg, mondá, hogy a lothringiai herczeg a sereg megosztása ellen állást foglalt s az erők egyesítésének szükségét fejtegeti. Sőt, a mi több, meg vagyok győződve, hogy az ő nézete előbb-utóbb diadalra fog jutni s a fővezényletet a császár az ő kezeibe teszi le.«¹ A mit a távol álló természetesnek talált, azt Károly a bécsi udvarban nem volt képes kivinni. A buzgó ember, ki egész lélekkel csüngött a jó ügy sikere előmozdításán, magánérdekei félretételével csak a közjót tartotta szem előtt — mily könnyű lett volna a pfalzi párttal egyesülnie s Lajos által elrablott herczegségének Lothringia visszaadásának ügyét a pfalzi párt hatalmas támogatása mellett legalább előtérbe nyomnia! — a buzgó ember — mondom — nem vala képes érteni, hogy a különben jóindulatú s hajlítható ifjú bajor uralkodót kicsinyes tekintetek megszédítik s oly örömet hallgat a Bádeni Herman pártja sugalmazására. Teljesen el volt keseredve s ezt nem is titkolá. Meg fogom tenni, — mondá — a mit tehetek, de nem remélek semmi jót.² Legalább annyit igyekvék hát kivinni, hogy Eger ostroma ejtessék el s maradjon a két külön sereg egymás közelében s vívja az egyik Fejérvárt, de ostromolja a másik — *Budát*. Segélyére főleg a hideg Capliers Gáspár Zdenko gróf, a hadi tanács alelnöke jött. E komoly gondolkozásu ember a maga memorandumában szintén Buda vívása mellett emelt szót; fejtegeté, hogy a Duna felszabadítását legfőbb stratégiai tekintetek ajánlják s a hadjáratnak Buda vívásával kell megkezdődnie; a Duna mentén lehet legbiztosabban Eszékhez eljutni s aztán az elszigetelt Fejérvárt és a veszedelmes Kanizsát mintegy érettgyümölcsként leszakítani; ő is úgy, mint Lothringiai Károly, azt a veszélyt hangsúlyozá, mely az egymástól távol Eger és Fejérvár alatt működő sereget igen könnyen elérheti, pedig, úgymond, »e hadjáratnál, mely döntő fontosságú, főként arra kell tekintettel lenni, hogy semmit ne kockáztassunk, semmire, a mit valószínűség szerint végre is nem hajthatnánk, ne vállalkozzunk.«³

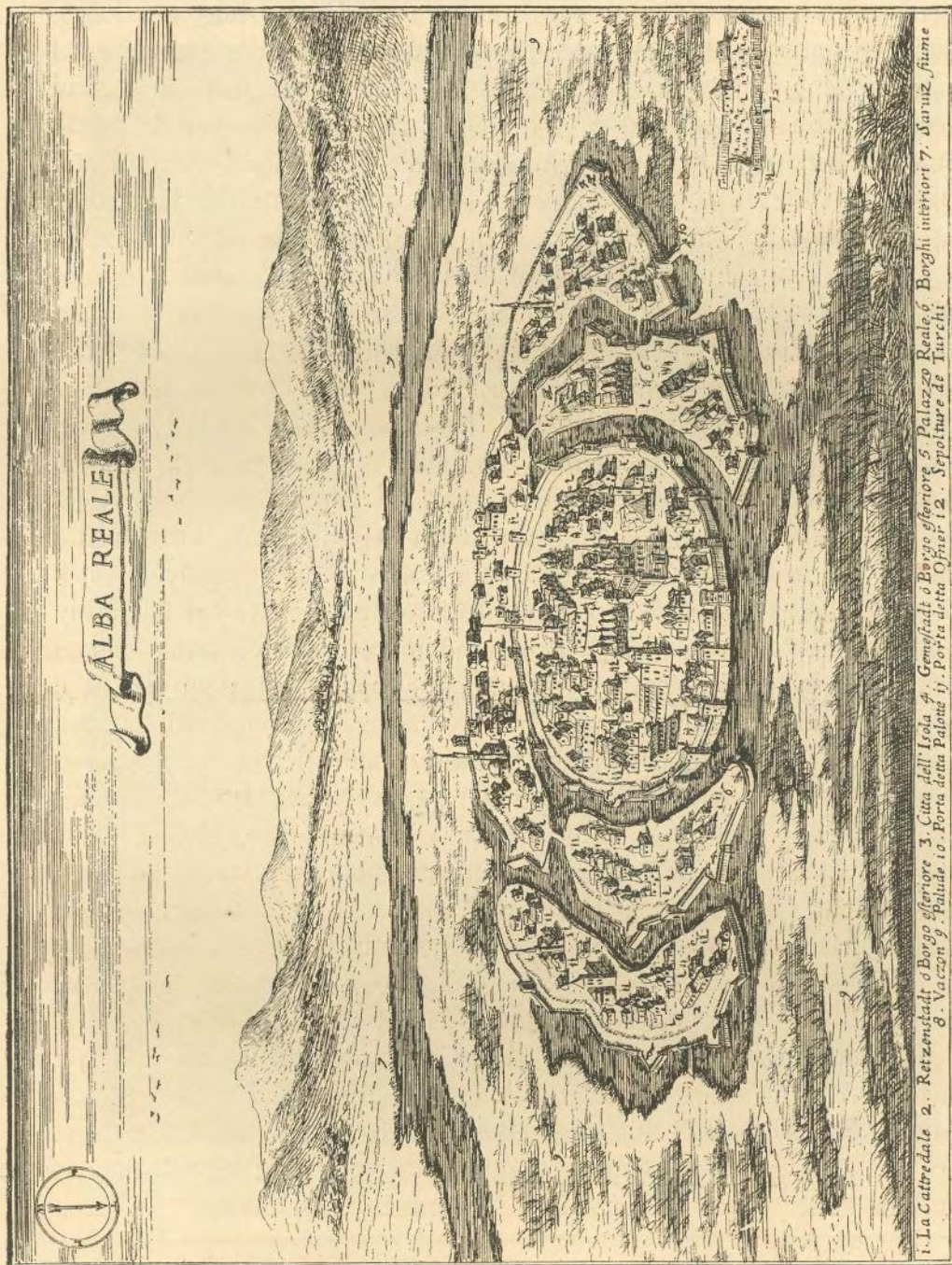
De Károly és Capliers egyesült erejének sem sikerült megtörni Bádeni Herman ellenállását, a ki Buda ostromáról hallani sem akart. Beleavatkoztak e tisztán stratégiai kérdésbe olyanok, kik ahhoz nem sokat értenek;⁴ így pl. Borgomaynero, a spanyol követ, ki híven a

¹ XIV. Lajos Vauguyonhoz 1686. május 10. (Párizsi külügyi Ltár. Autriche.)

² Buonvisi Cibonak 1686. ápril 21. »Il signor duca di Lorena conoscendo che le cabale tendono contro di lui, è totalmente abbattuto d'animo e sottomettendosi a tutto, dice che farà quello, che potrà, ma niente di buono spera...«

³ Capliers véleménye a hadi levéltárban (a karlsruhei eredeti után).

⁴ Vauguyon is hangoztatja le bon plaisir des messieurs du Conseil d'Etat qui *n'ont pas une grande connaissance* sur le sujets des armes... 1686. márcz. 21. (Párizsi külügyi Ltár. Autriche); és Borgomaynero spanyol követ levele Strattmannhoz május 9. (Bécsi áll. Ltár.)



Sz.-FEJÉRVÁR a XVII. század második felében.

maga pártállásához, természetesen Bádeni Herman nézetét hangoztatá. Így telt el a tavasz eleje, a nélkül, hogy a hadjárat terve véglegesen el lett volna határozva, a campagne egyik főczéljának pedig, t. i. Eszék előzetes elfoglalásának ideje mult. Azok, kik természetes, józan észszel gondolkodván, nem voltak képesek a határozatlanság okát megérteni s fölfogni azt, hogy ott, a hol a szabatos elhatározás a tényezők körmére égett már, az udvar mindig késlekedik, ezek magyarázatát keresték a halogatásnak s abban hitték föltalálni, hogy Buda ostroma van ugyan végkép kitűzve, de Eger és Fejérvár vívását azért hirdetik, hogy a török figyelme Budáról elvonassék. Nem kisebb ember, mint maga XIV. Lajos, a ki a hadjáratot eleitől kezdve feszült érdeklődéssel kísérte, nyilatkozott ekként.¹ Lipót a lothringiai herczeg elnöklete alatt egy hadi tanácsban — ápril vége felé — akarta végre megoldatni a kényes kérdést. A tábornokok nagy része azt vélte, hogy az eszéki híd elfoglalására most már késő egy detachment-t küldeni, mert a török megerősíté azt; ha az egész sereg odavonul: akkor az egész nyár az oda- és visszamenetben telik el, a mi képtelenség; már pedig Eszék bírása nélkül vívni Budát nem lehet, a fölmentésre siető török had fatalis helyzetbe hozná a keresztyén sereget. Mindazáltal Károly herczeg személyes jelenléte s az ő érvei annyira hatottak, hogy Bádeni Herman tervével ellentétben két pontban legalább neki adott igazat e conferentia: kimondatott ugyan, hogy a két különsereg megmarad, de mind a kettő a Dunántúl, egymástól nem nagy távolban fog működni; míg a bajor választó Fejérvárt ostromolja, azalatt az egyesült lovasság Eszék elfoglalására megyen; Fejérvár bevétele után pedig közös erővel Budát s csak, ha az idő ezt nem engedné, csak ez esetben fogja Egert vívni a sereg.² Ez értelemben határozott aztán a császári resolutio május 18-dikán, s elrendelte, hogy a szász, vagy esetleg a frank vagy sváb segédcsapatokon kívül még a császári ezredek némely része a bajor választó külön hadtestéhez csatoltassék.

Tagadhatatlanul nagy előny volt már az is, hogy Miksa Emánuel Bádeni Hermann intrigái daczára beleegyezett Buda esetleges közös ostromlásába. De még ez nem elégítette ki a gondolkodókat s maga Lipót is, mint későbbi események mutatják, parancsa megváltoztatását fontolóra vette. »Szép látvány lesz, — írta a pápai nuntius — ha a

¹ Schmettau jelentése 1686. máj. 16. (Berlini áll. Ltár), és XIV. Lajos rescriptuma Vauguyon-hoz 1686. június 6.: »il y a bien de l'apparence qu'on ne témoigne cette incertitude que pour oster aux ennemis la connaissances des véritables resolutions.« (Párizsi külügyi Ltár. Autriche.)

² A Főjelentés és följegyzések a lothringiai herczeg elnöklete alatt tartott 1686. ápr. 21-diki konferenciáról. (Bécsi áll. Ltár.)



LUD. WILH. M. BADEN. & RHOEN. EX C. A. S. GEN. LOCUMTEN.
Nunc ego non Decios puleros, fortisque Metallos Prætulorim, clariora, clypeo.
J. Clapham pinx. J. Schenk fecit. Insculpsit. cum Privileg.

Lajos Vilmos bádeni örgróf.

bajor sereg Fejérvárt vagy négy hétig ostromolja, a többiek pedig tétlenül vesztegelnek.« S XIV. Lajos azt vélte, hogy Fejérvár ostromlása nem elég méltó tárgy egy oly nagy apparatussal megindítandó hadjáratra.¹ Így okoskodék maga Károly herczeg is; pedig ő azok közé tartozott, a kik, ha egyszer valamit jónak, üdvösnek ismernek, a harczot, a küzdelmet ennek érvényre juttatásáig nem adják föl. Azzal tisztában volt, hogy *Székesfehérvár ostroma tervét el kell ejtetni*, mert különben vagy nem kerül a sor 1686-ban Buda ostromára, vagy oly későn, hogy az 1684-diki fiasco ismétlődése majdnem bizonyos. Miksát sikerült arra bírni, hogy legalább Buda alatt, külön hadteste daczára, elismerje a lothringiai herczeg főparancsnokságát: ám jól van, menjünk egyenest Buda alá s fogjuk szaván az ifjú fejedelmet. S Károly fölvette a harczot, noha a küzdterre egy újabb, veszedelmes tényező lépett.

Ez az új tényező Bádeni Herman unokaöccse, a későbbi törökverő hős, Bádeni Lajos Vilmos örgróf vala. A férfikora küszöbén álló 32 éves emberben végtelen tettvágy, hatalmas ambitio lakott, melynél csak munkaképessége s nyugodni nem tudó buzgalma nem állott hátrább. Lesz alkalmunk bővebben megismerkedni e kezdő hadvezérrel Buda alatt; itt csak annyit említünk meg, hogy becsérzetéhez jó adag gyűlöletet ragasztott a lothringiai herczeg irányában s erőteljes lénye durva nyilvánulásaiban soha nem kimélte, sőt igazságtalanul, mert irigyen sértegette azt, a ki pedig neki akarva nem akarva tanítóul, mintaképül szolgált. Ülhetett volna otthon örgrófságában, ha nem akarta Lothringiai Károly felsőbbségét s fölényét elismerni: a még félig ifjú a meglett férfiét. De dicsvágya gyűlöleténél is nagyobb volt s Károly zászlói alatt vívta Budát 1684-ben s végigharczolá az 1685-diki hadjáratot.² Az isteni szikra lángra gyúlt benne s azt hívé, hogy 1686-ban már nagyobb szerepet kell betöltenie. Erre csak egy út kínálkozott: ha az ifjú bajor választó őt optálja maga mellé főparancsnokul s a bajor sereg külön hadmiveletet folytat. Úgy lőn. Miksa Bádeni Hermant kérte maga mellé főparancsnokul, de ennek ajánlatára Lajost kapta,³ kivel szintén igen jó lábon állott. Meg kelle hát akadályozni azt, hogy Buda ostromoltassék s alatta a két külön sereg egyesüljön a gyűlölt lothringiai herczeg főparancsnoksága alatt. Az udvarnál Lajos nagy kegyben álla; az ifjú császárné egyik hűgát szerette volna hozzáadni nőül s

¹ Buonvisi levele 1686. jun. 2. Továbbá XIV. Lajos rescriptuma Vauguyonhoz 1686. máj. 24. (Párizsi külügyi Ltár. Autriche.)

² Lásd Röder von Diersburg: Des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden Feldzüge wider die Türken... Carlsruhe 1839. E mű Bádeni Lajosnak nemcsak életrajza, de sokban apológiája is.

³ Több irat a bécsi áll. Ltár Bavaricái közt és Buonvisi jelentése Cibohoz 1686. május 26.

örömmel látta a kitűnő ifjú, a jövőbeli sógor ambícióját. A bajor választó fiatal neje, Lipót kedvencz gyermeke, kit — mint egykorú tudósítások mondják — fiánál is jobban szeretett, szintén megtette a magáét — s Bádeni Lajos veszedelmes gáttá lón Károly herceg szándéka útjában.¹ Pedig lassanként Károly tervei helyes voltát a császári udvarnál kezdték belátni; Strattmann cancellár meleg szószólójává lón; Rabatta, kinek tekintélye naponként emelkedőben vala, minden követ megmozgata. Nyiltan beszéltek már az udvarban, hogy a közjót, a közérdeket a császár elhanyagolja, csak azért, hogy Bádeni Lajos ambíciójának tágasabb tér nyíljon. »Nem arról folyik a tanácskozás: miből van nagyobb haszna a keresztyénség ügyének — mondja Buonvisi — hanem arról, mi elégíti ki Bádeni Lajos dicsvágyát, a ki mind e machinatiók mozgatója.«² Tele beszélte ő és bátyja a jóindulatú választófejedelemnek fejét, hogy becsületbeli kérdés a bajor fejedelem méltósága tekintetéből a külön commandó; s ha már Buda alatt a közös operatióba beleegyezett: szükség annál erősebben ragaszkodnia a fejevári külön vállalathoz. Miksa Emánuel ragaszkodott is ahhoz makacsul. Károly május 21-dikéről írja Sopronyból nejének, hogy a bajor uralkodó Fejevár ellen megyen, ő (Károly) pedig fedezi hadtestével a bajort. Eddig hát — úgymond — a dolgok a bajor fejedelem kedve szerint döltek el.³

Már a hadsereg gyülekezésének napja, május 25-dike, elmúlt volt, s már némely része a császári s bajor seregeknek a gyülekező-helyen, a Garam melletti Párkánynál, táborozott, midőn az utolsó pillanatban sikerült a szívós természetű Károlynak diadalra juttatni azt, a mit egyedül helyesnek, egyedül jónak tartott.

A dolog így történt. A gyöngye uralkodó, Lipót, kinek határozatlan lelkére Károly egyszerűen nemes lényé, szerényen szilárd akaratereje eleitől kezdve erős befolyást gyakorla, s kinek személyes varázsa alól, addig, míg közvetlen közelében volt, sohsem is tudott szabadulni, végre megelégette Bádeni Herman cselszövényeit. Kezdetől fogva Buda ostroma felé húzván őt szíve, midőn látta, hogy a hadi tanács elnökének is hibája miatt⁴ az egész május hó haszontalanul telik el s ha Fejevár ellen

¹ Buonvisi jelentései 1686. ápril havától kezdve teli vannak a Bádeniak cselszövényeinek ismertetésével. Becses részletek!

² Buonvisi írja június 2-dikáról: . . . si debate non di quello che puol essere di maggior profitto alla christianità, ma delle sodisfazioni del principe Luigi, *che muove tutta questa machina* . . . «

³ Lothringiai Károly sajátkezű levele nejéhez 1686. máj. 21. Sopron. (Párizsi nemzeti könyvtár kézíratai, Collection de Lorraine Nro 868.)

⁴ Vauguyon írja 1686. június 6. XIV. Lajoshoz: l'empereur a reconnu de ses propres yeux les fausses mesures de ce président de guerre. . . Később pedig június 27-dikén azt írja, hogy Lipót nem a legjobban beszél Bádeni Herman felől; azt mondta volna »hogy mindenbe beleavatkozik, a mihez nem is ért.«

megy a bajor sereg s míg azt vívja, a császári hadaknak valóban nem marad egyéb hátra a »födözés« kétes dicsőségénél s a nyár múltván, az egész campagne majd nyomósb eredmény nélkül telik el: aggodalmak támadtak ingatag lelkében s Károlynál keresett menedéket. Elküldötte utána gróf Rabattát a vezérhadbiztost s magához kérte őt Bécsúj-helybe.¹ A herczeg, kit egy rohamos hidegláz a gyülekező-helyre való utazása közben Sopronyban május 15-dikén letett volt lábáról, de ki a hónap végével már csaknem teljesen helyreállott, haladéktalanul engedé sógora hívásának s május 31-dikén már Lipótnál jelentkezett. Itt, Bécs-újhelyben, dőlt el Buda sorsa.

Este, vacsora után, bizalmas tanácskozásra Lipót és Károly a távollévő császárné appartementjaiba vonultak vissza. Lipót beismeré, hogy ha előbb Fejérvár és csak aztán ostromlatik Buda: ez sok időt venne igénybe s hogy ezért az egyik ostrom tervét el kell ejteni. Ez csak Fejérvár lehetett s miután Károly egyrészt a budai ostromnál előállható nehézségeket őszintén, leplezetlenül föltárta, másrészt Buda bírásának hadi és politikai előnyeit bőven kifejté: Lipót Buda ostroma elrendelésére tökélt el magát. Abban állapodott meg sógora tanácsára, hogy egyik minisztere által a hadsereg gyűlhelyén fogja csak tudatni az indulás előtt a bajor fejedelemmel ebbeli határozott kivánságát, melynek aztán — ily határozott alakban — Miksa nem fog ellenállhatni.²

Nagy kő esett le ezzel Károly szivéről. Diadalra juttatá azt a tervet, melyért, mint egyedül helyesért, mint a legjobbért eleitől kezdve küzdött. S ha tudta is, hogy ép úgy, mint 1684-ben egy hatalmas ellentábornak a Bádeniek pártjának cselszövényei az izzasztó munkaközben is léptenyomon hurkot fognak lábai elé vetni; — s ha tisztában volt is azzal, hogy a Miksának engedett külön hadtest külön működése Buda alatt az operatiók hátrányára fog kiütni s az ő főparancsnoksága a másik hadtestnél csak inkább névleges leszen: mindamellett jó reménységgel indult meg Magyarországra, harcolni s győzni az ügyért, melyet oly buzgalommal s önzetlen szerényül szolgált teljes életében. »Bízom a Mindenható jóságában — írja búcsúzóul forrón szeretett nejének, Eleonora főherczegnőnek, Mihály lengyel király özvegyének, kit első boldogtalan házassága után ő tett boldoggá s ki neki ezt a legpéldásb s legodaadóbb hitvesi tiszta szerelemmel hálálta meg — bízom a Mindenható jóságában,

¹ Főjelentés.

² Lothringiai Károly sajátkezű levele nehéhez 1686. június 2. Traiskirchen »io stimava bene che Sua M-tà mandasse un ministro accreditato all Rendezvous, il quale portasse l'intentione di Sua M-tà... Sua M-tà a pigliato il partito et mi pare che sarà mandato il cancelliere di corte.« (Párizsi nemzeti könyvtár kéziratai, Collect. de Lorraine id. h.) és hasonlóan a Főjelentés.

hogy egy dicsőséges hadjárat után fog visszavezetni karjaidba, a hol zavartalanul örülhetek majd tiszta szerelmed gyöngéd jeleinek, melyekkel el szoktál halmozni; ez lesz az én igazi jutalmam, melyet más semmi nem pótolhat. Tartson meg isten kis fiaimmal s szeress mindig, a ki egyedül csak érted élek.«¹

Lipót mind Bádeni Hermannal, mind Miksa fejedelemmel Strattmann, az udvari cancellár által tudatta elhatározását s proforma véleményét kívánt az előbbtől. Bádeni Herman érzé vereségét. Szabadkozott a császári határozat ellen; kifogásokat emelt; óvást tőn; mindazáltal, mondá, mivel ő fölségének Buda ostromához oly nagy a kedve »muss ich . . . der Meinung sein, dass . . . endlich die Belagerung Ofen in den Namen Gottes vorgenommen werden könne und solle.«² Június 9-dikén, Károly tanácsára s Lipóttal való megállapodása szerint csakugyan megérkezett a párkányi táborba Károlyhoz és Miksa fejedelemhez Strattmann cancellár »hosszú explicatióval, — írja Károly nejéhez — hogy a császár Buda ostromát óhajtja.« Közölték a dolgot, mint tisztán az uralkodó óhaját gróf Starhemberg Rüdiger, Bécs 1683-diki hős védőjével, a ki az 1684-diki sikertelen ostromot vezette Károly alatt s ki azóta mindig Buda vívása ellen volt, noha Bádeni Herman szenvedélyes ellenségei közé tartozott; s közölték Bádeni Lajossal is és gróf Rabattával. Szűkebb körű hadi tanácsban, mely előtt Bádeni Herman föntidézett véleményét s Caprara lovassági tábornagnak a Buda vívását ajánló emlékiratát is fölolvasták, Strattmann az ostrom ellenzőinek kijelenté, hogy az uralkodó a vállalat esetleges rossz kimeneteleért nem fog senkit sem felelőségre vonni, azt egyedül saját magára hárítja. E nyilatkozatra s az uralkodó óhajtása előtt az oppositio elnémult, Miksa és Bádeni Lajos fejét hajtottak s a keresztyén hadsereg megindult Buda ostromára.³

Míg a katonaság a sátrak czölöpjeit a száraz gyeptől kihúzzgálja s gamáslija lecsatolásával vagy lova fölkantározásával foglalatoskodik, mi tekintsünk szét a sereg körül.

.....

Az 1686-diki hadjárat alatt rendelkezésre álló császári és szövetséges seregeket a körülbelül húszezerre becsült magyar és horvát csapatokkal — a szükséges várőrségen felül valami 105—110,000-re számították már

¹ Sperando nella bontà di dio che ci farà ritornar doppo una gloriosa campagna appresso di voi, a goder quelli teneri effetti dell'amor, che mi portate. Questo sarà la mia vera consolazione, la quale cosa qui non puol ugualar. Dio vi conservi et nuostri figlioli et amate sempre chi per voi solo vive: Carlo: — 1686. június 2. (Párizsi nemz. könyvtár id. k.)

² Bádeni Herman előterjesztése Lipóthoz 1686. június 5. (Hadi Ltár, a karlsruhei ered. után.)

³ Főjelentés és Károly sajátkezű levele nejéhez 1686. június 10. Komáromi tábor. (Párizsi nemz. könyvtár id. h.)

a márcziusi tanácskozások alkalmával. Kimondatott, hogy a haderő egy része Erdélybe fog küldetni, részben a miatt, hogy a török erő ez oldalról is lekötve és így megoszolva tartassék. Egy másik része a seregeknek az Erdély felé operáló hadtest támogatására, egyúttal az Eger körüli vidék biztosítására volt szánva; egy harmadik rész a horvát bán mellé a stájer határ fődözésére szemeltetett ki s e három detachement levonásával megmaradó főszereg két részre osztaték: egyike Károly herczeg, másika Miksa bajor fejedelem parancsnoksága alatt. E principium szerint a keresztyén haderő beosztása — eltekintve a magyar s horvát nemzeti seregtől — a következő volt s meg is maradt ilyennek akkor is, midőn a hadműveletek objectumában Buda ostromának elhatározása által változás állott be.¹

1. Az erdélyi hadtest gróf Scherffenberg altábornagy vezénylete alatt Piccolomini és Veterani grófok vezérőrnagyokkal állott 3 gyalog-ezredből 1500-ával = 4500 és 5 lovasezredből 800-ával = 4000 és két dragonyosezredből 800-ával = 1600. A hadtest ereje a magyarokon kívül: 10,100. (Az egyes ezredekéről alább a maga helyén.) Ehhez jött 2000 magyar gróf Csáky László tábornok vezérlete alatt.

2. A kelet-magyarországi hadtest gróf Caraffa Antal altábornagy alatt Heissler vezérőrnagygyal állott egy gyalog-ezredből = 1500, 2 lovas, = 1600 és egy dragonyos-ezredből, összesen = 3900 császári, a kikhez báró Barkóczy Ferencz ezredes, mint a felső-magyarországi magyar hadak vicegeneralisának, továbbá Petneházy Dávid és Gombos Imre ezredeseknek vezérlete alatt 6000 magyar, nagyobbbrészt lovas nép járult.

3. A drávai hadtest gróf Schultz lovas-tábornok alatt² gróf Latour és báró Heister vezérőrnagyokkal két gyalog-ezredből, egy lovas- és egy dragonyos-ezredből állott, melyekhez járult a németbirodalmi felső-rajnai kerület 1500 embere. Összeg (a magyarokon, illetve a horvátokon kívül) 6100 ember.

E három detachement közül bennünket csak a két első érdekel; mert június 9-dikén, mikor a táborban határozatba ment, hogy Buda fog ostromoltatni s ennek ellenzői a sereg létszámával ily nagy czélra nem voltak megelégedve: kimondatott a hadi tanácsban, hogy Caraffa és

¹ Röder közlése (I. 171.) nem egészen felel meg a valóságnak. Ő Károly herczeg (Bécsi hadi Levéltárban levő s Röder által csonkán kiadott) naplójának azon beosztási tervezetét vette alapul, mely 1685 őszén készült, de később változást szenvedett. Én a Főjelentésre s részben Károly herczeg mondott naplójának egy másik számítására támaszkodom.

² Röder még Lesliet nevezi. Ez is mutatja, hogy a Károly naplójabeli azon datálatlan terv, melyre Röder támaszkodik, 1685 végéről való. 1686 elején már Schultz volt Leslie helyén.

Scherffenberg hadteste, ha szükséges leszen a török nagyvezér fölmentő hadai közeledtek, az ostromló hadak mellé bevonatnak.¹

A directe Buda ellen induló császári s szövetséges hadak beosztása ezek szerint — a mondott detachementok s a magyarok levonásával — a következő vala:

I. A lothringiai herczeg vezérlete alatt: *Tábornoki kar*: a) *császáriak*: gróf Starhemberg Rüdiger és gróf Caprara Aeneas tábornagyok, az utóbbi a lovasság fölött. Alattuk a *gyalogság*hoz: Croy Jenő herczeg tábornagy és tűzértábornok, mint Starhemberg helyettese; Pfalz-Neuburgi Lajos herczeg, a német-rend nagymestere, Lipót császár a király sógora és gróf Souches altábornagyok; báró Dieppenthal és báró Thüngen vezérőrnagyok. A *lovasság*hoz: gróf Dünnewald lovassági tábornok, gróf Pálffy Károly János, gróf Taaffe és báró Mercy altábornagyok; Lodron és Styrum grófok, vezérőrnagyok. b) *brandenburgiak*: Schöning János Ádám altábornagy és Marwitz és Barfuss vezérőrnagyok. c) *svábok*: Bâden-Durlachi Károly örgróf altábornagy alatt; d) *frankok*: Thüngen vezérőrnagy alatt.

Vezérkar: gróf Rabatta Rudolf lovassági tábornok vezérhadbiztos, Falkenhayn báró helyettese, első főhadbiztos. Hadbiztossági iroda főnöke: Palm. Főhadsegédek: Praevost, Lamberg gróf, Königsegg gróf, Bagni, Claudi, Gournay, Dietrich, két tolmács. Főorvosok: Ranner és Khün. Tábori főpostamester Wittekind. Futárok. Tíz mérnök, köztük gróf Marsigli és Fontana (Juvigny nincs köztük). Egy aknász-kapitány: Liberti, 1 aknász-hadnagy, 2 aknász-káplár és 26 aknász, mind lüttichiek.²

A *sereg*: a) *császáriak*. *Gyalogság*: Starhemberg Rüdiger-, Mansfeld-, Croy-, Souches-, Dieppenthal-, Thüngen-, Neuburg-, Lothringen-ezredek egészen (1500-ával); Salm-ezred 5 százada (750 ember), Kaiserstein-ezred 4 százada (600 ember). A gyalogság összege = 13,350 ember. *Lovasság*: Caprara-, Dünnewald-, Pálffy-, Gondola-, Taaffe-, Mercy-, Neuburg-, Hannover-, Truchsess-ezredek egészen (800-ával), Fürstenberg 6 század (480); *dragonyosok*:³ Schultz-, Styrum-, Serau-ezredek (à 800) és Lodron horvát sereze (800). E lovasság összege = 11,180 ember. A császáriak összesen = 24,530 meber.

¹ Főjelentés.

² A vezérkar a hadi registratura adatai után. (Fontana áprilban komáromi mérnökké nevezeték, 100 frt havi fizetéssel. Májusban már alezredesi rangot nyert. Hadi registratura adatai.)

³ Megjegyzendő, hogy a dragonyosok ez időben mintegy átmenetet képeztek a lovas és gyalogsapatok között. Harcoltak lovon és gyalog s a szerint voltak fegyverkezve. Ők viseltek legelőbb szuronyos puskát a császári seregben s pedig legelőször épen Buda bevétele napján. Az első szuronyok mint rövid, finom vitörök néztek ki, vékony markulatjukat a puskacsó szájába dugták. Buda körül illet, úgy tudom, többször találtak. Thallóczy Lajos birtokában is van egy.

b) *Brandenburgiak*; be volt jelentve egyelőre 5195 gyalog s 2069 lovas = 7346 ember. Alább a maga helyén szó lesz az egyes alkatrészekről.

c) *Svábok*: 4 zászlóaljban 20 század gyalog = 2000 és két ezredben 12 század lovas = 2000, összesen = 4000 ember.



KERESZTÉLY, szász-weissenfelsi herczeg.

d) *Frankok*: 2 zászlóalj gyalog = 1000 ember és két ezred lovas = 2000; összesen = 3000 ember.

A segédhadak összege hát: 16,348 ember, ehhez a császáriakat (24,530 embert) hozzáadva, [a Lothringiai Károly herczeg főparancsnok-sága alatti hadsereg létszáma: 40,878 ember, a magyarok nélkül.

II. A bajor választófejedelem alatt:

Tábornoki kar: a) *bajorok:* gróf Serényi János tábornok alatt a *gyalogságra:* báró Steinau és báró Rummel vezérőrnagyok; a *lovasságra:* gróf Bielke lovassági tábornok alatt Arco és de la Tour grófok, vezérőrnagyok; b) a *császáriak:* Bádeni Lajos örgróf, mint lovassági tábornok, főcommandója alatt: a *gyalogságnál* de la Vergne (Verne?) marquis és gróf La Fontaine altábornagyok; báró Beck és gróf Aspermont vezérőrnagyok; a *lovasságnál* az ifjú (későbbi világhírű hadvezér) Savoyai Jenő herceg vezérőrnagy; c) a *szászok:* Sachsen-Weissenfelsi Keresztély herceg főparancsnoksága és gróf Trautmannsdorf Joachim altábornagy alatt.

Vezérkar: Báró Friesensee főhadbiztos. Hoffmann és báró Creutz főhadsegédek. Egyelőre 3 mérnök. Tolmácsok. Chauvet aknászkapitány, Lille aknászhadnagy, 1 aknásztiszt és 14 aknász. Mindezt a vezérkarhoz Lipót állítá. A választófejedelem vezérkara ismeretlen; csak annyi áll, hogy Hallart Fülöp, kinek rajzai maradtak fenn ez időből, főhadsegéd vala Miksa mellett.¹

A *sereg:* a) *bajorok:* és pedig a *gyalogság* állott a testőrezredből, külön gránátos-századdal s a Steinau, Rummel, Gallenfels, Seibolsdorf ezredekéből és a bajor kerületi egy zászlóaljából. A *lovasság:* a testőrescadronból, Bielke, Arco, Latour, Salaburg vértések és Soyer és Arco dragonyos-ezredekéből. Ötezer gyalog és 3000 lovas = 8000 ember.²

b) *Császáriak:* Báden, Aspermont, Beck és Fürstenberg gyalogezredek egészen (1500-ával), a Metternich-ezredből 5 század (750 ember). Gyalogság: 6750 ember. Ehhez a Paze vértés és a Savoyai Jenő-féle dragonyos-ezred (800-ával); a császáriak összege a bajor fejedelem alatt: 8350.

c) *A szászok gyalogsága:* 3 ezred, úgymint Sachsen-Weissenfels Keresztély herceg ezrede (ezredes ő maga); Kuffer-féle (ezredes Kuffer Henrik) és Löben-féle (ezredes Löben János) ezredek = 3000 ember. Lovasság: gróf Trautmannsdorf-ezred (ezredesük gróf Trautmannsdorf Joachim altábornagy) és Haugwitz-ezred (ezredes Haugwitz Tóbiás) = 1700 ember. Szászok összege: 4700 ember.¹

¹ Lásd: Staudinger. Das kgl. bayerische 2. Infanterie-Regiment »Kronprinz.« 121. lap. 3. jegyzet.

² Az ezredek nevei Staudinger id. műve, de a számarány a megbízhatóbb Főjelentés után.

³ Az ezredek nevei egy igen ritka kis könyv: »Diarium oder ausführlicher Bericht was bey denen chursächsischen Völkern... passiret... und auff Befehl täglich notirt und angemerket worden. Gedruckt im J. 1686.« után. (E művet — egy 1699-diki variánsa után — Deák Farkas lefordítá. Függelékben adja »Budavár visszavétele« stb. című fordításában.)

A segédhadak összege hát 12700; ezekhez 8350 császári = 21,050 ember a bajor fejedelem főparancsnoksága alatt a *magyarok nélkül*.

Az egyenest Buda ellen induló sereg hát a magyarok és az önkéntesek nélkül (kikről alább) kerekszám 62,000 emberre rúgott.

A mi már most a tüzérséget és hadi munitiót illeti, erről bőségesen volt gondoskodva. Károly herczeg már a tavasz legelején, márczius havában, mikor az ordre de bataille az 1686-diki hadjáratra készült, megvizsgálta a készleteket s már akkor kielégítőnek találta. Bádeni Herman ápril közepén már azt jelentheté, hogy csaknem minden készen áll s mikor a budai vállalat elhatározása alkalmával Károly herczeg a táborba megindulandó volt, mint a Főjelentés mondja, annyi ágyú s készlet vala már fölhalmozva, hogy az inspiciálást szükségesnek sem tartá.¹ Csak a császáriaknak a következő készlet adatott át: 186 ágyú s mozsár (és pedig 55 háromfontos, 16 hatfontos, 11 negyvenfontos, 2 negyvenötfontos, 4 tizenkétfontos, 2 harminczfontos spanyol haubitz, 2 harminczfontos, 8 hatvanfontos, 2 hetvenfontos, 10 százfontos, 4 százötvenfontos és 7 kétszázfontos mozsár), volt közel 10,000 mázsa lőpor, közel háromezer mázsa gyutacs, harmadfélezer mázsa darab-ólom, 112,000-nél több ágyúgolyó, 441 lánczosgolyó, közel ezer kartácslövet, 200 haubitzgránát, 54,000-nél több kézigránát, közel 20,000 mozsár-bomba, közel harmadfélezer lobjömb és valami 1200 tüzesgolyó.² Ezenkívül a bajor választó 21, a brandenburgi 16 ágyút küldött. E hatalmas készlet között többféle új találmányú volt. Ilyen pl. ovál-alakú gránátok, mintegy 6000 darab, melyeket mozsárból is leheté löni, még pedig egyszerre többet is.³ Az angol király egy fiatal angol mérnököt — Richards Jakabot — küldé a hadjáratához, a ki naplót is vezetett arról; ez még a tavasszal bemutató egy kis mozsárka tervét, melyet a gránátosok övükre akasztva hordhattak s melyből a gránátot 800 lépésnyi távra leheté vetni; a találmányt megvizsgálták s valószínű, hogy alkalmazták is az ostrom alatt.⁴ Nagy reményeket kötöttek némelyek egy Gonzales Péter nevű spanyol tüzérmérnök találmányához, új keverékből készült új szerkezetű ágyúkhöz, melyekhez különfajta golyók is tartoztak. Bádeni Herman ugyan s pedig mint az ostrom története megmutatta, nem egészen alap nélkül kételkedett ezek valami nagyon kitűnő voltában s

¹ Főjelentés és Bádeni Herman 1686. ápril 15-diki jelentése. (Hadi Ltár.)

² Röder id. m. 180. A bajor tüzérségről nincs részletes adat.

³ Hadi registr. 1685. nov. 16. és Károly naplójában (Hadi Ltár.) jegyzetek.

⁴ Schmettau jelentése 1686. márczius 12. és Buonvisi detto. — Richards naplója még 1686-ban megjelent (egy példánya a nemz. Múzeum könyvtárában). Legutóbb Simonyi adta ki a Londoni Okmánytár 1. kötetében (Mon. Hung. Hist. Dipl.) rosszul angolul és nem a legjobb magyar fordításban.

azt hangoztatá, hogy csak sok pénzt nyelnek el, a nélkül, hogy a többi ágyúknál csak egy gondolatnyival is többet érnének. De mások magasztalták az új találmányt s a császár azt elfogadta. Gonzales külön üteget kapott, melynek kezeléséhez a bécsi helyőrség szolgáltatott 3 tűzmestert és 12 tüzért.¹

A mérnökökkel, de különösen ez aknászokkal igen nagy baj volt; a németek közül alig akadt egy-kettő, kit használni s kibeni megbízni lehetett volna. Azért idegenekhez: leginkább olasz mérnökökhöz és belgiumi aknászokhoz kelle fordulni.² Az előbbieket meg is állták helyüket, annál rosszabbaknak bizonyultak az utóbbiak.

Az élelmezés ellenben kitűnő kézen: az új vezérhadbiztos, gróf Rabatta Rudolf kezében semmi gondra nem adott okot. A buzgó ember, kit méltán mondhatunk Károly herczeg jobb kezének, már ápril végén jelentheté, hogy a dunamelléki raktárak mindennel el vannak látva. Készletben volt a Budát ostromló sereg számára a pozsonyi, magyaróvári, győri, komáromi, esztergomi, lévai, nyitrai, trencsényi, lipótvári, érsekújvári és kőszegi raktárakban 216,000 mázsa liszt, 400,000 adag kétszersült, melyhez 300,000 új adag készítése elrendelteték, 100,000 mérő zab. Még Ausztriában liszt- és zabkészlet ezenfelül is volt s gondoskodott Rabatta, hogy esetleges hiányokat a nagy-szállítók ekkori fejedelme Oppenheimer Sámuel — »Jud von Heidelberg« mint nevét aláírni szokta vala — pótolhasson. A marhahúsról az Alföld metropolisa: Debreczen gondoskodott. A gazdag debreczeni marhakereskedők készletek nyilatkoztak a marhát a sereg számára »akár Bécsbe is azon az áron hajtani, mint Győrbe szokták.«³ A markotányosoknak czikkeik leszállításánál tetemes könnyítéseket eszközölt ki Rabatta, az energicus vezérhadbiztos, a ki a kötözködő s a döntés napjaiban krajczároskodó udvari kamarára ráírt, hogy »mir ist indifferent« — nekem teljesen közömbös, mily úton s kézen kerül a hadi pénztárba a szükséges összeg, csakhogy meglegyen. Nem is csoda, ha aztán a katona Buda alatt húst, kenyeret, sajtot, halat, sört, bort ép oly olcsón vehetett zsoldjából, »mintha Bécsben vásárolta volna.«⁴ Különben ezt az óriási készletet,

¹ Bádeni Herman előterjesztése Lipóthoz 1685. decz. 10. (Hadi Levéltár) és a hadi registratura több kisebb adata 1685—86-ból.

² Dispacci okt. 28. 1685. — Károly herczeg panaszkodik effelől a velencei követnek: haver anco bisogno grandamente la M-tà S. d'ingegneri et minatori, di quali non è la migliore la qualità, non soliti gli alemanni di saper ben condurre gl'assedii, che facevano molt'errori, i quali poi non poterano esser corretti ò regolati dal capo...

³ Jegyzések a lothr. herczeg elnöklete alatt tartott 1686. ápril 21-diki konferenciáról. (Bécsi áll. Ltár.) Udv. kam. jegyzék május elejéről. (Udv. kam. Ltár.) Hadi registratura május 9. sz. a.

⁴ Rabatta is hangoztatta azt 1686. július 25. (Udv. kamarai Ltár, de egykorú »ujságok« is emlegetik.)

hogy idejében leszállíták, hogy a fuvar s a szállítási eszközök dolgában meg nem akadtak, az is Rabatta érdeme. Jó idején indítványozta, hogy a Dunán-túli megyék fuvarjait védelemről és sértetlenségükről biztosítani kell s ezek csakugyan valami 2000 fuvarost állítottak ki, segítvén a mintegy hatodfélszázra rúgó császári és 2—300 bajor és szász élelmező szekerek terhein.¹ Nagy könnyebbségére volt az élelem-szállításnak a dunai flotilla, mely azonkívül a munitiót s az ágyúkat is leúsztatta Buda alá. Az előbbi célra Pozsonyból 15, Magyar-Óvárról 15, Győrből 45, Komáromból 30, Esztergomból 20 hajó volt kirendelve; ágyút pedig valami 40 más hajó szállított, eltekintve természetesen a támadó és védelmi célokra használt csajkákról, melyek február végével készletben levő 500-ra rúgó hajószámból könnyen kiteltek.² Ezek a hajók usztatták le azt a nagymennyiségű szénát is, melyet Rabatta a Csallóközben s a Dunán-túli réteken szerzett; továbbá azon nagymennyiségű rőzse-kötegeket és sánczkosarakat, melyeket Győr-, Komárom-, Esztergom- s Nyitramegyék lakossága, a magyar cancellária fölhívására olcsó pénzen, óriás mennyiségben szolgáltatott.

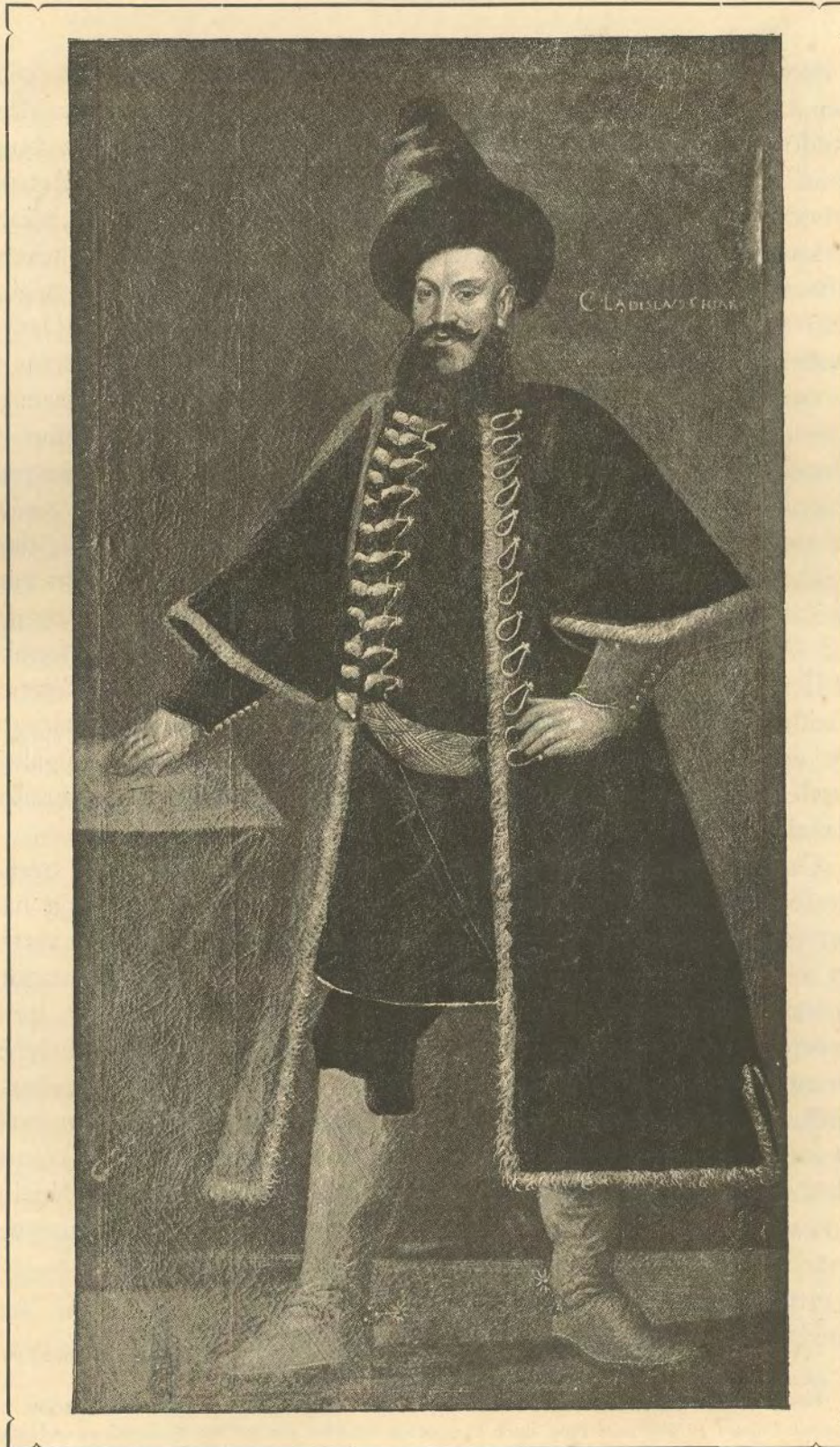
Tekintsük meg már most az ostromló sereg magyar alkatrészét.

A márcziusi tanácskozások azon magyar és horvát nemzeti csapatok létszámát, melyek az 1686-diki hadjárat operatióinál mozgósíthatnak, mint föntebb említém, valami 20—24,000-re becsülték. S az egyes detachmentokhoz a következő számarányokban osztották be őket — eltekintve Schultz drávai hadtestétől:

Scherffenberg kap 2000 magyart. E csapat (csaknem kizárólag huszárok) gróf Csáky László, az Erdélyben nótázott, kalandos, de vitéz főúr parancsnoksága alá helyeztetett s e célra a tavasz elején részben a felső-magyarországi (kassai) főkapitányság régibb népéből, részben a még mindeddig be nem osztott s nem szervezett Tököly-féle volt kuruczokból álla. Így tudjuk azt, hogy gróf Csáky László báró Barkóczy Ferencz huszárezredének színe-javát, 5 századra valót, magához édesgeté, a miért a boszús főúr sztropkói kastélyába vonult vissza s csak Caprara kérésére ígerte meg közreműködését az 1686-diki hadjáratban, miután a mindig lassú hadi tanács azon — persze későn jött — tudósítással engeztelte ki, hogy Csákyra most bizonyos »besondere« föladat

¹ A hadi Ltár és registratura adatai szerint.

² Udv. kam. 1686. májusi adatai. A hajóhidat illetőleg 1686. február 3-án tudatta a hadi tanács a kamarával, hogy Rabatta számítása szerint 12,860 firt kell a hajók kijavítására s a legénység havi zsoldja 5702 firtba fog kerülni. Az élelemszállító hajókhoz 160, a hadiszereket s ágyúkat szállítókhöz 100 embert fogadtak föl. Voltak ezenkívül Győrben, Komáromban, Esztergomban repülő hidak. (Udv. kam. Ltár. Hung.) Még július közepén újra valami 50 csajkára volt szükség. (Hadi registr. júl. 16.)



CSÁKY LÁSZLÓ.

Károlyi: Budavár bevétele.

lőn bízva, a mihez magyar katonaság kell s ha e megbizatásnak vége leszen, Barkóczy visszakapja katonáit.¹ E megbízás az Erdély ellen működő Scherffenberg hadtestéhez való csatlakozás és az vala, hogy az erdélyi viszonyokat alaposan ismerő főúr kalauzul, tanácsadóul szolgálhasson Scherffenbergnek. Ha egyszerűen mint hadi tanácsost adjungálják az altábornagy mellé: abban az erdélyiek s különösen a féltékeny Apafy egyenes rosszakaratot láttak volna Erdély ellen, miután Csáky László ott nemcsak száműzetett, nemcsak nótáztatott, hanem a Dunod jezsuita közvetítésével kötött szerződésben 1685-ben határozottan ki volt emelve, hogy Csákyt ő felsége erdélyi dolgokban ne használja. A bécsi udvar úgy okoskodott, hogy mint hadvezér működtetheti a hasznosan forgolódo Csákyt s valószínűleg így adta meg neki a magyar országos főkapitányi (»generalis«) címet, a nélkül, hogy gróf Csáky László valóságos generalis-kapitány lett volna. A császári hadsereg tisztirangjához viszonyítva gróf Csáky László rangja — ép úgy, mint báró Barkóczy Ferencz, Petneházy Dávidé és Gombos Imréné — az *exredesi* volt.² Alatta kapitányok, egyes különböző számú osztályok főnökei gróf Csáky Sámuel, báró Károlyi István, Jászai Kiss Balázs, Deák Ferencz, Horváth János és tán Tunyogi Sámuel voltak; egyik 600, másik 400 vagy épen 300 huszár- és vegyest gyalog-csapatok élén szolgálván Scherffenberg hadtestében s ezzel együtt vonulván 1686 augusztusában Buda alá.³

Caraffa tiszai hadtestéhez a márcziusi hadi tanácskozás terve szerint, mint föntebb szintén említém, 6000 magyar lőn beosztva. Ezt a hadi népet csekély részben a kassai generalatus mozgósítható népéből vették, mert a túlnyomó nagyobb részt a végvárok őrizetére kelle visszatartani. Zömét a detachmentnak Tököly megtért kuruczai képezték. Egy, április közepéről való, Caprarához intézett parancsa a hadi tanácsnak (melyben Caprara Párkány alá rendeltetik a később Buda alá indult sereghez s Caraffára bízatik a főparancsnokság) azt rendelé, hogy Petneházy *nagyobb részt* lovas csapatával, mintegy 2000 emberrel Caraffa mellé csatlakozzék, Barkóczy Ferencz pedig hasonló számú magyarsággal Caprarát Párkány alá kövesse.⁴ Alig pár napra rá, ápril 25-dikén új parancs megyen

¹ Hadi registratura május 31., továbbá máj. 101. és 113. sz. a.

² Caraffához intézett parancsa a hadi tanácsnak 1686. szept. 30. (Hadi registr.)

³ A nevek a most idézett parancs után és Nagy Pál erdélyi küldött levele Teleky Mihályhoz 1686. május 11. Scherffenberg táborából. (Nemz. múzeum. Tunyogi-gyűjt.)

⁴ Hadi registr. 1686. ápril 18. Parancs Caprarához. »Der Pethnehasy habe auch daselbst mit 2 Tausend Ungarn zu Ross und Fuss, doch dass deren zu Ross der grösste Theil sei, zu verbleiben und unterm Caraffa zu dienen. Der Bargoczy aber mit ebenmässiger Zahl der Ungarn auch mit (Caprarával) nach Parkan zu gehen und bei der Hauptarmada zu verbleiben.«

Caprarához, melynek értelmében őt Barkóczy már 3000 magyarral volt követendő, míg a többi kelet-magyarországi nemzeti csapatok s pedig különösen azok, »melyek hűségében leginkább meg lehet bízni,« Petneházyval élükön vissza voltak maradandók. De már a május 18-diki elhatározás azt parancsolta meg Caraffának, Caprara helyettesének, hogy az összes Barkóczy-, Gombos- és Petneházy-féle militiát a rábízott hadtestnél tartsa s alkalmazza őket Szolnok körül, vagy ott, a hol legnagyobb szükség lesz rájuk s a hol a legjobban használhatók.¹ Így jutott b. Barkóczy Ferencz ezredes, az úgynevezett felső-magyarországi főkapitányság mezei hadainak vicegeneralisa, Petneházy Dávid és Gombos Imre ezredesek hadi népe a Caraffa-hadtestéhez s jött be ezzel együtt augusztus legelején a budai keresztyén táborba, míg addig Szolnok és Eger s Szeged környékén véghezvitt portyázásaival szolgálta becsülettel Buda vívásának ügyét, föltartóztatván s meghiúsítván a mondott tájak felől Buda őrsége szaporítására szándékba vett török kísérleteket. A Caraffa hadtestéhez tartozó magyar csapatok főbb tisztjei voltak még: b. Barkóczy helyettese (ezredében) Semsey Zsigmond alezredes, Semsey András ónodi főkapitány, Sennyey István, Bagossy László, Kovács András, Ragályi János, Bertóthy István kapitányok, részben, mint Kovács András 600, részben 500, 400 és 300 ember fölött és Semsey János tokaji vicekapitány 150 ember fölött. Barkóczy és Petneházy lovas ezredei legalább 1686 szeptemberében 700—700 emberből állottak csak (10 század 70 emberével), Gombos Imréé plane 450-re fogyott volt le.²

A XVII. század végével tudvalevőleg négy országos főkapitányság volt a magyar király birta magyar földön: a kassai (felső-magyarországi), a bányavárosi, a győri és az úgynevezett Kanizsa ellen való. A kassai generalatus magyar hadi népe, mint láttuk, Scherffenberg és Caraffa hadtestéhez osztaték 1686-ban s 8000 főre rúgott, melynek aránytalanul nagyobb részét tulajdonkép Tököly volt kuruczai képezték, kik még 1686 végeig nem álltak szerves összefüggésben a kassai főkapitánysággal. De oda számíthatjuk őket. Ha ez az egy, persze legnagyobb kerület, 8000 embert adott, méltán várhatnók, hogy a másik három összesen legalább 16,000-et állít Lothringiai Károly és Miksa bajor választó hadaihoz. A márcziusi hadi tanácskozások³ megütkezésünkre csak 3000 magyart csatolnak a főhadsereghez, a herczeg commandója alá s csak »nehány«-at (»quelque hongrois«) Miksa külön hadtestéhez.

¹ Császári parancs Caprarához ápril 25.; cs. kézirat Lothr. Károlyhoz máj. 18. (Hadi Ltár.) és cs. parancs Caprarához máj. 18. (Hadi registr.)

² Parancs Caraffához 1686. szept. 30. (Hadi registr.)

³ Főjelentés.

E szembeszökő aránytalanságot megmagyarázza nekünk gróf Eszterházy Jánosnak, a győri főkapitányság vicegeneralisának, a 68 éves, de még mindig friss, ruganyos izmú hősnek ápril havában a hadi tanácshoz benyújtott emlékirata. Ez idénre, mondá a helyettes főkapitány, a győri területből 1000 ember sem mozgósítható, mert réges-rég óta nem kap a katonaság se élelmet, se zsoldot. De, ha csak öt hónapi hátralékos zsoldját az elszéledt magyarságnak felében pénzül, felében posztóul megadnák, 3000 ember rendelkezésre állna. Eszterházy János ez emlékiratára, mikor már az idő a hadi tanácsnak körmére égett, vizsgálat indították s kisült, hogy a *győri és balatonvidéki véghelyek magyar katonasága negyedfél esztendő óta se élelmet, se zsoldot nem látott.*¹ Nagy lön az ijedtség Bécsben. Akármerre operál is a hadsereg: a könnyű lovasságra, a magyar huszár-ságra égető szükség van. Ennek kell a dunántúli török erősségek kikicsapó, s az ostromlást háborító csapatait föltartóztatnia, portyázásaival a török várakat nyugtalanítania. Ennek föladata lesz vala a török élelemszállítmányok elfogása, a kémszolgálat; a sereg mozdulatánál az elő- és oldalvédek szerepét ez lesz vala hívatva betölteni, a nagyvezérrel, a felmentő török sereggel várható ütközeteknél minden gyorsabb mozdulatot a magyar huszárnak kell vala végeznie. S a mi a győri kerületre állott, állott az s pedig nagyobb mértékben a kanizsa-elleni generalatusra is, sőt a bányavidéki főkapitányság viszonyai, bár tagadhatatlan jobbak valának, szintén orvoslást igénylének; hiszen — föntebb említém — 1686 legelején Czobor Ádám kénytelen volt fizetetlen csapatait szélnek eresztetni. Berendelték hát május elejére tanácskozás végett a kerületi főkapitányokat: gr. Batthyány Ádámot, a kanizsai végek fiatal, 28 éves főkapitányát, gr. Eszterházy János győri és b. Bercsényi Miklós bányavidéki vicegeneralist s melléjük a tekintélyes Zichy Istvánt Bécsbe.² A megjelentek egyhangúlag kimondották, hogy a három generalatus, a száma nélkül való végvár őrségén fölül képes 6000 embert — lovast és gyalogot — táborba küldeni, ha a multa vonatkozólag 3 hónapot posztóban, kettőt pénzben fizet a kamara, ha a militia, míg táborban van, júniustól számítva a szokásos olcsó zsoldot — 2 frt havi zsold a gyalognak s 3 frt a huszárnak — s kenyeret kap, júniusra zsoldját előre kézhez veheti s a téli beszállásolás terhei alól fölmentetik. Javasolták a főkapitányok azt is, hogy a fizetés könnyítésére fiscalis javak bocsáttassanak árúba. Lázás és szokatlan sietséggel hagyta helyben e

¹ »Copia memorialis der Raaberischen Vice- und substituirten Generalen...« (Hadi registr. 1686. ápril 19.) És ápril 28. (U. o.)

² Hadi registr. 1686. ápr. 28. és máj. 2. És az öreg gr. Batthyány levele fiához a generálishoz máj. 9. (Körmendi hg Batthyány Ltár.)

javaslatokat a hadi tanács s nemcsak azt parancsolta meg, hogy a főkapitányok minél több embert küldjenek a főszereghez, hanem fölhatalmazta őket, hogy a magyar katonaság főntebb említettem különös fáját, a szabad-katonát is, akár a várakban, akár azon kívül lakjanak, *erővel* kényszeríthessék a hadjáratra, ha a praefigált 6000 embernyi szám más-ként ki nem telnék.¹

Mintegy bevárando ez intézkedések jó hatását, a május 18-diki dispositio egyelőre csak nyolczszáz magyar huszárt rendel a Buda ellen induló sereghez és pedig a *győri végekből* a bajor fejedelem hadtestéhez. E rendelkezés azonban később megváltozott s noha megígért fizetését embereinek Eszterházy János még június és július havában is egyre sürgetvén, szerfölött bajos volt a kívánt 2000 embert összehozni;² Eszterházy János buzgalmának sikerült ez s ő a legnagyobb valószínűség szerint több mint harmadfélezer emberrel jelent meg július folyamában Buda alatt. Parancsnoksága alatt voltak: öcscse Mihály, ki Buda alatt halt is meg, mint ezredes; rokona Zsigmond, mint kapitány, talán Babocsay Ferencz, a vén veszprémi kapitány, ki 32 év óta viselte buzgón s becsülettel e fontos végvár gondját;³ Zichy Imre, a vázsonyi kapitány eörményesi Fiáth János és Miskey István győri őrnagyok. Előre is kimondhatom, hogy a Lothringiai Károly hadtestéhez csatolt győri generalatusi hadaknak s a derék vicegeneralisnak egyáltalán igen jelentékeny, az összes magyar hadak közt pedig éppen a legkitűnőbb szerep jutott Buda vívásában.

Sokkal rosszabb volt a helyzet a Kanizsa ellen való kerületben. Gyöngyösi Nagy Ferencz, Batthyány Ádám derék viczéje július elejére az ottani végekből alig tudott 900 embert összehozni s pedig: Zala-Egerszegtől 100 huszárt, 75 gyalogot, Egervárról 12 lovast, 25 gyalogot, Lövőről 25 huszárt, 30 gyalogot, Bérből 5 huszárt, 10 gyalogot, Szentgyörgyvárról 10 huszárt, 20 gyalogot, Szentgrótról 6 huszárt, 30 gyalogot, Szalavárról csak gyalogot 40-et, Kapornakról 40 huszárt, 25 gyalogot, Lentiből 50 huszárt, 50 gyalogot; Lindváról 25 huszárt, 25 gyalogot; Szécsi-Szigetből 20 huszárt, 30 gyalogot; Légrádból 50 huszárt, 100 gyalogot; Kotoriból 10 huszárt, 30 gyalogot; Goricsán- és Hodosánból 4 huszárt és 40 gyalogot; összesen 357 huszárt és 530 gyalogot.⁴ »Én eleget gondolkodom rajta — írja július 4-dikén Nagy Ferencz,

¹ Hadi registr. adatai 1686. máj. 15., máj. 31. és jún. 1.

² Több adat a hadi registraturában. Még augusztus elején nem fizették ki őket, mert Grimus mustramester ezen időből Buda alól sürgeti számukra a zsoldot.

³ A hg Batthyány-Ltár (Körmendi) adatai.

⁴ Melléklet Gyöngyössy Nagy Ferencznek 1686. júl. 4-dikén gr. Batthyány Ádámhoz írott leveléhez. (Hg. Batthyány-Ltár. Körmend.)

főnökének, Batthyány generalisnak — miképen tölthessük ki a végbeliekből a táborra menő népet; de igazsággal írom Nagyságodnak, alig marad valaki itthon a végvárak őrzésére.« Tán »szabad-legények«-ből lehetne, az utasítás szerint, egy csomót toborzani, »de fizetés nélkül miképen mehessenek el, Nagyságod méltóságos ítéletére hagyom.« A végvárat pedig teljesen kifosztani őrsegükből nem vala tanácsos, mert míg a győri generalatus területén erősebb török végvártól nem lehet tartani, addig a kanizsainak Kanizsa, Szigetvár és Kaposvár sok kárt tehet vala.¹ Ezért sürgeté még augusztus havában is Nagy Ferencz a táborban Budánál harczoló Batthyányt, mikor a török nagyvezér már Verőczenél táborozott, hogy, mivel »annak a rablója — martalócz népe — nem marad helyben, hanem általjön a Dráván, azért gondolkozzék Nagyságod ennek a földnek securitásáról«. A hiányt némileg csakugyan a »szabad-legények« vagy, mint népszerűen nevezték őket, a »szegény-legények« pótolták, a kik a zsold ígéretére s jó zsákmány reményében a zászlók alá állottak. Festetich Pál, a generalatus egyik kapitánya valami százig való »jó paripás, jó fegyveres« legényt fogadott föl közülök; de sajnos, nem mind volt ilyen; némely részük inkább a rablás, mint a babér kedvéért szegődött néhány óra katonának úgy, hogy mikor július közepén Batthyány Buda alá megindult, Nagy Ferencz ezt írta neki: attól tartok, hogy ezekkel »becsületet Nagyságod nem vall.« De a jó vicze-generalis nagyon sötéten látott, a szabad-legények is jól megállták Buda alatt helyüket, kiérdemelték a hadvezérek dicséretét a vívás alatt, daczára annak, hogy nekik se járt ki rendesen a zsold; sőt már a vár vívása előtt egy sikerült excursiót intéztek a mohácsi török palánk ellen, a mennyiben azt folygújták s nagy zsákmányt hajtának el a töröktől.² Batthyány július közepe táján érkezett Buda alá, a hol különösen hajdúira nagy szükség vala, mert a fővezér megbízásából a Székes-Fejérvár körül circáló Caprara őt sürgetve kéré ezeknek minél gyorsabban való beküldésére, sőt, ha biztosság kedvéért tanácsosnak gondolná Batthyány, az alatta levő német lovasság egy részét kínálta nekik Caprara fedezetül.³ Nem túlzok, ha a kanizsai főkapitányság hadai számát Buda alatt legalább 1500 főnyire teszem. E csapat a bajor fejedelem hadtestéhez lőn rendelve, főbb tisztjeik a következők valának:⁴ Tóti Lengyel János keszthelyi kapitány vagy viczéje; az ifjú

¹ Nagy Ferencz Batthyány Ádámmal jul. 4. 1686. (U. o.)

² Csányi Bernát Batthyány Ádámmal június 6., Nagy Ferencz Batthyánynak július 11., Festetics Pál Batthyánynak jul. 15. és Nagy Ferencz Batthyánynak auguszt. 2. (Hg. Batthyány-Ltár. Körmend.)

³ Caprara tábornagy Batthyány Ádámmal júl. 11. (U. o.)

⁴ A körmendi Ltár elszórt adatai 1686-ból.



BATTHYÁNY ADÁM.

Festetich Pál vicekapitány, Békássy Miklós, gr. Eszterházy Farkas kapitányok, Fülöp György egerszegi vicehadnagy, a ki Budánál — mint hadnagya, Gyenessy Gergely, 1686. október 13-dikáról tanúsítja — jól viselte magát.

A bányavárosi, vagy, mint 1664, azaz Érsekújvár elvesztése előtt nevezték s Érsekújvár visszahódítása után újra nevezhetnők, érsekújvári generalatus kedvezőbb helyzetben volt a kanizsainál s győrinél, különösen Esztergom és a főhely, Érsekújvár, visszafoglalása óta. Tán ennek tudható be, hogy a május 18-diki dispositio már 2000 embert ebből a főkapitányságból Hatvan környékére rendelt ki, a célból, hogy *Buda és Eger* közt a török minden közlekedését megakassza s az Ónod, Putnok, Szendrő felé eső vidéket is éber figyelemmel kísérje. Ez az intézkedés júniusban is föntartatik s Bercsényi kezéhez Rabatta maga küldött e csapatok fizetésére 6000 frtot s ellátta azokat élelemmel is még június utolsó harmadában.¹ Ezeket az Eger-felé vigyázó hadakat az újonnan kinevezett, de hivatalába csak augusztus folyamán rendeleti úton igtatott új vicegeneralis, idősb b. Bercsényi Miklós utóda, gróf Koháry István, »a hű« vezényelte Balassa Ádám és Balassa Gábor kékkői és korponai kapitányok segédkezése mellett. E hadosztálynak egy része éppen Balassa Ádám vezérlete alatt elég szerencsétlenül teljesíté föladatát, a mennyiben Pest felé czirkálván, Hatvannál véletlenül nagyobb számú török dandárra bukkant s ez elől, mint az idősb Bercsényi írja, »elszaladván az lovasával, majd ötszázig való gyalogját odavesztette az átkozott ember.«² Ellenben a Koháry egyenes parancsnoksága alatt levő rész kitűnően megfelelt a rábizottaknak s neki és Petneházyéknak köszönhető, hogy az egri és hatvani török nem háborgatta a Budát ostromló sereget. Míg Koháry Eger és Hatvan körül figyelt hadtestével, azalatt id. Bercsényi Miklós hasonnevű fiával, a séllyei főkapitánynyal július elején Buda alá vonult azon hadakkal, melyeket a hadi tanácstól nyert utasítás értelmében az egervidéki figyelő hadtesten fölül összegyűjtetett s melyeket Batthyány hadai mellé a bajor fejedelem hadtestéhez, később azonban Lothringiai Károly seregéhez, osztottak be.³ Az ifjú Bercsényi — alig 21 éves korában — hadvezéri talentumának szép jeleit mutatta már azon portyázásokban s kémiszolgálatokban, melyeket Batthyányval közösen végzett a fővezér s a bajor fejedelem megbízásából. Valószínűleg a bajor hadtestnél volt gr. Erdődy György lévő kapitány is egész

¹ A haditanács Bercsényiinek 1686. jún. 21. (Hadi registr.) és u. o. jún. 162 alatt.

² Thaly Kálmán monogr. a Bercsényi-családról I. 309. lap és B. panasza Balassa Ádám ellen a hadi registraturában.

³ A Bercsényiiekre vonatkozó adatok Thalynál id. m. 306. és köv.

népével, mely szintén Bercsényi generalatusához tartozott.¹ Koháry később maga is bevonult Buda alá, aligha nem augusztus 11-dikén; visszahagyta a generalatus területén figyelő hadakkal Balassa Ádámot (a ki Korpona alatt portyázó törökökön s tatárokon nyert győzelmével augusztus második felében kiköszörülte a júliusi hatvani csorbát), azonban magával hozta a hatvani ütközetben megsebesült, de kigyógyult Balassa Gábort s valószínűleg még Dalmady Sándort, (kiről később szó lesz) s a lothringiai hadtestéhez lőn beosztva.² Ugyancsak itt volt az esztergomi magyar őrség: huszárok, gyalogok és csajkások csapata is; az előbbieket Bottyán János esztergomi huszárcapitány és Kürtössy István hajdúkapitány vezetése alatt. Ez a szám szerint nem valami nagy csapat még nem állott ekkor Bercsényi generalissága alatt, noha ahhoz tartozott volna. Érdekes, hogy, mint Rabatta tudósít bennünket, valamennyi magyar hadak között az esztergomiak jelentek meg legelőbb Buda alatt, még pedig annyira idejében, hogy a vár vívásánál az első naptól kezdve mindvégig ott harczoltak.³ Bercsényi generalatusának összes népe a hatvani veszteség után is Buda alatt valami 3000-re rúgott, legkevesebb, az esztergomi őrség létszámán kívül, melyet bátran lehet néhány százra tenni.⁴

Bizonyos még az is, hogy a komáromi magyar őrség, mely direct Komárom parancsnokától függött, szintén részt vett Buda ostromában;⁵ de mely hadtesthez osztva s mely számban: nem mutatható ki.

Mielőtt áttekintésünket vagy szemlénket a győri, kanizsai s bányavárosi generalatusok magyar népe fölött befejeznők: egy fontos körülményt kell hangsúlyoznunk. Azt t. i., hogy a közölt számok korántsem meritik ki a Buda alatt már június és július folyamán harczolt magyarságot, mert már az egyes generalatusok nagyobb tömegekben beérkezett csapatai előtt is volt jó csomó magyarság Buda alatt, a kik a pesti parton védműveket emeltek július elején, vagy mint a Kalocsát elfoglaló 600 főnyi huszárcsapat, kémszolgálatok teljesítése s portyázások végett küldettek különféle irányba. Sőt később is, a generalatusok nagyobb tömegekben érkezett csapatain fölül is, mind újabban jöttek a később toborzott hajdúk azaz gyalogok és bizonyos az, hogy, mint Griman Ferencz velencei tiszt (a kit a köztársaság küldött volt a vár vívásához s a kinek igen sok becses jelentést köszönhetünk) Buda alól július

¹ Ottlyk önéletirata. Thaly. Mon. Hung. Hist. Szót. XXVII. 47. lap.

² V. ö. Juvigny ismeretes térképével.

³ Rabatta fizetést sürget nekik s ezzel indokolja. 1686. aug. 4. Buda alól. (Udv. kam. Ltár.)

⁴ Thaly Kálmán Bercsényi-család id. h.

⁵ Hadi tanács Hofkirchenhez, a komáromi várparancsnokhoz. 1686. június 1. (Hadi registr.)

23-dikán írja ¹ e napig a buszárokon kívül ötezer főre ment a Budát vtvó magyar gyalogság: hajdúk, vagy, mint őket szintén rendszeren nevezték: talpasok száma, a kik egy 3000 és egy 2000 főnyi hadosztályban külön voltak formálva. Melyik generalatus s mennyi számút szolgáltatott e tekintélyes összeghez: azt nem tudom meghatározni.

Így vagyunk a fölkelő nemességgel is. Az insurrectiót a megyéknél kihirdették s a ki fölkel, azt a magyar cancellária hadi tanács átírata alapján a téli beszállásolás terheitől fölmenteni ígérte. Egyedül az északkeleti vármegyéknél vonatott vissza a gr. Csáky István által már idejekorán kihirdetett insurrectio, állítólag az elszaporodott rablók miatt. Dunántúl, úgy látszik, még zsoldot is ígértek a fölkelőknek a téli quár-tély-mentességen felül, valószínűleg azért, hogy e vidékről ekként pótolják azt, a mi a végbeliek számából hiányzott. Vasmege örömmel vette az ígéretet, írja Niczky Sándor, az alispán, Batthyány Adámnak.² Nógrádból tudjuk, hogy egy 1684-diki összeírás szerint 250 lovas és 50 gyalog volt a fölkeléshez Buda alá rendelve; vajjon az 1686-diki ostromnál is részt vőnek-e ez összeírottak: nem bizonyos. És így vagyunk, — meg így se, valamennyi megyével.³ Csak egyes fölkelő nemeseket tudunk megnevezni, hogy Buda alatt 1686-ban tényleg harcoltak. Így pl. a Dunántúl ifj. gróf Kéry Ferencz, kit öreg atyja küldött Batthyány oldalához; azután Deseő Zsigmond, Tar Józsa, Ferenczy Pál, egy Taródy. A dunáninnyi terület megyéiből mindenekelőtt gróf Czobor Ádámot, a vitéz, jókedvű ezredest, kell megneveznem, kinek lovas- és gyalog-hadai (tehát nem csupán huszárezredes, hanem úgynevezett ezerekapitány vala) az idén oszoltak el, de a ki a maga háza népével jó korán megindult s végig harcolta Buda ostromát. Nem sokkal utána érkezett meg a vitéz és pennaforogatóhoz is értő volt kuruczezredes, (később Rákóczy Ferencz brigadéros) Ottlyk György, Motesiczky Miklós, Palásthy Gábor és Radnay Ádám barátaival s 14 lovas-legénynyel. »Die 10. Julii szerencsésen érkeztem Buda alá, az hol is táboron semmi magyart nem tanáltam gróf Czobor Ádám uramon kívül. Ő Nagysága mellé szállottam, az hol is mindjárt említett gróf uram engem nagy

¹ Grimani id. ered. jelentése mint a Dispacchi di Germania melléklete. Épen e napon is 1500 magyar gyalog vonult be Buda alá.

² Sárosmege Ltára; a hadi registratura adatai és Niczky Sándor gr. Batthyánynak 1686. jul. 5. (Hg. Batthyányi Ltár.)

³ Harnos Gábor cikkéből (Századok, 1886. 157. és köv.) épen nem látszik bizonyosnak, hogy Nógrád összeirt nemesei 1686-ban is Buda alatt voltak volna. Tán a monográfia hozzá fog ahhoz járulni, hogy a megyei s egyes családi levéltárak később kiszorítanak valamit e kérdésben. Élénken sajnálom, hogy az adatok teljes hiánya miatt a megyék részvételéről még oly futólagosan sem írhatok, mint a végbeli magyar katonaságról.

becsülettel látott, megnyervén generalis főkommissariusnál (= gr. Rabatta) cselédemnek szokott járó profontot« — írja Ottlyk György a maga életírásában. Augusztus elején Ottlykékhöz csatlakoztak még Motesiczky Pál, Baranyay Gáspár és Mednyánszky Gáspár uraimék.¹ Különösen kitűntették magukat e nevezettek közül Ottlyk György és Baranyay Gáspár. Legvégül hagyom gróf Eszterházy Pált, az ország nádorát, a ki szintén részt vőn július második felében s augusztus elején a budai táborozásban jól fölfegyverzett házanépével. Ő valószínűleg Lothringiai Károly főhadiszállásához volt beosztva, de semmi nagyobb szerepet nem játszott az ostrom alatt.² Ha még fölemlítem, hogy a név szerint megnevezettekén kívül, mint a császári sereg tisztjei még négy magyar főúr, mind a négy Pálffy, úgymint: Pálffy János Károly altábornagy, s a következő 3 testvér: Pálffy Ferencz alezredes, Pálffy Miklós alezredes későbbi nádor és a nagynevű hős Pálffy János (később szintén nádor) mint fiatal vértés-kapitány, játszottak jelentékeny szerepet a budai véres tragoediában: azt hiszem, eléggé fényes, eléggé bő névsort sikerült a szűken csorgó forrásokból kiszorítanom. Pedig mennyiről nem tudunk még s mennyi harczolt még ezeken felül is a magyarság színéből-javából a vén Buda összetört falai alatt!

Összegezzük most már a magyar csapatokat: július folyamán harczolt a három (győri, kanizsai, bányavárosi) országos kapitányság területéből 5000 gyalog. Ehhez járult legalább 2500—3000 huszár; augusztus legelején a Caraffa hadtestével érkezett magyarok, a sok apróbb ütközet veszteségeit leszámítva, voltak legalább valami 4—4500-an,³ augusztus dereka felébe jött Koháry valami 1500 emberével a bányavárosi generatusnak s augusztus legvégén Scherffenberg hadtestével gróf Csáky László alatt ismét valami 1500 magyar. Harczolt hát a mindenesetre csekély számú fölkelő nemességen kívül Buda alatt *legalább 14—15,000 főnyi magyar sereg*. Mily könnyű lesz vala ezt a számot megkétszerezni, ha nem megháromszorozni, csak egy igen kis jóakarattal, a hadi tanács s az udvari kamara részéről: azt az előbbi fejezetben fejtegettem.

Tartozom még azzal a megjegyzéssel, miért nem mutattam ki, hogy e magyar seregben hány huszár és hány gyalog-ezred vala. Azért mert ez teljes lehetetlen. A magyar királyi csapatok, a végvárak védelmi

¹ Ottlyk önéletirata jel. h. 38. lap és a dunántuliakra a hg. Batthyány-féle Ltár elszórt adatai.

² Bubics Zsigmond kanonok úr szóbeli szíves közlése Eszterházy nádor levele után.

³ Schmettau írja aug. 8-kán, hogy a budai táborba augusztus elején megérkezett Caraffa hadtestével 33 század magyart hozott. (Berlini áll. Ltár.) És Doria di Cirié aug. 7-diki levelében írja a budai táborból, hogy »sono giunti ii generale Caraffa ed Heissler coi loro reggimenti . . . e 5/m (= 5000) Ungharesi.« (Turini. áll. Ltár.)

rendszerének megfelelően nem voltak ezredkebe osztva; hanem mind-egyik várnak megvolt a maga kisebb vagy nagyobb őrsége, melyet constansnak, állandónak épen nem mondhatunk. Valamely hadi actio idején ez őrségekből a szükséges számot kivonták, hozzájuk csatolták a szabad-legényeket és a szükséghez képest a részleges insurrectióból a mennyi fölkel, a mennyi kellett. Persze, hogy valami taktikai egységnek, ezrednek vagy zászlóaljnak mégis csak kelle lennie, de mily erejű, mily számú volt ez a taktikai egység: ki nem mutatható. Ez a királyi magyar csapatok általános képe. Egyes előkelőbb főtisztek azonban kinyerték azt a — mondjuk — szabadalmat, hogy a parancsnokságuk alatt álló várőrséggel együtt, de inkább a várőrségen fölül királyi zsoldon ezredeket szerveztek, melyek a várvédelmi rendszer kéretén kívül könnyen alkalmaztathattak s folyton mozgósítottak. Hasonlíthatnók ezen ezredeket mai védrendszerünk ezredeinek negyedik, mozgósítható vagy repülő zászlóaljaihoz, bár ez a hasonlat is sántít. Az ily ezredek addig, míg vagy az akarta, a ki ezredesük volt, vagy míg a királyi zsold meg nem szűnt, éltek, működtek s azután föloszlottak. Ilyen ezrede volt Czobor Ádámnak, mely 1686 elején föloszlott; ilyen volt Gombos Imrének, melynek létszáma, mint említém, 1686-ban 450-re csökkent le, s meg is maradt annyinak. Ilyen volt báró Barkóczy Ferencznek kettő is, úgymint egy magyar huszár-ezrede, mely, mint főntebb említém, 1686 szeptemberében 700 főből állott, 10 századot 70-ével számítva és egy úgynevezett horvát lovas-ezrede, azaz horvát mintára szervezett magyar ezrede 800 főnyi rendes állandó létszámmal, karabélylyal fegyverkezve, mely gyalog és lovon harczolt a császári dragonyosok példájára. Ilyen horvát, azaz tulajdonkép magyar ezrede volt gróf Kérynek is és ilyet akart — csak példakép említém — Bercsényi 1690-ben a maga szegedi végbeli huszáraiból formálni.¹ A hadi tanács elnöke 1685 őszén Barkóczy, Kéry és Ricciardi horvát ezredei (mely utóbbi valóban horvát legénységű is volt, ép úgy, mint pl. a gróf Lodroné, noha sok magyar, főként tiszt, pl. Tompa Zsigmond a Ricciardi-ezredben szolgált is közöttük) létszámának reducálását ajánlja.² Mivel se Kéry, se Barkóczy horvát ezredeiről 1686 folyamán soha sehol nincs emlékezet, azt kell hinnem, hogy e két ezred legalább 1686-ra nemcsak reducáltatott, hanem egyáltalán megszűnt. Gyalog-ezredekről pedig épenséggel nincs szó; ezek (nem gyalog-csapatok, hanem gyalog-ezredek) ekkor tán nem is voltak a királyi magyarok között.

¹ Hadi registr. Prot. Exp. fol. 257a.

² Badeni Herman Lipóthoz 1685. szept. 13. (Hadi Ltár. Karlsruhei ered. után.)

Ezzel ellenkezőleg a *fölkelők*, *bujdosók* már rendesebb ezredекbe voltak formálva. A minék oka a viszonyokban keresendő. A bujdosóknak más hadseregük, mint a magyar nemzeti nem volt. Ebből alakították a várak őrségei s ebből kelle a császáriak ellen harczoló mezei hadakat is összeállítani. Itt tehát a taktikai egységeknek, az ezredекnek a fontosabb szerep jutott, míg ellenben a magyar királyi hadaknál erre nem vala szükség, mert a királynak rendelkezésére állottak rendes organizált német, császári ezredei. Petneháznak magyar királyi ezrede hát nem volt más, mint az az ezred, melyet Lipót hűségére Tököly mellől vitt magával.

A kinek a magyar király ily ezred fölött parancsnokságot adott: az ép oly ezredes vala, mint a császári ezredesek; a többi főkapitány ellenben (a mi magyar fogalom szerint ezredes) a császári ezredesnél rangban hátrább állt, a mint hátrább állott rangban a császárinál a magyar vicegenerális és generális is. Barkóczy Ferencz csak *ezredesi* ranggal bír, noha egyébként a felsőmagyarországi mezei magyar hadak vicegenerálisa; csak ezredes gróf Koháry István is, pedig a bányavárosi generalatus vicegenerálisa. Maga idősb báró Bercsényi Miklós, mikor a bányavárosi generalatustól visszalép, csak akkor kapja meg, kitüntetés gyanánt, a császári tábornoki, vezérőrnagyi, rangot: ¹ addig, bár országos főkapitánya volt a bányavidéki generalatusnak, vagyis magyar értelemben generális, rangja, a császári hadsereghez is viszonyítva, nem volt egyéb, mint ezredesi.

Végre még tudni kell azt is, hogy ezek a magyar ezredesek vagy ezeres-kapitányok többnyire nem csupán a maguk ezredei fölött parancsnokoltak, hanem bizonyos, változó számú gyalog és lovas csapatok, tehát egy-egy kisebb vagy nagyobb detachment vezérei voltak, úgy hogy a mai hadsereg azon ezredeseivel lehet őket összehasonlítani, kik már dandár-parancsnokok. Így volt pl. Barkóczy Ferencznek huszár-ezrede, de ő e mellett a felsőmagyarországi gyalogságnak is — a pápai nuntius tanúsítása szerint — legalább 1685—86-ban főnöke gyanánt tekinteték; így Petneházy Dávid, a huszár-ezredes, alatt hajdúk is állottak s harczoltak.²

A mondottakból könnyen megítélhetni, hogy Buda alatt harczolt magyarság egyes alkatrészei közül e fogalmat: *ezred*, csak Barkóczy, Petneházy és Gombos huszáraira lehet egyelőre, az eddigi kútfők után, jogosan és positivitással alkalmazni.

¹ Thaly Kálmán Bercsényi-család id. h.

² Mindezek a Hadi Levéltár, a Hadi Registr. protocollumai, Schmettau és Buonvisi jelentései s részben Ottlyk önéletiratának adatai után.

Fejezzük be sereg-szemlénket s emlékezzünk meg legvégül az *önkéntesekről*.

Magyarország több mint másfél század óta Európa hadi iskolája volt. Mindig föl lehete ezóta valamennyi hadjáratban a török ellen a mívelt nyugat harczkedvelő fiatalsága virágát találni, a szent-gotthárdi ütközet óta pedig nem is tarthatott tapasztalt harczos nevére igényt az, a ki, ha már XIV. Lajos nagynevű tábornokai oldalán vagy vezérlete alatt végig nem küzdött egy-két háborút, legalább a török ellen, vagy egyszer nem harczolt. A legtöbben pedig ide jöttek egyenest csak azért, hogy itt képezzék ki magukat s az itt szerzett tapasztalatok drága tőkét később vagy a török ellen, vagy Európa nyugati csatáterein kamatoztassák. De kívülök sokakat úgy az előkelőbbek, mint a nép köréből egy kevésbé practicus, de annál magasztosabb eszme hajtott a fegyverfogásra. Az az eszme, mely a középkorban oly mélyreható forrongást idézett elő a hívők keblében s a keresztes háborúkat létre hozta. Láttuk, hogy Incze pápa kihirdette az 1686-diki hadjáratra a keresztes bullát: bűnbocsánatot ígért azoknak, kik a keresztyén ügy győzedelméhez tehetségük szerint hozzájárulnak. Igaz, hogy a keresztes háborúk már idejüket múlták, már nem bírt többé oly varázsszal a kiáltás, mely fegyverre szólítá a buzgó keresztyént a félhold harczosai ellen. De még se hangzott el nyomtalanul. Magasztos látvány lehetett az, midőn Cataloniából, e szép spanyol provinciából, 300 derék, erős karú, jó fegyveres érkezett Bécsbe, a kik csak kenyeret kértek, hogy ingyen harczolhassanak a török ellen, vagy mikor az egyszerű alessandrói pap 20 buzgó olaszt vezetett a császári zászló alá.¹ Eljöttek ezek szép hazájukból, messze-messze földről, a hitért, az eszme diadaláért meghalni egy, reájuk nézve teljesen idegen földön. Méltó, hogy kegyelettel emlékezzünk a névtelen hősök e töredékére.

A nagyító hir a hit ez önkéntes harczosainak számát 5000-re mondotta. De ez nem áll. Augusztus elején, az igaz, hogy óriás mérvű veszteségek után, egy jó erős századot lehete még belőlük alakítani² s így aligha haladták meg eredetileg is az ezeret. Közöttük igen-igen sok volt Európa legkülönbélebb nemzeteinek előkelő, sőt legelőkelőbb családjaiból származó. Német, francia, spanyol, olasz, angol herczegek, grófok, bárók; szülőföldjük legtekintélyesb nemzetiségeinek ifjú sarjai. Szépen volt különösen Spanyolország sok főrangú családja képviselve

¹ Dobrzensky brandenburgi kamarás jelentése 1686. máj. 26. Bécsből (Berlini áll. Ltár) és Buonvisi hírei máj. 19.

² »Foglietto Straordinario« (Hadi Levéltár) aug. 13. nov. 13-hoz. Egykorú nyomtatványok plane 6000 önkéntesről beszélnek! Ötödörösze sem igaz e számnak.

Vexar herceg, fivére Valero marquis, Escalona herceg, Piccolomini herceg (a spanyol arragoniai ágából e családnak), Castel Moncaya marquis, Don Gaspar de Zuñiga, D. Juan Francisco Manrique, D. Rodrigo de los Heneros lovaskapitány, D. Matheo Moran, D. Francisco Felix de Astorga és mások által.¹ A francziák közül nevezetesbek: az ifjú Commercy és Vaudemont hercegek, Lothringiai Károly unokaöcstsei, aztán gróf Schomberg, a híres hugenotta-vezér nagyreményű fia, ki a francia seregben mint vezérőrnagy szolgált a nantesi edictum visszavonása előtt, s ki azóta nagynevű atyjával a száműzetés kenyerét ette; továbbá a híres Créqui hercegnek, XIV. Lajos marsalljának, ifjabbik fia: Blanchefort marquis, barátjával a Souvré grófok egyik sarjával;² Longueval marquis; aztán Mr. du Héron, a Rákóczy Ferencz idejéből ismeretes lengyelországi francia követ családjából és Courmaillon kapitány. E két utóbbitól, különösen Hérontól a párizsi külügyi levéltár néhány igen becses jelentést is őriz Buda alól. Nem kevésbé előkelők voltak az angol és skót urak, kik Buda vívásában részt vőnek s csaknem mindnyájan vérükkel pecsételték meg lovagiasságukat. Így pl. az uralkodó király, Jakab, egyik törvénytelen fia: James Fitzjames, (a későbbi híres hadvezér s Berwick herceg) a kivel atyja párizsi tanulmányait félbeszakíttatá, hogy Lothringiai Károly mellé küldhesse s a kit hadjárat végével derék magaviselete jutalmául az oxfordi lovasezred tulajdonosává nevezett ki.³ Így Róbert hercegnek az elhalt Károly király törvénytelen fiának fia, a ki a július 13-diki rohamban More, Talbort és Wissemán lordokkal életét veszté, míg más hat angol és skót lord ez alkalommal megsebesült. Velük volt még az ifjú Richards Jakab angol mérnökkari tiszt, kit királyi ura tanulni küldte Buda alá, és Orberry skót lord öcscse, a szintén elvérzett ifjú Carre baronet. A németek közül, kik mint rendesen szolgáló tiszték amúgy is ezrével voltak Buda alatt, mint önkénteseket az ifjú neuburgi Károly Fülöp herceget, Lipót sógorát említem meg, a ki később pfalzi választófejedelemmé lön s kinek életét Ottlyk és Palásty Gábor menték meg s aztán a szintén pfalzi házból való fiatal Veldenzi Károly György herceget, a ki hősiességét halálával bizonyítá be.

¹ Bécsi levél 1686. június 23. (Gr. Lamberg ottensteini levéltára után a hadi ltárban) és Historia de las Guerras de Ungria. Palermo, 1693. Francisco de Montalbo (Lanfranconi birtokában. Rá Thaly Kálmán volt szíves figyelmeztetni.)

² Dobrzensky brand. kamarás jelentése Frigyes Vilmoshoz Bécsből 1686. jun. 12. (Berlini áll. Ltár.) És Vauguyon jelentése jul. 4. (Párizsi külügyi Ltár. Autriche.)

³ Hoffmann angolországi császári ügyvivő 1686. márcz. 4. és szept. 31-diki jelentései. (Bécsi áll. Ltár. Anglica.)

Számtalan derék önkéntes volt még Európa minden nemzetének legjobb családjából Buda alatt, nem is említve azokat a főként *olasz* tiszteket, a kiket kormányuk, mint pl. a savoyai, a velencei stb. jelentéstétel végett küldött vala a nevezetes ostromhoz.

Sokan öntözték piros vérükkel a frissen tört réseket, sok végezte be ifjú életét az ostrom öldöklő munkái közben: legyen hősi emlékük örökre áldott!





VI. FEJEZET.

BUDA ÉS PEST

1686-ban.

A vívó sereg menetelése. Megérkezése Pest s Buda alá. Pest régi falai, körbástyái, kapúi, épületei hajóhidja, lakossága. Buda alkatrészei, lakosai életmódja, száma; ipar, kereskedelem. Az alsóváros a vár utczái, terei, épületei. A királyi palota; Zsigmond és Mátyás épületei, udvarai. A magyar királyok budai palotáinak területe viszonyítva a maihoz. Buda mint erődítés: az alsóváros; a vár védműveinek részletes elemzése; a kir. palota mint fellegrvár egyes védművei. Várerődítési időszakok Budán.



ELMÍTÉM, hogy mikor Buda ostroma Strattmann missiója után a komáromi tanácskozásban elhatározott, egyszersmind kimondaték az is, hogy Caraffa és Scherffenberg hadteste is a budai operatio körébe fognak vonatni. Ezzel nemcsak az ostrom ellenzőit lehet megnyugtatni, hanem azon bajnak is elejét venni, mely előáll vala, ha a papiroson számítottnál tényleg 15,000 emberrel kisebb¹ ostromló sereghez a még mindig várt s apródonként leérkezett újonczok vagy egy részük ki találna maradni. A sereg megindulását június 12-dikére határozták. Károly szerette volna, ha mind e két hadtest, az övé s a bajoré a Duna jobb partján menetel, mert a budai törököt ezáltal még tovább meg lehet vala tartani abban a tévhitben, a miről eddig jogosan meg volt győződve, hogy t. i. a keresztyén hadak Sz.-Fejérvárat fogják ostromolni. Ellenben, ha, a mint a bajor választó akarta, a bajor hadtest a

¹ Főjelentés.

Duna balpartján nyomúl előre, kétsége sem lehet Buda parancsnokának arról, hogy nem Fejérvár, hanem természetesen Buda s Pest a hadműveletek kiszemelt objectuma. Miksa nem fogadta el Károly propositióját; teli beszéltek a herczeg ellenesei az ifjú választó fejét, hogy meg kell mutatnia, hogy csakugyan különálló hadtestet vezényel, hát a Duna másik oldalán kell menetelnie. Ez volt az első ellenkezés a hadműveleteknél. Károly engedett a lényegtelen kérdésben, hogy adandó alkalommal — mint maga mondja — a lényegesekben engedékenységre bírhasssa Miksa Emánuel.¹ Ez az ügy így el lévén döntve, fölmerült az a kérdés: mely oldalakról kellessen Budát ostromolni, az 1684-dik év szomorú tanulságai után? 1684-ben négy felől is rendszeres ostrom folyt a vár ellen. Éjszak felől egy osztály a vérmezőre néző sarki körbástya és a bécsi kapú közötti körbástyák és kurtinák² ellen — beleértve magát a sarki körbástyát is — működött; nyugat felől másik osztály objectuma a fejérvári kapu mellett való nagy körbástyától déli irányban húzódó fal volt — mint 1849-ben a honvédségé; dél felől egy harmadik osztály a királyi palotát vívta; míg végre kelet felől a mai Ferencz József-kaputól a siklóig terjedő oldal ellen egy negyedik osztály működék. — A tanácskozás folyamán valamennyi tábornok oda nyilatkozott, hogy Budát a palota felől és az Esztergomnak néző, azaz északi oldalról kell ostromolni, mert ezen oldalak a leghozzáférhetőbbek; két oldalt pedig azért szükség választani, hogy ezáltal a várórség ereje s figyelme megosztassék. Ez előzetes megállapodásnál már, mint mondtam, az 1684-diki ostrom tapasztalatai voltak mérvadók: akkor az északi és nyugoti oldalt tartották — persze a vívás előtt — a leghozzáférhetőbbnek, s különösen a mi az utóbbit illeti, az volt a vélemény, hogy e nyugoti oldal ellen a legkényelmesebben lehet az ágyúütegeket alkalmazni, hogy e nyugoti rész homlokvonala jó hosszú lévén, folyton nagyobb számú védőt igényel, a mi a várórséget könnyen ki fogja fárasztani; hogy ezen az oldalon a legalacsonyabbak a falak, a lejtő a legkevésbé meredek; hogy e tájon — a fejérvári kapunál, legkeskenyebb a vár s végre, hogy e homlokvonal mögötti tér — a mai

¹ Károly herczeg sajátkezű levele nejéhez 1686. június 18. Maróth. Io havrei molto desiderato che l'elettore avesse marchiato di quà del Danubio, ma gli hanno tanto messo in testa, di far veder al mondo che egli ha un corpo separato di me, che ha voluto marchiar di là del Danubio. Io finalmente per poterci meglio intender nelle cose essenziale, io vi ci ho date le mani. (Párizsi nemz. könyvtár. Collect. de Lorraine Nr. 868.)

² Kurtina (courtime) alatt valamely erősséget körülzáró falak ama részei értendők, melyek egy várfali tornyot (a középkorban), körbástyát azaz rondellát (a középkor végén), bastiont azaz szegletesbástyát (az újkorban) a másikkal összekötnek, akár egyenes irányúak, akár, mint némely legújabb várerődítési rendszernél, szög alatt behajlók.

Sz. Györgytere s a honvédelmi ministerium palotájának telke — a legmagasb fekvésű lévén, az alacsonyabb várpalotát dominálja.¹ A tapasztalás e suppositiók némelyikét megczáfolta s a mennyiben meg nem czáfolá, azt mutatta meg, hogy a védőnek bizonyos, el nem tagadható előnyöket nyújt a sz.-fejérvári körbástyától délre nyúló kurtina — s ezért 1686-ban ezt az oldalt egyszerűen elejtették s helyette a várpalotai részt, a déli oldalt vélték a legsikeresebben ostromolhatni. Károly herceg — ügyes tapintattal, nehogy Miksának féltékenységre adjon okot, rája bírta a két attak közül való választást a helyszínén megejtendő szemle után — s ezzel a két hadtest június 12-én megindult.²

Június 13-dikán, azalatt míg a herceg hadteste a Dunán Esztergomnál a balpartról a jobbra a hídon átvonult, a herceg az úrnapi körmenetben vőn részt a környék mindenfelől összesereglett hívói élén. »Adja isten — írja nevének — hogy mához egy esztendőre Budán lehessen ilyen processio.« Az átvonulás után csatlakoztak Károly hadtestéhez a szász választó népei:³ az ígért 4700 helyett csak 4200; kiket a herceg, Miksa beleegyezésével, egyelőre azért vett magához, (noha a bajor hadtesthez voltak beosztva), hogy addig, míg a várt sváb, frank és brandenburgi csapatok hozzáérkeznek, ezzel is nagyobb ereje legyen Buda gyors körülzárolására. Miksa e napon a Garam partján táborozott. A következő napon — 14-dikén — a bajor választó Szobhoz jött az Ipoly mellé, a herceg pedig a túlsó parton lovasságával a Szobbal átellenben levő Maróth mellé érkezett s hátrahagyta a gyalogságot gr. Starhemberg Rüdiger tábornagy alatt, részint azért, hogy várja be a podgyászt, mely ez nap a Dunán nem jöhetne lejjebb; részint azért, mert az út a Duna mentén defiléken vezetvén keresztül, a sereg nem fárasztaték annyira, ha két testben menetelt előre. Pedig kímélni kellett a hadakat — az iszonyú hőség s a nagy szárazság miatt. Oly irtózatoss volt a hőség és a szárazság 1686. júniusában, hogy Mercynek pl. míg a tiszai vidékről Párkányig érkezék, emberei s lovai egyre-másra hullottak. Két emberrnyi mélységre ástak le a földbe s úgy sem találtak lapály helyen se vizet⁴ s a ló június elején alig tudott valami füvet csipni a legelőn. Az ágyúkat és élelmi szereket vontató hajók e menet

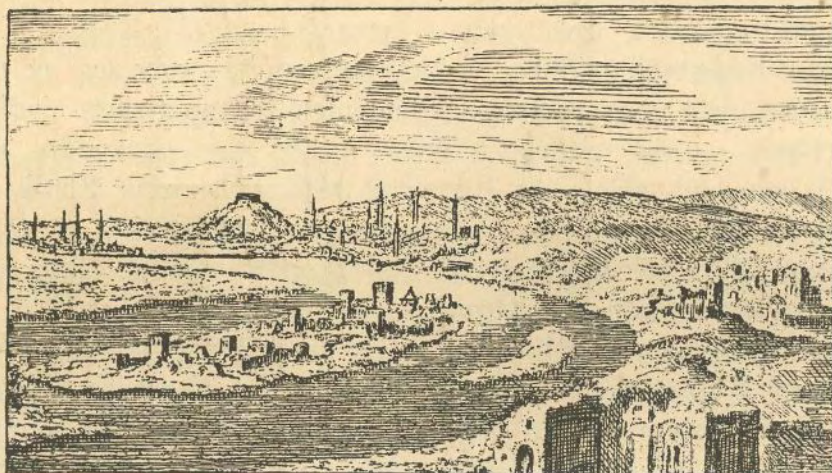
¹ »Et l'on s'attacha à l'autre tour (= a sz.-fejérvári kapui rondella) et à la courtine joignant pour la facilité des batteries, outre que le front de cette attaque estant grande, obligeroit les ennemis à beaucoup de fatigues; c'estoit l'endroit de toute la ville ou la muraille paroissoit le moins eslevé et la hauteur moins roide; c'estoit le plus estroit de la place et ou elle domine au chasteau . . . « Főjelentés az 1684-diki ostromról. (Bécsi áll. Ltár, lothring. osztály.)

² 1686-diki Főjelentés.

³ A főntebb említett szász »Diarium.«

⁴ Dobrzensky brandenburgi kamarás jelentése Frigyes Vilmoshoz 1686. jun 16. (Berlini áll. Ltár.)

alatt rendesen a két sereg közt kötöttek ki. 15-dikén gr. Starhemberg Maróthra jött a gyalogsággal, a herczeg a Visegrád melletti Bogdányig vonult a lovassággal s vele szemközt a választó Nagy-Marosnál ütött tábort. A következő nap Károly a lovassággal Sz.-Endrére jöve, a hol az egész 17-dikét tölté; a választó pedig 16-dikán Váczig érkezett s a helyett, hogy, mint tervezte volt, előbb Hatvan ellen vagy maga megyen, vagy egy detachemen-t küld, másnap hirtelen Pestnek fordult. 17-dikén Károly gyalogsága is megérkezett Sz.-Endrére s Károly parancsot ada, hogy 2000 muskétást szekerekre téve, előre kell küldeni a



Ó-BUDA, BUDA, PEST a XVII. században.

lovassággal Buda gyors körülzárolására. 18-dikán e 2000 ember a lovassággal előre ment, utánuk megindult Starhemberg a gyalogság többi részével. A herczeg menetközben átkelt a Dunán megvizsgálni a bajor választó pestoldali táborát s azután saját seregét — mely ezalatt Starhemberggel Ó-Budáig ért, a síkon hadi rendbe állíttatá.

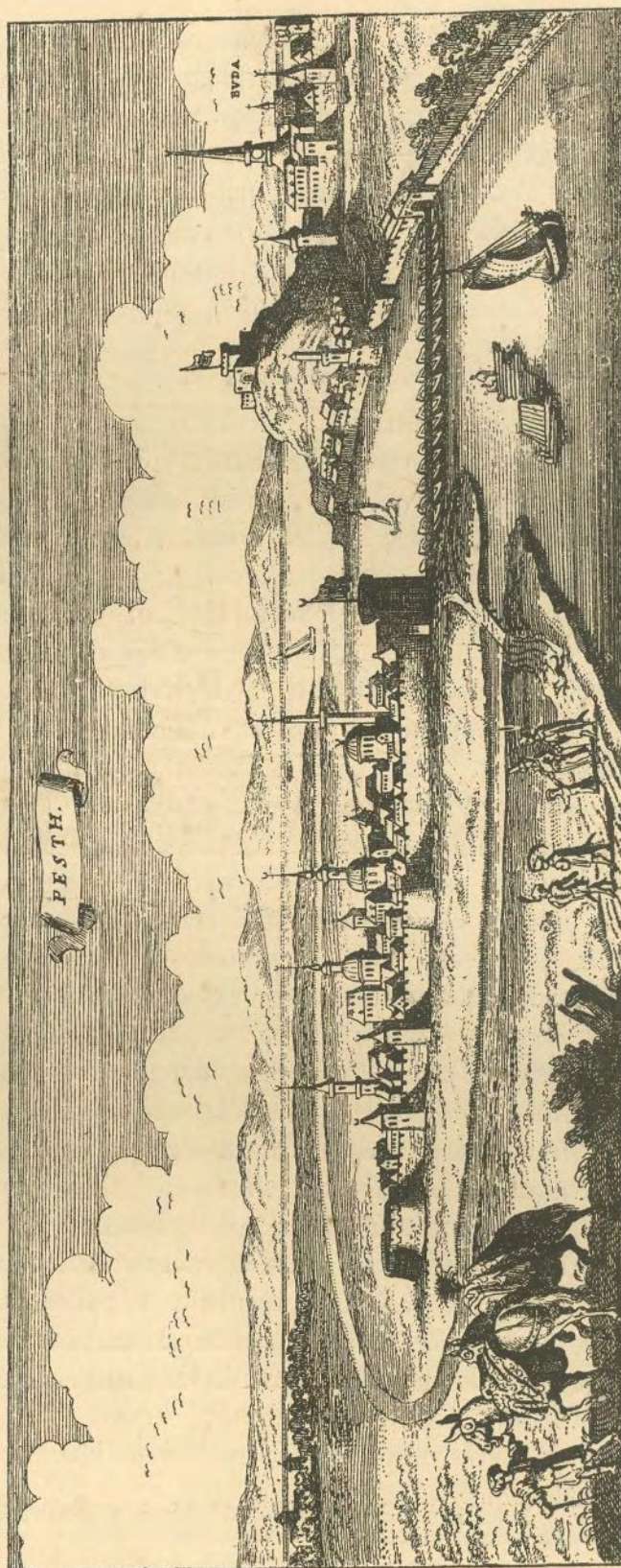
Budával Lothringiai Károly álla szembe, Pest alatt Miksa bajor herczeg táborozott. A két tábor népe közül azoknak, kik már harmadéve is Buda alatt harczoltak, a hegyháton fekvő város karcsú minaretjei ismerősként tűntek fel, s mégis úgy őket, mint azt, ki először látta most e vidéket, egyaránt meglepte a panoráma szépsége. »Gyönyörű szép ez a tájék — írja egy utazó, ki ez időtájt járt Budán — halmok, hegyek és sík mezők kedvesen váltogatják egymást, s e látvány valóban vidámító.¹ És egy világlátott, finom izlésű olasz, a híres velencei Grimani-család egyik itjú sarja, ki a köztársaság megbízásából vön

¹ Ausführliche Beschreibung von Wien nach Constantinopel . . . Benaglia János, Caprara csász. követ titkárától. 1687.

részt Buda ostroma alatt, fogékony lelke egész hevével rójjá le a csodálat adóját a gyönyörű fekvésű város, a hegykoszorúzza környék, a pestoldali végtelen róna szépségei, a talaj termékenysége, a természeti kincsek bősége iránt. »Valóban megérdemli Buda, hogy egy nagy ország fővárosa legyen!«¹ Mi kár, hogy a fekvés, a természeti szépségek költötte benyomást egy közelebbi pillantás a két testvérvárosra kiméletlenül elrontja, elsötétíti! Hiába kacsingattak oly ledéren a török mecsetek karcsú tornyai; az alsó város a vár körül s Pest a túlsó parton egy romhalmaz volt. Mikor 1684 őszén a keresztyén sereg a nagyobb részt földült, leégett s összetört alsó városokból elvonult, október 31-dikén a fővezér parancsára üszköt vetének a még le nem égett házakra s Pest körbástyáit az alája ásott aknával összeroncsolták.²

¹ Grimani Ferencz velencei tiszttel jelentéséből 1686. július 16.

² 1684-diki Főjelentés.



Pest a XVII. században.

Nézzünk szét, a mennyire czélunk engedi, előbb Pesten, azután Budán s vegyük különös szemügyre az erődítéseket.

»Pest egy nagy helység — írja Lothringiai Károly egyik névtelen főhadsegéde 1684-ből — a Dunapartján szemben a várpalota alatt elterülő alsóvárossal; három felől közönséges városi fallal van körítve, melyet kerek tornyok flankiroznak; a dunai oldalról pedig egyszerű palánk — tehát gerendákból összerótt kerítés — zárja el.«¹ Tizenhatodik s tizenhetedik századbéli polgári utazók azt a falat, melyet a katona közönséges városi falnak nevez, eléggé magasnak s eléggé vastagnak mondják. Rómer Flóris érdeme, hogy a méreteket ismerjük; az utolsó szabadon álló városfalról a bástya-útczában az ő kérésére eszközölt méréseket Bergh Károly építész, mielőtt a részlet lebontatott volna. A falak e méretek szerint belőlről a földszinttől a mellvédekig legalább 4 öl magasságúak voltak s ehhez kell számítanunk a 7 láb magas, lőrészekkel ellátott mellvédet, úgy, hogy átlag a város falai belőlről 5 öl magasságot értek el, mely kívülről tetemesen megtöbbször, ha tekintetbe vesszük, hogy a fal tövében elhúzódtak ároknak jó mélynek kelle lennie.² A falakhoz később, ép úgy, mint a legtöbb városban, kívül s belül hozzá építették a házakat, miután a kívül fekvő árkot betöltötték s mikor most Pest régi falai irányát meghatározni akarjuk, a következő vonalakat nyerjük. Kezdődött a városfal Pest déli oldalán, a Dunapart közelében körülbelül ott, a hol most a só- és molnár-utca szögletén a sóutczai 2. számú házzal szemközt még nem is valami nagyon régen az a piszkos, alacsony kincstári épület emelkedett. E régi s most eltűnt épület só-utczára néző utczavonalának fundamentuma a régi városfal alapja volt. Hosszabbítsuk meg ezt a zöldfa-utca sarkáig s látjuk, hogy a só-utczának e vonalba eső 5—9. számú házai részben szintén a városfal alapján állanak s pedig úgy, hogy épen ez 5—9. számú házak utczavonala irányában esett a városfal. Ha attól a saroktól, melyet a só-utca ezen oldala a zöldfa-utczával képez, az utcán keresztül egy merőleges vonalat húzunk, e vonalunk a zöldfa-utca 44. számú házának kiszögellő sarkát fogja érni. Ha ide jutottunk: csak egy pillantást kell vetni Budapest főváros beltelkeinek a fővárosi mérnöki hivatal által készített térképére³ s látni fogjuk, hogy a vámház-körút és a bástya-utca közt elterülő háztömeget egy *egyenes* vonal vágja át hosszában, melyre a mondott utca és körút házainak belső, azaz udvari építményei támaszkodnak. Ez az

¹ »U. o. »Elle n' est fermée du côté du Danube què d'une simple palanque . . .»

² A régi Pest. 74. s köv. l.

³ 1882. A lépték 1 : 5000. Általában kérem az olvasót, ne restelje kezébe venni Pest (illetőleg Buda) valamely jó térképét, ha az elmondandókból tanulságot akar meríteni.

egyenes vonal a városfal iránya; a mondott utca és körút belső épületei, illetőleg az azok helyén állott múlt századi építmények — mint fentebb említém — háttal a város falának támaszkodtak. Hasonló egyenes vonal van abban az irányban, melyet a bástya-utca és Calvin-tér által határolt háztömeg hosszában, ezen háztömeg alkatrészeinek belső, udvari építményei egymásnak kölcsönösen hátat fordítva, tehát a köztük levő választó- vagy tűzfalak képeznek. Kitűnően megjelölhető e vonal is a most említett térképen. A kecskeméti-utca 14. számú háza területén már elvesztjük szemünk elől e vonalat, mert e házat a magyar- s a kecskeméti-utczák meg a muzeum-körút határolják; de e nagy új épület magyar-utczai közvetlen szomszédjának belső, udvari része már ismét a régi városfalra támaszkodik, úgy, hogy a muzeum-körút és magyar-utca közt elterülő házsor hosszában az említett beltelki térképen ismét kitűnően látszik a városfal iránya egész a hatvani-utczáig; kitűnően látszik, mint támaszkodnak egyrészt a muzeum-körút ez oldali s a magyar-utca keleti oldalának házai egymás ellen háttal a városfal irányára s bizonyosan alapjára is. Megjegyzendő különben, hogy e házsor hosszában a városfal iránya már nem egyenes; e hosszú vonalon — miután a város félkörben keríté be, meg kellett törnie a fal irányának. E törés — mintegy 150—155 foknyi tompaszöget képezve — szintén igen világosan látható Budapest beltelki térképén. A hatvani-utczát a 20. és 22. számú házak irányában derékban átszelve, az újvilág-utca és Károly-körút közötti háztömeg hosszában ismét a régi városfal iránya a választó vonal, mint a hegységeknél a vízválasztó, s a házcsoport görbülésének oka ismét az, hogy a városfal, — és pedig az újvilág-utczai 13. számú ház telkének legészakkeletiebb pontjánál, a hol e telek a Károly-körút 14. számú ház telkének legészaknyugatibb pontjával összeér — megtörött s a házakat természetesen e tört irányban kellett hozzá építeni. A rostély-utczát a 11. számú ház kiszögellő sarkától derékban átvágva a régi Pest fala a mai Károly-kaszárnya telkének keleti részét rézsútosan szegte s nyoma sem mutatható ki; de már a Károly-utca 2-ik számú ház tűzfala ismét a régi városfalon vagy legalább annak irányában emelkedik s ott a hol a sütő-utca 6. és Deák-tér 3. számú házak egymás ellen támaszkodnak, épen e két épület kölcsönös tűzfala irányában erős fordulatot tesz ismét Pest város régi fala, valami 130 fokú tompa szöglet alatt, mely a félkör irányhoz képest nagyon erős, de abban leli magyarázatát, hogy e ponttól kezdve egész a Dunáig nyílegyenest megyen a fal iránya, ketté vágva hosszában azt a hosszú s keresztutczáktól megszakított házcsoportot, melyet északról a Deák Ferencz-utca, délről pedig a kishíd-utca, Kristóf-tér, meg a

hajó-utcza határolnak. E házcsoport tűzfalainak iránya világosan mutatja e vonalat a mondott forduló ponttól a Duna felé egész a kishíd-utcza 8. sz. házig, mely épület, ép úgy, mint a mellette levő Angol királynőszállóda a Deák Ferencz-utczára is átnyuló telken *egy* nagy épületet képezvén, itt a tűzfal szükségtelen s nem is lehet. E két épületnél, ép úgy, mint a Károly-kaszárnyánál s a kecskeméti-utcza 14. számú háznál a régi városfal teljességgel elenyészett, mert hasznát nem vehették; egyebütt mindenütt és pedig az egész hosszú vonalon, melyen átvezettem az olvasót, Pest régi fala a tűzfalak alapjában lappang, vagy, mint a só-utcza 5—9. számú házánál épen az utcavonalat alkotó építmények fundamentumát képezi.

Hogy e vonal mily minden kétséget kizáró módon bizonyos, arról egyrészt az a hely tanuskodik, a hol a Bástya-utczában főnállt utolsó szabad falrész méreteit Rómer Flóris kértére Bergh Károly fölvetette;¹ másrészt az a körülmény, hogy 1870-ben a vízvezeték csöveinek lerakása alkalmával a váczi kapu alapjait a váczi-utcza és Kristóf-tér által képezett sarkon a Nagy-Kristóffal szemben levő ház és azon másik sarokház között, melyet a kishíd-utcza Lipótváros felőli oldala s a váczi-utcza képeznek, megtalálták.²

Egy visszapillantást vetve Pest régi fala irányára: látjuk, hogy az azt körülvevő árok betöltetvén, területén azon házcomplexumok épültek, melyek — ha a fal irányában a vámház-körúttól kiindulva haladunk — a vámház-körútnak, a Károlykörútnak, a Deák Ferencz-térnek (lutheranus egyház stb.) s a Deák Ferencz-utczának *baloldalát* elfoglalják.

Pest város falait — mondja Lothringiai Károly egyik főhadsegéde tollából folyó 1684-diki jelentés — kerek toronyok flankirozzák. Egy épen ez évben megjelent munka azt is tudatja velünk, hogy összesen 3 egész és 8 fél körbástya (rondella) volt a falakon.³ S igazolja ezt az udvari kamara egy 1686-diki jegyzéke, mely szerint három *egész* körbástyába vagy rondellába leheté Budavár bevétele után Pesten a török foglyokat részben elzárni.⁴ Ha az olvasó kezébe veszi Pest térképét s a városfalaknak általam most megjelölt irányát követi, Rómer után, a XVIII. században főnállott következő kilencz rondellát jelölheti meg: egyet a mai Angolkirályné főkapuja és kishíd-utcza sarka közt,

¹ A régi Pest. id. h.

² U. o. 156. lap. Rómer meg is nevezi a házakat: váczi-utcza 21. és kishíd-utcza 6. sz. De ez 1870-ben volt. Azóta a házak más számot kaptak. Nem vagyok képes érteni, hogy Budapest kitűnő beltelki térképe s Homolka 1885-diki szép mappája annyira elhanyagolják a házszámokat. Régibb, kisebb térképek, pl. Emich Gusztáv 1858-ból, e tekintetben sokkal részletesebbek.

³ Ungarisches Staedtbüchlein 1684. 116. lap.

⁴ Udv. kam. Ltári jegyzék 1686. okt. 27.

a másikat a sütő-utcza és Deák-tér kiszögellő sarkán, a harmadik állott a Károly-kaszárnya rostély-utcza szárnya végében levő mellék-épület délkeleti sarka körül, a negyedik a hatvani-utcza végében, az ötödik a gr. Károlyi-utcza 28. számú épülete telkének az utczára kirugó s a szomszédos házzal érintkező délnyugati szögletén, a hatodiknak ott kelle állnia, a hol a kecskeméti- és magyar-utcza sarkain épült nagy ház telke a magyar-utcza sarkán szomszédos ház telkével érintkezik, a hetedik ott volt, a hol a lövész-utcza 18. és 20. számú házak érintkeznek, a 8-dik a só-utcza 5. számú ház sarkán, a kilencedik végre a Mária-Valéria és régi-posta-utcza sarkán. A ki a most mondott pontokat megjelöli, annak könnyű magától is rájönnie, hogy a mit Rómer Flóris derék munkájában nem talál, a tizedik és tizenegyedik körbástya hol állhatott? Egy pillantás a térképre s látjuk, hogy az Angolkirályné kishíd-utcza sarkán állott úgynevezett dunai felső rondella meg a sütő-utcza rondella közt a többihez képest aránytalanul nagy a távolság, valami 360—370 méternyi, sőt a váci kapu és sütő-utcza rondella között is valami 250 méternyi; pedig ezt a váci kaput oldalt egy körbástyának kelle védenie. Minden scrupulositás nélkül megfelezhettük hát e 360—380 méternyi távolságot s a hiányzó két rondella egyikének helyéül a bécsi-utcza azon részének, mely a Deák-Ferencz-utczától a szervitaterre nyílik, közepét jelölhetjük ki: tehát a lebontott fehér-hajó telkét. A 11-dik rondellának pedig a Dunaparton és só-utcza sarkán álló ház tájékán (a lehordott piszkos kincstári épület északnyugati sarkán) mutathatunk helyet.¹ Juvigny 1686-diki térképén arról is fölvilágosítást nyerünk: melyek voltak az egész (3) s melyek a (8) félrondellák. Egész rondellák valának: a régiposta-utcza sarki s az Angolkirályné kishíd-utcza sarkán állottak, meg a só-utcza 5-dik számú ház sarka helyén épült; a többi nyolcz pedig fél körbástya vala. E három egész körbástya közül a legnagyobbnak a Régi-posta-utcza és Mária-Valéria-utcza sarkán állottnak kellene lennie: ebben volt később a városi színház és 1686 őszén 436 török fogoly — persze összeszűfolva — fért el benne; a másik kettő körülbelül egyforma nagyságú lehet: az egyikben 112, a másikban 116 török foglyot tudtak elhelyezni.²

A váci kaputól a kishíd-utcza rondelláig nyúló fallal a régiposta-utcza rondellától képzelt kurtina több mint derékszög (valami 110°) alatt érintkezék. A váci kaputól azonban egy belső fal a régiposta-utcza körbástyát is összeköté, alkotva ez által egy háromszöget,

¹ V. ö. Juvigny ismeretes térképével: hol mind a 11 rondella jól látható, azzal a csekély különbséggel, hogy a bécsi-utcza nem körbástya, hanem háromszögletes bastion.

² Udv. kam. idézett jegyzéke.

melynek területe, — valami 7500 □-méter — a többi közt a Vadász-kürt telkét is magában foglalta. Mi volt az erődítés tulajdonképi célja: bajos eldönteni. Hogy ez gátonymű volt volna az Eger vagy Hatvan felőli támadás ellen, mint általánosan állítják, épen nem valószínű; s tán legközelebb járunk az igazsághoz, ha a bezárt területet nem védműnek tekintjük, hanem oly zárt helynek, melyet a török raktár gyanánt, vagy kocsi- s ágyú-park gyanánt használt. A Budát ostromló sereg mérnökei 1686-ban e helyet nyugpontul választák s innen — az Angolkirályné telkén állott rondellától — a Dunával párhuzamosan egészen az új országház telkéig a magyar csapatok segélyével földsánczokat készítenek s azokat redouteokkal — négyszögű földsánczokkal körülvett kicsiny erődített helyekkel — ellátva, néhány ágyúüteggel megerősítették és a magyar hajdúk őrizetére bízták. Ez ágyúknak, ép úgy, mint a váczi kapun kívül eső azon ütegeknek, mely a mai Haas-féle palota Deák-Ferencz-utczai sarkán állott,¹ célja volt a budai várpalotába vizet hordó török incommodálása s azon török üteg paralyzálása, mely az Eötvös-szobor baloldalával szemben levő budai partponton az elroncsolt dunai török hajóhid maradványairól háborgatta a keresztyén hajóknak különben gyér közlekedését a Margit-sziget s a Szt. Gellért déli lábánál elterülő part között.

Kapuja Pestnek 1686-ban négy volt: a váczi, a hatvani (illetőleg egri), a kecskeméti és az úgynevezett vízi kapu, mely utóbbi a dunai oldalt bekerítő palánk közepe táján, körülbelül az eskütér előtt nyílt ki a Dunára. Épületei közül 1686-ban csak alig hatot vagy hetet ismerünk, ezek közül is négy a török mecsetekre esik. Ezek egyike a Károlykaszárnya északnyugati sarka táján állott és nagy vagy főmecset nevét viselé, személyzetét — a XVII. század közepéről való összeírás szerint² 5 pap képezé. Egy másik mecset a ferencziek temploma területén emelkedék s *talán* ez volt azon mecset, melyet a most említettem összeírás Szinán-bég pesti moséjának nevez. Úgy ebben, mint egy harmadikban összesen 6 török pap szolgált. Vajjon ez a harmadik az volt-e, mely a pálosok telkén (mai egyetemi templom)³ épült? nem tudom. Nevezetes, hogy több régi térkép öt mecsetet tüntet fel Pesten, így pl. Juvignyé is; mások ellenben hármat; sőt az általam ép most idézett összeírás is csak 3 mecsetről, illetve csak három mecset papjairól tud. Egy ötödik ismerős épület az a szép négy kupolájú fürdő, mely állítólag a fő me-

¹ Juvigny térképe.

² Kivonat Budán talált 20 török registerből. Fordítá Schwegler Henrik csász. tolmács 1687-ben (Udv. kam. Ltár. Hung.)

³ Rupp Budapest helyrajzi történetéhez csatolt térkép.

cset mellett, tehát a mai Károly-kaszárnya telkén emelkedék. Egy hatodik az a nagy épület, mely a »város közepén« (talán a mai régi városháza körül) állott s az 1686-diki keresztyén sereg vezérhadbiztosa által az ostrom alatt is s azután is kétszersült-raktárnak használtaték.¹ Egy hetedik végre a keresztyének s pedig a katolikusok temploma, melyben még 1679-ben két franciscanus vígasztalta a híveket,² de 1686-ban már csak egy volt;³ hol állott ez a templom: nem tudhatom.

Föl kell említenem még az 1686-diki Pest sovány nevezetességei közül a hajóhidat, mely a két partot a Deák-Ferencz-utcza irányában kötö össze s mindenesetre igen csinos, ügyes s a szemre kedvező benyomást tevő alkotmánynak kellett vala lennie, különben nem írta volna Brown Eduard úr, az angol király házi orvosa, keleteurópai utazásáról több nyelven megjelent munkájában, hogy ilyen szép hajóhidat még sehoh sem látott s ha ismernék a nyugaton az e fajta hidakat, bizony a roueni s grenoblei hidakat nem bámulnák annyira.⁴ Hanem a minő szép lehetett a hajóhid, oly piszkos, ronda és siralmas kinézésűnek kelle már az 1684-diki égés és rombolás előtt is lenni a városnak. Mikor Bocatius, Bocskay poétája s Kassa diplomata főbírája a XVII. század legelején meglátogató: fájdalmasan kiálta föl, hogy inkább illenék rá a pestis, mint a Pest nevezet. Az pedig, hogy a török ezen a szomorú állapoton 1684-ig valamit *előre* lendített volna, teljes lehetetlen. Ellenkezőleg a pusztulás évenként növekedék s nem hiszem, hogy az 1684-diki catastrofa valami nagyszerű dolgokat s emlékeket dúlt, rombolt volna össze.

Az 1686-diki Pest lakosai számáról, viszonyairól nem maradt fönn a legkisebb adat sem. Csak annyi bizonyos, hogy azok nagyobb részét a XVII. században a török helyőrség képezte. Rendesen valami 200 lovas, 200 gyalog, 200 martalócz (vagyis zsoldra és szabad zsákmányra szegődött keresztyén, ráczip) s valami 100 úgynevezett aszóp (alsóbb rendű, kis zsoldú török katona, melyet földmunkára, sánczépítésre használtak leginkább) lakott benne feleségestül, gyermekestül, azonkívül egy század hajós és egy csapat fegyverkovács szintén családostül.⁵ Számít-

¹ »Ofen kann von Türken-Klauen sich nunmehr befreuet schauen« Nürnberg 1686. 4^o kis nyomtatvány a nemz. muzeum könyvtárában. A mily hitvány a mű szövege, térképe — arányban a sok rossz térképpel — térképmagyarázata miatt époly használható.

² Benaglia eml. utazása 17. l.

³ Gábor, karahissari születésű örmény kereskedő és kitanult szabómester, a keresztyének budai kéme, írja az ostrom előtt 1686. jún. 1. Budáról Deodató János bécsi örmény kereskedőhöz Voglio pregare il parochiano di Peste, un padre franciscano, hogy írjon számára egy latin panaszlevelet Bádeni Hermanhoz stb. (Bécsi áll. Ltár. Turcica.)

⁴ Ed. Brown. Relations de plusieurs voyages faits en Hongrie, Servie, Bulgarie . . . Párizs 1674. 7. lap.

⁵ Kivonatok 20 török registerből, mint föntebb.

hatunk hát körülbelül 600 mohamedán és 200 óhitű (rác) katona családot, a kikhez a mohamedán kereskedők s iparosok, meg a zsidók és a keresztyének járulnak. Még a XVII. század folyamában találunk protestansokat is Pesten, kiknek papjok is vala; a 70—80-as években csak a kitartó mezítlábos barátok nem hagyták oda a szerencsétlen várost. Tán nem túlzok, ha valami 900—1000 családot veszek föl Pest lakosaiul 3000—3500 lélekszámmal, — 1684 előtt.

Megemlítem legvégül, hogy a törökök és zsidók temetői a mai Lipótváros területén valának.¹

Most pedig menjünk át Budára; vessünk ott egy pillantást elébb a helyrajzi s általános viszonyokra, azután vizsgáljuk meg Buda erődítését.

Általánosán tudva van, hogy Buda a török alatt a következő alkatrészekből állott: 1. a várpalota, 2. a várbeli város, 3. a tabáni külváros (melynek neve is a török: talp = hegylába, hegyalja, a török időkből származik), hívták ezt még hosszú külvárosnak is alakjánál fogva; noha én hajlandó vagyok hinni, hogy ezen név alatt inkább a vár nyugoti lábában elvonuló, a mostani Logody- és Attila-utczák által határolt egyetlen hosszú házsorból álló városrészt értették, melyet a XVII-dik század közepéről való látképek föltüntetnek, de a melynek 1686-ból nincs nyoma a hiteles kútfőkben.² 4. Szerepet játszik a viziváros s 5. meg van említve a fürdőiről híres északi külváros: a mai országút. Ezekhez járult Pest, mint hatodik városrész.

Daczára az 1684-diki ostromnak, mely különösen a vizivárost és a Tabánt iszonyúan összeroncsolta, Buda nem veszté el jelentőségét. Még az 1684-diki ostrom után is élénk forgalmú kereskedő-városnak mondja azt egy Kalocsai Márton nevű kalocsai tanult ember, a hadi tanács egyik ügyes kéme.³ Lakosai számát ép oly nehéz meghatározni, mint Pestét. A XVII. század folyamában, veszélytelen években, az összes helyőrség valami 3000—3500 ember között váltakozott, melyek egy része családos vala.⁴ Egy örmény kéme a hadi tanácsnak, a már említett Gábor szabó közvetlen az ostrom előtti napokból, 1686 június elsejéről azt írja, hogy Buda és Pest összes őrsége s a benne lakó vidékiek nem rúgnak többre 12,000 főnél.⁵ Ellenben a vár bevétele után az elfogott jancsáraga azt vallá Lothringiai Károlynak, hogy Budában 10,000

¹ Juvigny térképe és Benaglia 17. l.

² Én legalább egy hiteles kútfőben sem találtam említést arról, hogy 1686-ban ezen az oldalon még házak állottak volna: csak egyes romokról van szó. Tán az 1684-diki ostrom alatt pusztultak el.

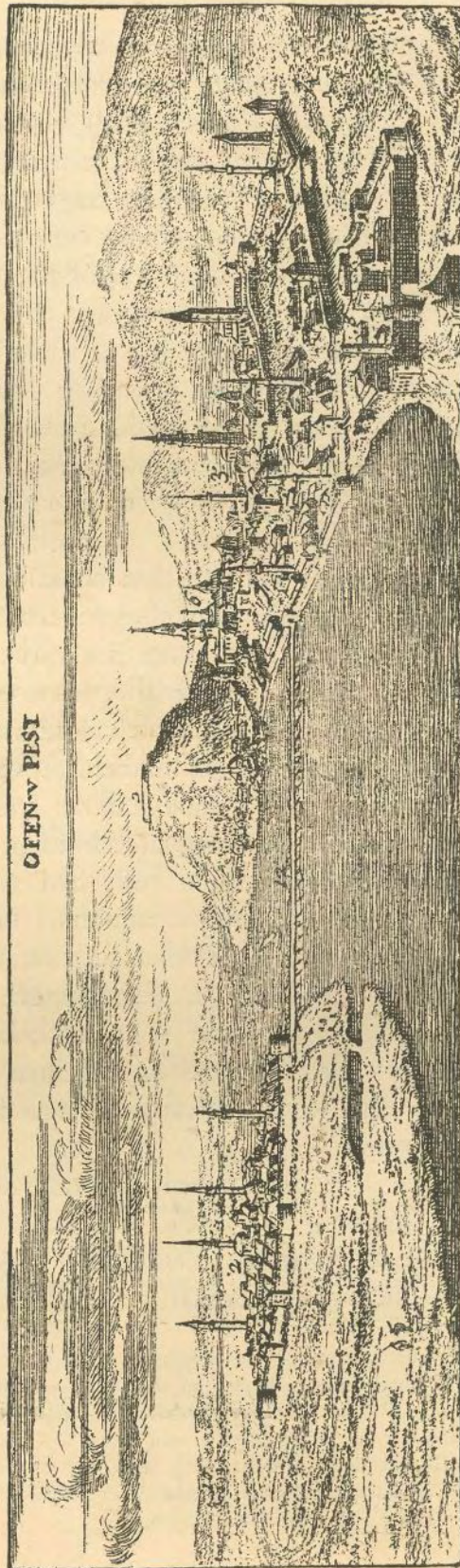
³ Kalocsai Márton levele 1685. június 28. (Hadi Ltár.)

⁴ Kivonatok 20 török registerből.

⁵ »Tanto di presidiari come gente del paese e con quelli di Peste, tutti arrivano a m/12.«

főnyi katona vala, a »görögökön« és a lakosokon kívül.¹ De ez utóbbi distinctio világosan mutatja, hogy katona alatt a jancsár aga valamennyi fegyverfogható török férfit értette. A lakosság alkatrészei valának a törökön kívül: a görögök, kik alatt a csak átutazóban levő, üzleti ügyeikben rövidebb ideig vagy ideiglenesen, de húzamosban Budán tartózkodó kereskedőket kell értenünk s hozzájuk kell számítanunk az óhitű török katonaságot: a martalóczokat; aztán a rácokat, kik részben kereskedéssel, részben földműveléssel, bortermesztéssel és nyáj-örzéssel foglalkoztak. Az örmények, kik, bár csekély számban, de vagy mint kalmárok, vagy mint mesteremberek laktak Budán. Lipót királyhoz intézett egy beadványból merítjük azt, hogy a persa s a török uralom alatti örmények nagymérvű kereskedést folytattak Magyarországon keresztül s mindegyik örmény kereskedő, az esetre, hogy legyen miből megélnie, ha vagyonát veszti, valami kézi mesterséget tanult. Így a már említett Diodato János örmény kalmár ékszerész vala, ellenben Gábor szabó csak aztán adta magát a szabóságra, miután Budán vagyonát s pénzét, mint kereskedő

¹ Főjelentés.



BUDA ÉS PEST 1686 KÖRÜL.

s kölcsönüzletekkel foglalkozó tőkepénzes elveszítette.¹ Ily kereskedő nép volt Budán a zsidó is, részben kalmárkodással s főleg borkereskedéssel foglalkozó, részben pénzügyletekből, tőkési kamatoztatásából élő. A Török–Magyar–honi államokmánytár² közül kettőben sűrűn fordul elő, hogy a Duna, Tisza közti nagy mezővárosok lakosai, ha pénzben megszorultak, jó kamatért mindig nyitott erszényre találtak Budán Oroszlán, Márton és egyéb nevű zsidóknál. Noha régebben a zsidók a vízi-városban laktak vala s ez azért egyidőben zsidóváros nevét viselé; már a török uralom vége felé a várba vonult a zsidóság s itt a mai Verbőczy-utczát csaknem kizárólag lakta; Rabattának, a vezérhadbiztosnak 1687 elején készült eredeti térképén ez a rész van, mint »Quartier des Juifs« megnevezve.³ Kétségtelen, hogy a törökség után főelemét 1680 táján a budai lakosságnak a zsidók képezték. Szó lesz róla alább, mily elszántsággal védték a várat ők is, és hogy a vár bevétele után, midőn menekülni akartak, igen sokat lekaszabolt közülök a keresztyén katonaság, sok pedig foglyul esett. Görögön, örményen és zsidón kívül lakott egy töredék magyarság is a várban, sőt laktak cigányok is. Csak cigány asszonyt harmincznál többet zártak el Buda bevétele után a török foglyokkal. A magyarok valószínűen bortermelést és földművelést űztek s vagy megfogyott maradékai valának Buda régi magyar lakosainak, vagy a vidékről húzódtak be s éltek a török védelme alatt. Volt azonkívül egy csomó magyar rabszolga is Budán, noha ezek száma itt alig jöhet tekintetbe, mert 1686-ban 100—120 főre rúgott csak.⁴ Ha azt vesszük alapul, a miről bennünket Gábor, az örmény szabó tudósít, tán nem nagyon hajítjuk el a sulykot, midőn Buda és Pest férfilakosságát 1685—1686-ban a helyőrséggel együtt 14,000-re becsüljük s másik 12,000-et a nőkre s gyermekekre számítunk. Egy 24—26,000 lakóval bíró város (Pesttel együtt) már elég nagyforgalmú lehet arra, hogy azt élénk kereskedővárosnak nevezhesse a Bécset jól ismerő Kalocsai Márton.

A vár ostroma közben kiszökött egy rácz pap azt beszélte, hogy benn a várban a »jó módú polgárság« mindenek bővében van.⁵ Ezt a jó módú polgárságot a kereskedők meg a főleg mohamedán iparosok képezték. Bizonyos iparágak a budai törökök közt szépen ki voltak fej-

¹ Diodato János bécsi örmény kereskedő beadványa 1686. végéről (bécsi áll. Ltár. Turcica.)

² Szilády Áron és Szilágyi Sándor szerkesztésében. Kiadta az Akadémia.

³ Lásd I. sz. térképünkön *n* betű alatt.

⁴ Gergely nevű örmény, Gábor szabó egy küldönczének elbeszélése, melléklet a Dispaçcikhoz 1686. júl. 28. És egy tudósítás a budai táborból (berlini áll. Ltár. Melléklet Schmettau jelentéseihez.)

⁵ Grimani jelentése 1686. júl. 20.

lödve. Így pl. tekintélyes társulatot alkottak a cserző vargák, kiknek műhelyei az ostrom előtt a mai Rudas-fürdő és a várkerti bazár közt eső területen állottak;¹ e jeles iparosoknak, ép úgy, mint az erszénygyártóknak külön mecsetjük is vala. Jó hírnévnek örvendett azonban mindenekfölött a szattyángyártás, még Bécsben is sokat adtak rá, sőt utánozták. Buda oktatója ez iparágban Drinápoly vala, a hol a legjobb szattyán készült. Mikor Buda elfoglalása után kisült, hogy e foglyok közt kitűnő budai, részben Drinápolyban tanult szattyánosok vannak: az udvari kamara ezek Bécsbe hozatalát mindjárt elrendelé s kiosztatá őket a bécsi szijgyártók között, hadd tanítsák meg ezeket finom bőr s szattyán készítésére.² Bizony-bizony nem merem állítani, hogy a bécsi finom bőrmunka ősi mesterei részben legalább nem e törökök voltak-e?

Tán az is tanúskodik még Buda jó módjáról, hogy iparosokon s kereskedőkön kívül olyan ember is akárhány találkozott mohamedán lakói között, a ki a betűnek a — persze keleti értelemben vett — tudományosságnak pártolója, barátja volt. A már említett Kalocsai Márton tudatja velünk, hogy ő Budán egy ily derék török úrnak — »török bárónak«, mint Kalocsai mondja — vendége volt, a ki a könyvek iránt igen melegen érdeklődött. A jóra való »báró« megbízta vendégét, hogy a bécsi ostromkor a törökök táborával a győzők kezébe esett sok keleti kéziratból, a mennyit tud, szedjen s barátai által szedessen össze Bécsben s küldje vagy hozza le számára valamennyit.³

Kétséget nem szenved, hogy az a város, a hol kalmár szellemű örmények letelepednek, a hol jó módú polgárság lakik, a hol gazdag zsidók kincsekkel biztatják a várvédő török katonaságot a szívós ellenállásra (később lesz erről szó), a hol egyes iparágak fejlődnek ki, melyek, mint a finom szattyán munka pénzbőséget, vagy mint cserző vargaság, bőrkereskedést tételeznek föl, hogy a város minden decadentiája daczára 1686 előtt elég élénk forgalommal birhatott. A török közigazgatásnak Magyarországon Buda volt a centruma utóvégre is s bármily hitványul álltak légyen a török birodalom finaciális ügyei: mégis elég pénz megfordult Budán; csak a budai pénzügyi kerület jövedelmeiből, mely pedig Pest-Pilis-Solt megyékben a Kis-Kúnságon kívül nem nagy területet s összesen valami 160 helységet foglalt magában, a XVII-ik század derekán valami 145—150,000 forintot kezeltek évenkint Budán. Hozzájárult ehhez, hogy Buda volt igen sok olyan nyugalmazott és mazullá tett agának és török főtisztnek meg kincstári hivatalnoknak, birónak stb.,

¹ Gábor örmény június-júliusi levelei után. (Bécsi áll. Ltár. Turcica.)

² Az udvari kamara a hadi tanácsához 1687. febr. 12. (Udv. kam. Ltár.)

³ Kalocsai Márton említett levele.

a kik Magyarországon szolgáltak, vagy születtek, penzionopolisa. Itt morzsolta le kenyere száraz maradékát, itt a hévvizek közelében élvezte 4—5000 oszporányi havi nyugdíját akárhány; pedig 40—45 frt havi jövedelem (ennyinek felelt meg az összeg) sok volt abban az időben s néhány tuczat ilyen nyugdíjas egyén pénzt bizony meg leheté érezni a forgalomban.¹

XVI. és XVII. századbeli utazók egyértelműleg borzadással beszélnek arról a romlásról, melyet Buda, mint város, képe mutat. A házak dűlőfélben, nap besüt, eső beesik; az utcák piszkosak, teli döggel, szeméttel; a város csinosítására, épületeknek nem emelésére, de csak a meglévőnek conserválására senki nem gondol s a katona-töröknek elég, ha annyi helyet talál egy épületben, a hol fejét lehajthatja s a hol lovát fedél alá bekötheti . . .² stb. stb. Noha valószínű, hogy e leírásokban erős a túlzás — mert hiszen nem minden budai házban lakott katona — s a kereskedőnek meg iparosnak nem leheté közömbös, ha épen marad-e, vagy elrohad-e portékája, mind a mellett e kép nagyban és egészben bizonyára hű s talál főként 1684 utánra, mely évben, mint többször említők, az alsó város házai mind leégtek s összeroncsoltattak, a várban pedig, a védelem szempontjából, az égések megelőzése céljából, a parancsnok a házak fedelét mind lehordatta. Még 1686 tavaszán se volt nagy része a várbeli házaknak fedél alatt.³ A mennyire elhanyagolta azonban a török a maga háza tájékát, ép annyira sokat adott a kényelmes fürdőkre, noha ezek számánál is nyilatkozik a hanyatlás.

Még a XVI. században s a XVII. elején 9 szép nagy kőfürdő vala Budán s különösen szép volt közöttük a mai császárfürdő helyén levő Veli-bég fürdője. Már 1686-ban e fürdőkből összesen 5 maradt meg s ezek közül is egy egészen hitvány állapotban. Ez öt fürdő közt legnagyobb a mai császárfürdő helyén levő s a legkisebb az, mely ehhez legközelebb de »már a vízi-városon belül⁴« a mai király-fürdő helyén állott. A harmadik és negyedik a Szent Gellért alatt valának s mint a budai kamarai inspector 1686. végén írja: »a legtisztábbak, a legszebbek valamennyi közt s egyike azelőtt a magyar királyé, másika a királynéé vala«. Bizonyos, hogy ezek alatt, noha a Rudas-fürdő csak a XVI. század második felében épült, a Rác- és Rudas-fürdő helyén állottakat kell érteni, mert az ötödik, a mai Sáros-fürdő Werlein tanúsága szerint e két utóbbin alul esett s össze volt dölve.

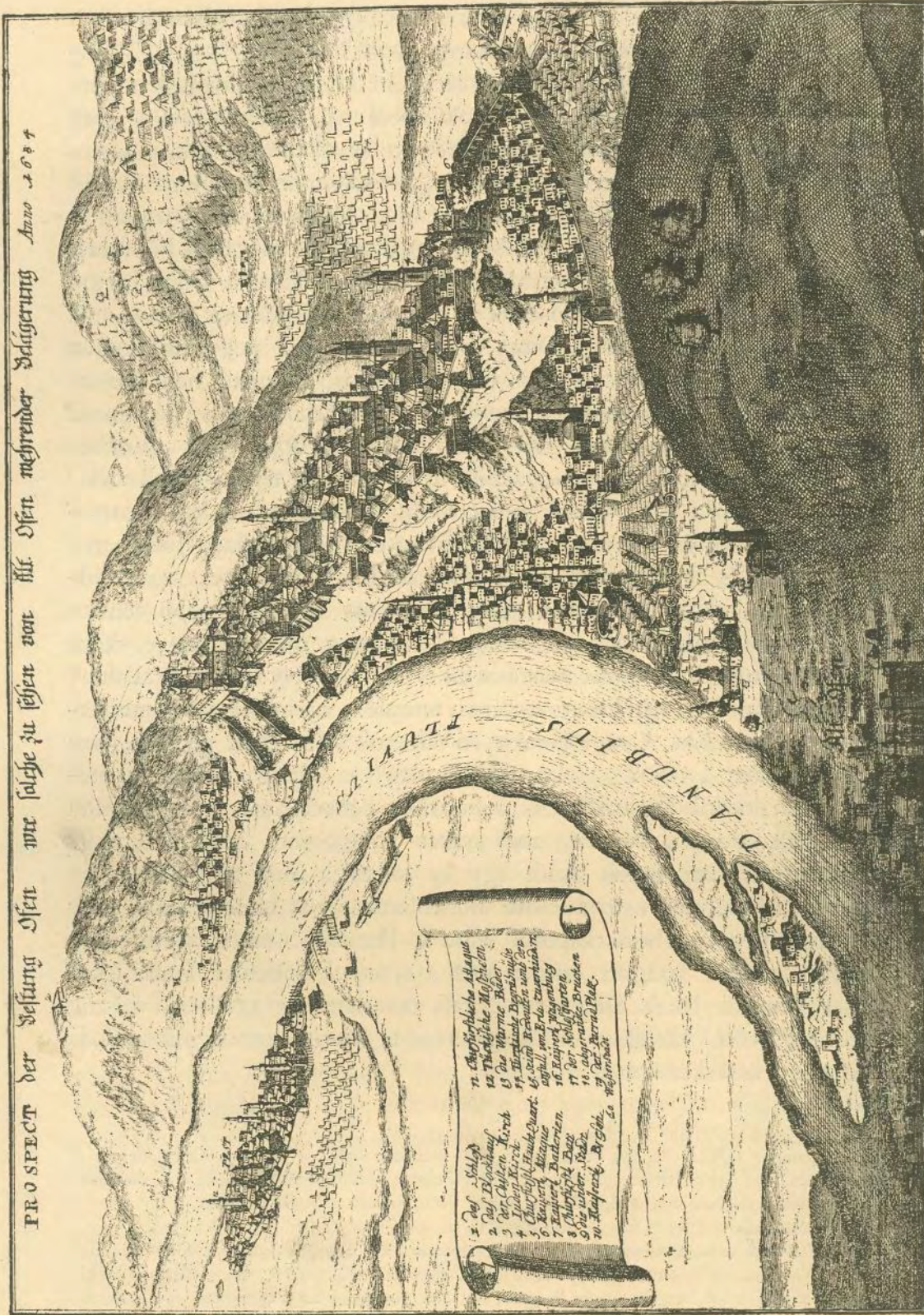
¹ Kivonat 20 török regísterből id. h.

² Salamon Ferencz is (Magyarország a török hódítás korában) Haeufler is (Buda-Pest. . . 1854) felsorolják az utazókat.

³ Egy budai keresztyén ember levele 1686. márcz. 22. (Bécsi áll. Ltár. Turcica.)

⁴ Werlein budai kamarai inspector jelentése 1686. deczember 18. (Udv. kam. Ltár.)

PROSPECT der Festung Ofen wie solche zu sehen war All. Ofen wachsender Schägerung Anno 1684



- 1 Des Schloss
- 2 Des Glockenturms
- 3 Des alten Kirch
- 4 In der Kirche
- 5 In der Kirche
- 6 In der Kirche
- 7 In der Kirche
- 8 In der Kirche
- 9 Die Wasser. Damm
- 10 In der Kirche
- 11 In der Kirche
- 12 In der Kirche
- 13 In der Kirche
- 14 In der Kirche
- 15 In der Kirche
- 16 In der Kirche
- 17 In der Kirche
- 18 In der Kirche
- 19 In der Kirche
- 20 In der Kirche

BUDA északról tekintve 1684-ben.

Károlyi: Budavár bevétele.

Régi dolog, hogy a török fürdők és a mecsetek építésére adott csak valamit. Budának is, ha voltak fürdői, voltak mecsetei is szép számmal. Maradjunk egyelőre az alsó városban. Itt hiteles tudósítások szerint összesen hat mecset állott volna. Ezek közül háromnak helyét is meg lehet jelölni. Egy, a tabáni mecset, mely a szattyán készítőké vagy a cserzőké volt, valószínűleg a mai tabáni *palota-utczai* templom helyén állott. Egy második, alighanem a Széchényi-szállodával szemközt emelkedék; egy harmadik, az erszénykészítő mecsetje, a vizi-városi Fő-utczát keresztbe metsző jégverem-utczai 2. számú ház telkén, a Duna-parton áll; hívták e mecsetet vizi-mosénak is, mert tőle délre feküdt az a vizmü, melyből keréken hajták föl a Duna vizét a várba. Egy negyedik Tojgun basa sólyom-mecsetje a vizi-város falának középső kapujától nem messze a Szegényház- és az Erdő-utcza sarka körül feküdt. Más két mosé végre a mai Fő-utcza közepe táján, nem lehetetlen, hogy épen a bombatéri templom s az Erzsébet-apácák templomának telkén emelkedék.¹ De van ezenkívül egy hetedik mecsetről is tudomásunk a Buda ostromáról szóló forrásokból; ez a hetedik, kis mecset a bécsi kapu torkában a mai ápolda- és Ilona-utczák sarka táján állott.² A mecsetek szomszédságában terültek el a temetők; azért bizonyos az, hogy több temető volt Budán — az alsó városokban — mint a mennyit az egykorú térképek föltüntetnek; noha másrészt az is áll, hogy oly helyen is találunk temetőre, mint pl. a mai krisztina-városi templom környéke, a hol mecsetnek semmi nyoma. A régi keresztyén temetők síremlékeit ép úgy, mint az egyházakét, a török — köztudomásúlag — a maga fürdői díszítésére használta föl. Kicsiszoltatták a márvány beírott lapját s laicus célra fordították, a mi a keresztyénnek sacer volt. Szinte csuda, hogy ily körülmények közt mégis akadt egy ép síremlék ama régi keresztyén temetőben, (mely az ostrom előtti időben már török temető vala) mely a várba menet a bécsi kaputól balra a Hunfalvy-utcza alatti lejtőn terült el: szépen faragott czímer alatt a spanyol születésű budai lakos nemes Arandai Jakab Diego neve vala olvasható az 1500-ban készült díszes sírkövön.³ Elzüllött emlék egy régibb, fényes korból, mikor Buda még nagy kereskedőváros volt.

¹ Hammer (Geschichte des Osm. Reiches) — Bizzozeri után — VI. 437. Aztán Juvigny (a kinek térképe csakugyan hat mecsetet mutat, míg Fontanáé valami 9-et). Különben e mecsetkérdés semmi fontossággal nem bír. A fürdőkről is minek volna ismert dolgokat ismételni.

² Főjelentés.

³ Tudósítás a budai táborból 1686. aug. 16. (Berlini áll. Ltár, Schmettau jelentéseihez melléklet): Nicht weit von unserer Bresche, allwo die Türken ihre Begräbnisse haben, liegt ein Leichstein mit einem wohl ausgehauenem Wappen, welches, weilen sonst dergleichen hier nirgends

Most pedig menjünk fel a várba a fejevári kapun keresztül s egy pillantást vetve a körülfekvő hegyekre, melyekről a török uralommal egykorú művek azt írják, hogy »das edelste Weingebirg«, egy másikat arra a hosszú ágasra ott a kapu toroka előtti lejtőn, melynek 150 fogán egy-egy keresztyén fej ékeskedett, mint a hogy tejes köcsögök díszítik a majorságok udvarán álló ágasokat, — lépjünk be. Kellemetlenül fog érinteni bennünket, hogy azon a gyönyörű kilátást nyújtó Bástyasétányon végig nem sétálhatunk; mert a mai casino-utcza északi sarkán fekvő ház a várfalig kiépítve, utunkat állja. A mai Szent Háromság és nőegylet-utczák közötti házcomplexum hátsó falai pláne csaknem kivétel nélkül, a várfalakra támaszkodnak¹ s az I. és III. számú rondellák közti házcsoporthoz is egy ház — alighanem az, mely a Bástyasétány 37. számú ház telkén állott — egész a várfalig kiér. A Nándor-térről a Bástya-sétányra kivezető kis közt pedig hiába is keressük: ez akkor valami kertféle fallal körülvett területhez tartozott (lásd a 3. számú térképet) s tőle északra nyúlt egy kis szűk köz, mely a mai Nándor-kaszárnya vérmezőre néző arcvonalának közepe táján nyílt ki a várfal melletti üres helyre. A mai Nándor-kaszárnya helyén üres telek állott kőfallal kerítve, ép így az államnyomda telkén is s az ez utóbbi mellett északra nyíló bástya-köznek szintén semmi nyoma. A telkeket, a mint alább látni fogjuk (lásd a 3. számú térképet) a harmadik várfal hasítá ketté. A Verbőczy-utcza könyökében a helyőrségi fogháznál V alakban nyílt két utcza a bástya-fokra; az Ibolya-utcza bejárata szűk volt, de aztán legalább három annyira kibővült, mint mostani szélessége (lásd az I. számú térképet); innét a Mátyás-templom háta mögötti bástya-fokig két sikátor nyílt a várfalakra, az egyik a templom északi oldalán, a másik ezzel parallel e közt és az Ibolya-utcza közt. A mai ugynevezett jezsuitalépcsőt 1686-ban is megtaláljuk; a mint fölért rajta az ember, balra egy félkör alakú zsák-utczát láthata. Zsák-utczák nyíltak a várfalak felé a mai tárnok-utczából, körülbelül az Eszterházy-féle ház két végén s a dísz-térről a Batthyáni-ház északi végénél, sőt a színház-utczáról a főhadparancsnokság épületének telkén. A fejevári köröndtől délre nyúló kurtina mellett most sem lehet sétálni, mert József főherceg palotája a várfalig ér; így volt ez az ezen palota helyén állott házakkal 1686-ban is; de míg ma e háztömeget a harang-, a Bánffy- és a lovarda-utczák szelik, 1686 előtt öt kis sikátort számlálhatunk meg e területen.

gesehen wird, abschreiben und als wie Rarität überschicken müssen. Lautet wie folgt: Nobilis vir Jacobus Diego de Aranda hispanus, incola Budensis, sibi ac posteris omnibus hoc posuit monumentum. Anno domini MD.

¹ L. az I. számú térképünket.

Ilyen volt a várfalak kerülete. A belső rész kevésbé változott; noha egyes helyek egészen más arczatot nyertek is. Így pl. a Szent-György-terének északi része a Hentzi-szobor helyétől kezdve be volt építve; de a honvédelmi ministerium palotája előtt egy szűk és görbe utca vonult el, összekötvén a mai Szent-György- és színház-utczákat; ellenben az evangelicus templom melletti mai köz a XVII. században nem létezett. A dísz-tér akkora volt, mint ma; csak egy épület állott rajta; a tárnok-utczából az úri-utczára nyíló sikátorok s¹ utczák változatlanok; de a tárnok-utczában a balta- és Anna-utczák között egy bazárféle terült el. A Szent-Háromság-tér helyett 1686 előtt utczát találunk, a téren házak emelkedtek; az egyetemi könyvnyomda telkén az Országház és Fortuna-utczát egy köz kötö össze; a Fortuna-köz és a kard-utczá¹ 1686 előttiék, úgyszintén a dárdá-utczá; ellenben a helyőrségi templom déli oldalánál egy ma már nem létező széles görbe keresztutczá vonult el.¹

A házak száma a várban 388-ra rúgott, tehát körülbelül száz házzal volt több Budavárban 1686-ban, mint mai napság. Legnagyobb volt e házak között — 132 bécsi láb utczai homlokvonallal — az, mely a mai Országház-utczá 2. számú háznak s tőle balra és jobbra eső házaknak telkén feküdt; legkisebb utczai vonallal — 5 bécsi lábnyival — birt ellenben az a házacska, mely a mai dísz-tér 5-ik számú háza helyén emelkedett.² Igen nagy házak voltak még a dísz-tér 3. és 4. számú házai telkén, az Országház- és Nándor-utczá sarkán, a kard-utczá 2-ik számú háznak s a budavári városháznak telkén emelkedett házak. Ellenben valami háromtized része Budavár házainak — valami 110 — alig birt 3—5 öl homlokzattal. Ezek a méretek olyan városban, mint Buda volt, a hol 1686 előtt, a mint látszik, a házak nagyobbbrészt nem véggel épültek az utczára, elég jellemzők.

Az épületek közül figyelmünket első sorban az utolsó budai basának, Abrurrahmannak háza köti le. Állott ez a főhadparancsnokság mai épületének telkén a várszínház mellett (1. sz. térkép *f*) egy kis előépület az utczára nézett s ezt a várfalakra támaszkodó hátulsó nagy épülettől tágas udvar választá el, melyen φ szökőkút lövelte sugarait. A mai várszínház telkén a basa mecsetje emelkedék s ettől éjszakra az utczá közepén állott (*e*) a circumcisorium, hol a basa mecsetjéhez tartozó személyzet a török fiúkon a körülmetélés szertartását elvégzé. Ily circum-

¹ V. ö. mindezekkel főleg 1. sz. térképünket.

² 1. sz. térképünk 123. és 333. sz. — Az adatok a köv. című irat után: Numeros des maisons qui sont dans la ville de Bude avec le nombre des mesures des pieds, que chacune maison occupe de face sur les rues, en janvier 1687. (Bécsi áll. Ltár. Hung.)

cisoriumok voltak a mai tárnok-utczának a dísz-térre nyíló torkában, meg az Országház- és Szentháromság-utczák sarkán, ez utóbbi a főmecset-hez, a tárnok-utczai a dísz-téren (a 9. számú ház előtt) emelkedő kis mosé-féléhez tartozván. A főmecset a Mátyás temploma vala; itt 10 papi személyt fizetett a török kincstár, kiknek elseje — a török papok gyöngé javadalmazásának megfelelően — napi 83 osporát, azaz mintegy 45 krajczárt élvezett.¹ Ismeretes dolog, hogy a főmecseten, a basa mecsetjén s a várpalotabelin kívül a budai várban még 3 török mecset vala. Egyik a régi Szent-Miklós temploma helyén (I. sz. térkép *m*), a másik Szent-Zsigmond kápolnája telkén (I. sz. térkép *c*) állott; a harmadikul pedig azt a négyszögű épületet kell tartanom, mely a dísz-téren áll, melyet én az I. sz. térképen *i* betűvel jeleztem, noha az eredetiben ez épület jeltelen. Azért hiszem, hogy ez mosé vala, mert ezen épület mellett egy circumcisorium emelkedék s máshová nem tudjuk a hatodik mecsetet hitelesen elhelyezni. E három mecset közül az úgynevezett »középső«-nél, mely a Szent-György-téren lehetett, 7 papot, a győzelmi mosénál pedig, mely tán a főmecset szomszédságában áll vala — 9 papot tartott a török kincstár. A mai helyőrségi templom a magyar lakosok temploma vala² s később a XVII. században (a török uralom alatt) a magyar lakosok fogytával más keresztyének is osztakoztak rajta. Tudjuk, hogy a török városok közül csak Budán és Esztergomban tűrtek meg üttö-órát a keresztyén tornyokon. Egy egykorú, részben legalább megbízható s térképpel ellátott művecske a helyőrségi templomot jelöli meg olyanul »auf welcher die gemeine Stadt-Uhr schlägt«.³ A helyőrségi templomot mindig a franciscanusok egyházának mondják különben egykorú könyvek s az ostromról szóló kéziratok. Érdekes az is, hogy a főtemplomot Szent-István templomának nevezik a kútfők s pedig következetesen.

Meg kell említenem még a tárnok-utczában, az iskola-téren s a bécsi-kapu torka előtt fekvő bazárokat, (I. számú térkép $\beta \beta \beta$), az Iskola-téren és a helyőrségi templom északi oldalához közel fekvő közkútakat, s így vezetem az olvasót a várpalotába, a mai Szent-György-térről az I. számú térkép *Nc* (és a 2. számú térkép *f*) kapuján keresztül.⁴

¹ Kivonat 20 török registerből. E 45 krajczár mai 4—5 frtnak felel meg.

² Némethy L. cikke az Arch. Ért. 1885. febr. füzetében.

³ »Bestürmet und erstürmete Stadt Ofen . . .« Nürnberg bei J. Chr. Lochner 1686. Nemz. múzeum könyvt.


⁴ E várpalotai sétánál 2. számú térképünket fogjuk használni. Figyelmeztetem az olvasót, hogy e séta magyarázatánál igyekeztem Salamon (Budapest Története 3. köt.) kitűnő okoskodásait s az általa fordított egykorú leírásokat az 1686—87-diki fölvétel alapján készült tervrajz adataival lehetőleg összeegyeztetni.

Ez a kapu vagy bejárat a mai fegyvertár vérmező felé néző sarka mellé esett s azon török raktárnak (2. sz. térkép *e* betű), mely mellett e bejárat elvonult, keleti alapfalán áll még ma is a fegyvertár bastionszerű kiszögellésének keleti része. Auer János pozsonyi polgár, a ki 1663-ban Budán raboskodott, e raktárt nevezi meg, ezt mondván: »vor der Burg ist auf einer Seite das Provianthaus«. ¹ A várkastélyt a vártól hát az *fa*, *f*, *fb* külső falak (2. számú térkép) választották el s a külső *g* udvaron állhatott Mátyás király idejében az a Herkules szobra (*u*), melyet Velius Ursinus, vagy Zsigmond király szobra, melyet Tubero említ (Salamon id. műve III. 274. és 276.). E külső udvar szélessége mintegy 70—75 méter, hosszúsága mintegy 80—82 méternyi lehet, nem számítva azon keleti, kőfallal bekerített részét, melynek oldalán az Auer János által említett pusztá arzenál (2. számú térkép *a*) állott. Ezt a külső udvart a másodiktól (*i*) egy igen széles árok (*b*) és az e mögött elterülő második fal választá el. Ez az árok Velius szerint a XVI. század elején 30 láb széles s igen mély vala; a török valószínűleg kiszélesítette, mert az 1686—87-diki méret szerint valami 22—24 méternyi, tehát legalább 66—70 lábnyi szélességű. Az árok helyén most a királyi palota és a fegyvertár közti kert terül el. A *g* udvarból az *i* udvarba Mátyás idejében egy *s* fölvonó hidon keresztül lehet bejutni, mely előtt még a külső udvarban két (*t*, *t*) ércszobor állott. Török időben a fölvonóhid nem létezett már; az árkot e darabon a török betöltötte. Keletre tőle volt az órház (*Z^a*), mely a XVII. században, Auer János raboskodása idején részben szintén őrszobáúll, részben konyha gyanánt szolgált. A mint a két ércszobor között az *i* udvarba lépünk, balkézfelül egy négyszögű tömlöczül használt tornyot találunk (*Z*), melylyel délfelé szemben állott Auer János igen világos tanúsága szerint a híres Csonkatorony (*Y*) olyan formán, hogy a mai királyi palota északi szárnyépületének déli sarka — mely mellett el kell haladnunk, ha a palotából a várkapun át a tabáni Szarvas-térre akarunk jutni — épen a Csonkatorony telkének kellő közepébe esik. A Csonkatorony egy-egy oldala az 1686—87-diki méretek után számítva körülbelől 15—16 méternyi vala, úgy, hogy Velius nem hiába mondja azt hitetlenül szélesnek. ² E nagy négyszögű épület földszinti s emeleti helyiségeiben volt a keresztyén s első sorban magyar rabok szomorú köztársasága: egy csodálatoskép organizált testület, mely saját pecsétjével

¹ Häufler Budapest . . . 1854. 95. lap.

² Salamon (id. h. 280. lap) a Csonkatornyot Schedel látképe után a Dunára néző oldalra helyezi. Auer János teljesen hiteles és világos leírása ezzel nem egyez.

élt, melyet Nagy Imre a Századokban közzé is tön. Nappalra e jó váltásdíj fejében aránylag tisztességesebben tartott rabokat e Csonkatorony mellett palánkkal körülvelt udvarházban engedték friss levegőt szívni. Balra tőle (*Ya*) emelkedett egy valamivel nagyobb épület, melyet — miután Velius értesítése szerint a Csonkatorony Zsigmond király palotájához tartozott — Zsigmond befejezetlen palotája egy részének kell tartanunk. A Zsigmond építette s Mátyás kicsinosította palotának főtömegét, mint azt Bonfin leírása után Salamon is (idézett mű 270.) gyanítja, az az épület alkotta, melyet a török 1686-ban fegyver- és löportárul használt s mely 1686. július 22-dikén légbe röpült (2. számú térkép *k k* betűk). Ez az épület a Dunára legalább valami 75, az *i* udvarra valami 62 méternyi fronttal nézett s így tekintve azt, hogy a mai várpalota Dunára néző középrészének frontja valami 56 méter szélességű, csakugyan imponálhatott nagysága, magassága által a kis méretekhez szokott egykorúaknak. Helyén most királyi kert van elragadó kilátással a szőke Dunára.

Az *i* udvart a belső  alakú udvartól egy harmadik fal választja el, melyet *l* kapu tört át, beeresztvén bennünket ezen udvarba (*U^a*), melyet *Mátyás udvarának* nevezhetnénk. Ebben volt Mátyás királyunk híres oszlopcsarnoka, melynek oszlopalapjai rajzát az 1686—87-diki fölvétel *v*-vel jelöltem köveiben vélem rejleni. Bonfini erről írja: »az udvaron a legművészebb kút — (*U^a* udvar *r* kútja) — s az udvar körül tágas oszlopos folyosó, fölötte a 12 égi jel ábrázolásával díszített csarnok«. ¹ 1686-diki méretek után számítva ez az oszlopos folyosó az *R* épület hosszában csakugyan valami 7—8 méternyi szélességű lehetett; hosszúsága pedig valami 47—48 méternyi vala. Helyét, valamint a mellette elterült s a Zsigmond előtti magyar királyok által emelt ódon épület (*R*) helyét ma a királyi palota nyílt udvara foglalja el — mint azt a 2. számú térkép mutatja. — Mátyás udvarából nyílt az udvari kápolna (*W*, 1686-ban mecset) főbejárata s ez udvarnak s az ebből nyíló legeslegbelső, negyedik, régi udvarnak keleti oldalán emelkedtek Mátyás király pompás építményei (*V*, *V*, *Va*, *V*). Pompásak, fényesek, de aránylag bizony nem valami nagyok: a mai királyi palota középső épületrésze déli felének, s az egész déli szárnynak telkét elfoglalók s azon csak valamicskével délfelé terjedők. Mátyás ez építményei hosszvonalra valami 94—95 méternyi, míg ellenben a mai, szintén nem nagy királyi palota hosszvonalra 168 méter körül fog lenni. Az igaz, hogy

¹ Salamon id. h. 267. l.

Mátyásnak még legalább kétszer annyi épület — a Zsigmond palotája s a régibb királyok emelte részletek — állának rendelkezésére. Föltűnő azonban a Mátyás építette paloták csekély szélessége: 10 méternél nagyobb szélességű is alig van közöttük. Kivételt az egy főkönyvtár teszen, melyet — Salamon szellemes okoskodását teljesen elfogadva — a *Va* betűkkel ellátott épületbe teszek.¹ Mátyás épületeitől nyugotra a szűk, hosszú udvar másik oldalán »ócska, még meg nem újtott épület áll« mit Bonfini (Salamon fordításában) mondja. Ez a Zsigmond előtti korból való (*R*) s túl rajta nyugat felé ismét egy másik, rövidebb, de szélesb s tán régibb épület (szintén *R*), meg egy *r* kúttal ellátott régi oszlopos udvar (*U*) következik, mely udvarból a *w*, *w* oszlopcsarnokon vagy folyosón át a legnyugatibb udvarra lehet lépni, melynek észak felé kitáguló része a mai várőrségi épület s az előtte elterülő (1686-ban persze még nem létezett) lejárati helyén állott. Ezen udvarnak legdélibb, szűk végéből az *R* épület alatt kettős boltív (*o*) vezetett² a Nagy Lajos építette hatalmas, magas, góth *István-torony* alá (*S*), mely a déli és keleti oldalán emelkedő épületekkel (*T*, *T*) a királyi palota épület-labyrinthusát délfelől bezárta. Ennek a *T* építménynek északi fele s az *István-torony* a mai királyi palota déli szárnyának déli oldalán elterülő s a palotával egy szinten álló pázsitos helyen ott emelkedék, a hol most a közönség a várkertbe be szokott sétálni; míg ellenben a *T* építmény egész déli fele már az egy jó emelettel alacsonyabb terassról emelkedett fölfelé, úgy, hogy déloldali első emelete az északi oldalon csak földszinti helyiség, második emelete pedig északi oldalról első emelet vala.

A palotát keletről és nyugotról emeletes kert-terassok övezték (*M*, *N*, *O*) a keletiben *q* kőépületek álltak, a nyugotiak valamelyikében (*M*) Mátyás szép kerti márványháza. Az *o* kertből pedig *l* kapu a mélyen fekvő nagy (*C*) rondellához vezet.

Nem lesz érdektelen az 1686—87-diki fölvétel méretei alapján kiszámítani, mekkora volt az a *beépített* terület, melyet a különböző korszakokban létrejött budai paloták elfoglaltak?

A Zsigmond előtti királyok (az *István-tornyot* természetesen beleszámítva s hozzáadva az ennek déli oldalán valószínűleg Zsigmond által épített meredekrészt) beépítettek körülbelül 2150 □-méternyi területet.

¹ Átalában kérem az olvasót, ne sajnálja e fejezet olvasásakor Salamon III. köt. VIII. fejezetét is elolvasni.

² Bádeni Lajos 1686. augusztus 26-diki rajzán (Röder I. 112.) HH alatt.

Zsigmond új építményei elfoglaltak ¹			
körülbelül	2100	□-méternyi területet.	
Mátyás építményei	1100	»	»
A királyi kápolna pedig elfoglalt . . .	220	»	»
Tehát a királyi palota 1526 előtt			

összesen valami 5570 négyszögméter beépített területet foglalt el. Látjuk e számokból Zsigmondnak építkező kedvét; saját maga csinál annyit, mint a mennyit előtte IV. Bélától fogva emeltek elődei. Zsigmond azonban a nagy terveket nem képes keresztül vinni; befejezetlen épületeinek Hollós Mátyás adja meg a külső csínt s járul maga is az épülettömeghez fél annyival, mint császár-király előde. Impozans tömegét, tágas, szellős termeit s csarnokait dicsérik egykorú írók a Zsigmond s a Mátyás palotáinak. Nekünk nem szabad felednünk, hogy középkori emberekkel van dolgunk, kik nagy méretekhez — kivéve a hatalmas székesegyházakat s a város- és kaputornyokat — épen nem voltak hozzá szokva. A mi korunk ház-colossusaihoz képest a középkor lakásnak épült helyiségei törpék valának s annak az írónak, a ki Mátyás király idejében valami 17.000 □-méter *egyenletes* fölületen (mert körülbelül ennyi volt az árkon és második falon belül az egy-szintes terrenum) annyi udvarral s folyosóval, meg cifra tornyokkal ellátott s mint kimutattam hatodfélezer négyszögméternyi területet elfoglaló épülettömeget pillanta meg: bizony joga volt elbámulni, mert nem mindennapi jelenséggel állott szemben. Mi azonban, a kik tudjuk, hogy a mai királyi palota — a melléképületek nélkül — valami 5400 négyszögméternyi beépített területen emelkedik s így épülettömege majd akkora, mint IV. Béla, Nagy Lajos, Zsigmond és Mátyás összes építményei,² kevésbbé fogunk a nagyságon s inkább azon csodálkozni, hogy a különböző építési időszakból való, össze-vissza épített királyi lakból Mátyás királyunk oly palotát varázsolt, melyet kényes ízlésű, széphez szokott olaszok is hizelgés nélkül magasztalhattak.

Most pedig nézzük Budát, mint erődített helyet.

Mint a középkori erődített városok legtöbbjeinél, úgy Budánál is — legalább fő vonásaiban — három alkatrészt különböztethetünk meg. Az alsó várost, mely az ostromló támadásának legelső áll ellent; a felsővárost, melynek birtoka a döntő és a fellegvárat, Budán a várkastélyt, mely a védők utolsó menedéke. Buda, mint mondám, fő vonásaiban megfelel e szokásnak, de az egyes alkatrészek, nevén nevez-

¹ A Csonkatornyot is beleértve.

² A 2. számú térkép is mutatja, hogy régi királyaink 1526 előtti palotái nem sokkal értek tovább dél felé annál a területnél, melyet a mai kir. palota elfoglal.

vén meg a gyereket: a vár és kastély egymáshoz való viszonyukban nem azt a szerepet játszották a budai ostromoknál, a melyet a középkori város erődítések alkatrészei játszani szoktak volt. Haladjunk sorrendben s vegyük az alsó várost szemügyre.

»Az alsó várost — írja egy szemtanú katonai író 1684-ből¹ — egyszerű fal védelmezi az Esztergomnak vezető útra tekintő körönd lábától kezdve a Dunáig, a hol a fal egy másik nagy köröndben végződik.« Ennek a leírásnak tökéletesen megfelelnek Fontana és Juvigny ismeretes térképei s az a térkép, mely 1687. januárjában Rabatta rendelkezésére készült (L. 1. számú térképen a III. rondellától levonuló 13. fal részletét) s egyezik vele valamennyi hiteles kútfő Buda ostromáról. A Zsigmond idejében emelt alsóvárosi fal nyugatról, hát nem a fejevári kapunál, hanem a vérmezőre néző sarki rondellánál, *melyet eztán esztergomi rondellának fogok nevezni*, zárta be az alsó várost. Minden, ezzel ellenkező térkép, ép úgy, mint Angelinak² azon légből kapott állítása, hogy az alsó város fala a zsidó kaputól — mely alatt ő a bécsi kaput érti — kezdődött volna, teljesen alaptalan. Az alsó város falának romjait különben most is egész világosan s jó nagy darabon lehet látni, valamint az azt lezárt dunaparti rondella maradványát is. Mielőtt a budai lóvonatú vasúton a Dunapartról a királyhegy-utczába becsavarodnánk, e köröndnek még meglevő, több mint negyedrésze okvetetlenül szemünkbe tűnik a sarkon innét. Átmérője körülbelül 30 méternyi volt — legalább, s méltán nevezhette az 1684-diki jelentés szerzője »nagy«-nak. E köröndtől kiindulva, az alsóvárosi régi fal iránya a következő. A fő-utczá és királyhegy-utczá sarkán levő laktanya és a fő-utczai 89. számú ház között emelkedett az alsóváros *alsó* vagy *vízi kapuja*, melyet a török *kakas-kapunak* (choros-kapisi) nevezett; a fő-utczá hát akkor is legfőbb ere volt e városrésznek. A mondott laktanyának északi, a királyhegy-utczával párhuzamosan vonuló alapfala az alsóváros régi fala fundamentumán áll s ha meghosszabbítjuk e vonalat, látni fogjuk, hogy ugyanez az eset a Ganz-féle vasgyár királyhegy-utczai épülete belső alapfalánál. Ez épületrész hát ép úgy, mint a mellette levő 10. számú ház a városfalon kívül esik. A Horvát-utczá és erdő-utczá közt könnyű a falirányt látnunk, mert az erdő-utczá és országút sarkán álló 8. számú telek kerítése a szabadon álló régi városfal, melynek fundamentumán épültek fel az országút ez

¹ 1684-diki Főjelentés (Bécsi áll. Ltár. lothr. oszt.)

² Mittheilungen des k. k. Kriegsarchives 1684. Major Angeli, der Feldzug gegen die Türken i. J. 1684. 403. lap.

oldali 10—18. számú házainak utcza-vonalba eső falai. A régi polgári lövölde telkét innét a városfal keríti az országút felől s a 45. számú házzal szemben kanyarodik is délnyugatnak s alapját is képezi a Sz. János kórház-utcza falának. A szénatéren az ostrom-utcza tengelye irányában feküdt az alsóváros úgynevezett *felső kapuja* s a fal innen egy irányban haladva a vérmező-úttal, ennek és a várfok-utczának sarkán erős — valami 100 foknyi szöget — képezve megfordult s a Mátray-utczát meg a Vérey-féle villa telkét derékon keresztül vágva az esztergomi rondellánál végét érte. Az alsó város falának harmadik, középső kapuját, az ostromról szóló irott kútfők indirect adatai után az erdő-utcza végébe vélem tehetni.

Volt-e kisebb tornyokkal, illetőleg köröndökkel flankírozva ez a fal? 1684-diki tudósítónk azt mondja: »peu flanquéé« — kissé flankírozott — a mi azt bizonyítja, hogy régi kisebb tornyok még tán romokban meredeztek róla, illetve mellőle, helylyel-közzel. De mellvédjének s a mellvéden belül földött fafolyosójának okvetetlen kellett lennie, mint azt az országút 8. sz. telken levő részlet, — ha a telekre a kapún át belépünk — világosan mutatja. A törökök, mint Marsigli (Stato militare dell' imperio ottomano című művében) mondja, a városfalon *belől* árokfélét húztak, hogy az árok belső partján levő földhányás mögül annál jobban védelmezhessek a különben nem erős falon könnyen törhető rést.

Észak felé ez a fal zárta hát el a vízivárost, mely a dunai oldalon, a folyam felé nyitva állott. Mert, noha egykorú tér- és látképek a part mentén palissadszerű alkotmányt tüntetnek fel, ennek a hiteles térképeken s az ostromról szóló hiteles leíró kútfőkben semmi nyoma. Ellenben megragadja figyelmünket egy másik erődítés az alsóvárosban: az a fal, mely a mai Ferencz-József-kapútól a Dunáig vonult¹ oly formán, hogy a mondott kaputól a király-lépcső felső foka tájáig húzódott, itt derékszög alatt az Albrecht-utat szelte s az ez úti 5. számú telken rézsút áthaladva a fő-utcza 4. számú telek² déli szélén, a fő-utczán s a fő-utcza 1. számú ház telkén keresztül a Dunához ért. Azt mondja 1686-ról a Főjelentés, hogy Budán 1684-hez képest nem talált a keresztényen sereg semmi újat, *kivéve ezt a falat*, »melyet a szükséges távolságokra kis köröndök flankíroztak.« E köröndök — összesen három — legfelsője a Lónyay-palota telkén, középsője a király-lépcső alatti lejtőn, harmadika pedig a fő-utcza 1. sz. ház telkén emelkedett. Ez utóbbtól

¹ L. 1. sz. térképünket 14. sz. a.

² E telken 1885. szeptemberében épen alapot ástak egy új épülethez. E régi, most szóban forgó fal nyomait Salamon Ferencz, Torma Károly, Görgey István, Király János, Thallóczy Lajos és Fejérpataky László urakkal jól láthattuk.

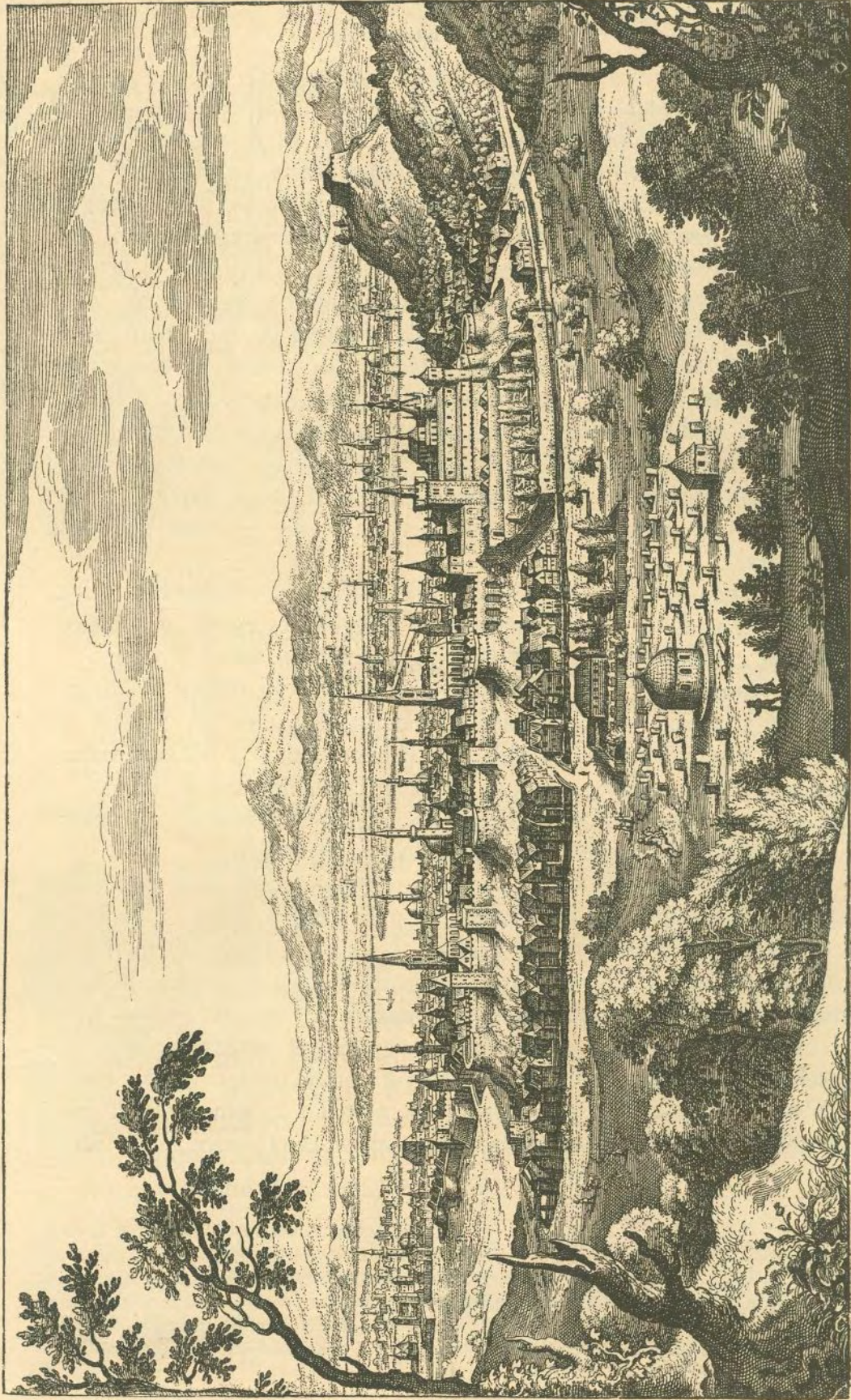
valamivel délkeletre egy már említett vízmű (1. sz. térkép 16.) áll, s ezt egy erős palissade keríté be a Dunától föl a most leírt fal középső rondellájáig. Marsigli — Stato militare — szerint e fal építését a porta 1685-ben Buda parancsnokának nyomatékos sürgetésére rendelte el, s célja volt a kastélyba való vízfordás biztosítása s a Dunán e pontnál álló török hajók földözése;¹ s hogy az a terület, mely e fal, meg a várpalotának a mai várkerti bazár irányában lenyúló fala között terült el, teljesen biztosíttassék, az alsó vízműi rondella mellett elvonuló (s az 1. sz. térképen látható) λ tárház végétől a part mentén erős palissadeok (17) készültek.

A vízvárosból két kapún s több apró lejárón lehetett a várba jutni. E kapuk egyike a mai Ferencz-József, török időben konstantinápolyinak vagy vízinek is (Su-kapisi) nevezett, a másik a mai bécsi (török időben is Becs-kapisi vagy esztergomi) kapú volt. Nyugot felől, a mai vérmezőről, mint ma is, a fejevári kapú vezetett fel; a tabánból végre szintén volt, a várpalotába vezető kapú, melyről azonban később szólok.

Az ostromló ellenség, mely az alsó (vízi) várost bevette, a tulajdonképi várral, a 192 láb magas, délfelé összeszoruló, nagyban-egészben szabálytalan háromszöget képező hegyháton épült erődítéssel állott szembe. Választhatott — a várpalotától egyelőre eltekintve — négy oldal között, melyeknél a várat attackirozhatta. A keleti oldal, mely a Dunára néz, meredek; északi végén a *q* bastion (szögletes bástya 1. számú térkép), közepe táján a Mátyástemplom háta mögött álló szabálytalan bastion és félkerek körönd minden közeledést hatalmas tüzeléssel utasíthatott vissza s a vízi-kaputól a Dunáig húzott új fal s ennek köröndjei az előrenyomuló, a most említett bastionok tüzét már kiállott ellenséget új vehementiával akadályozták meg vagy utasíták vissza. S ha 1849-ről elmondhatta egy katonai író, hogy a vár ezen oldala minden időben a legerősb vala:² még inkább áll ez 1686-ról, midőn a vízi-kaputól húzott fal ez oldal védelmi képességét tetemesen fokozta. A vérmező felé eső keleti oldalt két részre oszthatjuk fel; az egyik az esztergomi köröndtől a fejevári kapúig, a másik innen a várpalota kiszögellő kis *K* (1. sz. térkép) rondellájáig terjed. Az első rész hátránya volt a Kis-Svábhegy közelsége, melyről azt kitűnően leheté ágyúzni, de e hátránynál nagyobb vala az előny, mely abban állott, hogy a földözetlenül előhaladó ostromlót az egész oldal kurtináinak öldöklő tüze fogadta s

¹ Főjelentés: »elle (e fal) avait été faite pour aller prendre en seureté de l'eau à la rivière et pour mettre leurs batteaux à couvert.«

² Némegy, Die Belagerungen von Ofen i. d. J. 1686. u. 1849. — 54. l.



Buda a vérmező felől a XVII. század közepén.

ha ezt kiállnia sikerült volna is — a mi nem valószínű — a falak tövében az esztergomi és fejevári meg az I. és II. számú rondellák oldaltüze tett volna minden felmászást lehetetlenné. Ez oldal hát védelem szempontjából nem sokkal gyengébb a keletinél. De jóval gyengébb már a vérmezei oldal másik része, tudniillik a fejevári kapútól a K rondelláig nyúló kurtina. Itt a Naphegyről hatásos tüzelés lehetséges a kurtina ellen; a közelség miatt annyi áldozatot, mint észak felé a roham nem követel; e rész alacsonyabb fekvésű is, meg nem is oly meredek. A negyedik (éjszaki) oldal végre, főleg ennek a bécsi kapútól az esztergomi rondelláig érő része a támadásra határozottan a legkedvezőbb: a szelídebb lejtő, a házak (illetve 1686-ban a házromok) megkönnyítik a várívó sereg közeledését s a fal aljáig eljutottakat sem a bécsi kapú melletti V. számú rondella, sem a bécsi kapútól keletre eső része ez oldálnak — miután hátrább áll — nem gátolhatja oldaltűzzel.

Nagyban és egészben a védelem és támadás e viszonyaihoz alkalmazkodott az egyes oldalak erősítése is. Nagyban és egészben, mondom, mert egyes részletekben, mint látni fogjuk, semmi arány nincsen.

A dunai oldalon, a várfalakon, a bástyákon (bastionok s köröndféléken) kívül semmi más erősítéssel nem találkozunk.¹ A bástyák s a várfalak az ágyú és kézi tűznek elég helyet adtak s a hol a várfalra a házak rá voltak építve — mint azt ezen az oldalon ma is láthatjuk — ott e házak ablakaiból puskatűzzel, lehentergetett sziklával, szurokkal s forró olajjal kényelmesen lehet fogadni az ellenséget.

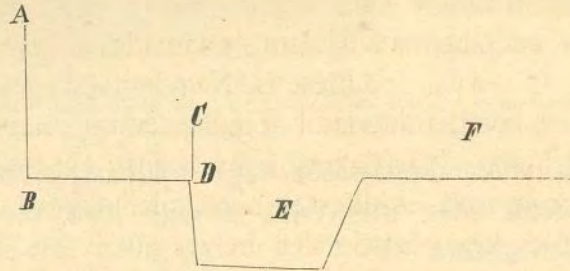
A vérmezei oldal felső felénél — az esztergomi sarki rondellától a fejevári kapúig terjedő résznél — már kívül a falon is védművel van dolgunk. Ez azon *száraz árokféle*, (I. számú térkép *r*) mely a fal tövében valami 5 öl szélességben vonult el. Újabb katonai írók, kik Buda 1684—86-diki ostromaival foglalkoztak, egyszerűen *árok*nak nevezik, mert nem figyeltek arra, mily fontos szerepet játszott a török kitöréseinél ez a valami, melyet egykorú írott kútfők rendszeren *»faussebraye«* *»falsabracca«* név alatt emlegetnek.² Sem ezeknek, sem azoknak nincs igazuk. Sem egyszerű száraz árokkal, sem az erősítéstanban jól ismert

¹ A várfalak alatt ez oldalon (az I. sz. térképen) látható pontozott vonalak, kertek és temetők kerítései.

² 1684-diki Főjelentés: »Il y a du costé des montagnes une faussebraye au pied de la muraille, qui regne depuis la tour qui regarde le vallon de saint Gregoire (= az a Sz.-Pál völgye, melyet az 1684-diki jelentés mindig Szt. Gergely völgyének nevez) jusqu'au pres du chateau.« De ez csak egy példa. Így nevezi azt a Rödernél közlött napló, így az 1686-diki Főjelentés s más kútfők. Az olasz források olaszul falsabracca-nak.

faussebraye-val nincs Budán dolgunk; hanem igenis a *födött-út* (Gedeckter Weg) egy durványával.¹

A középkori városok falai és a várak escarpja (azaz az árok belső, a védő felé eső oldala) között rendszeren egy 5—10 öl szélességű terület vonult el, melyet a németek »zwinger«-nek, a francziák pedig chemin des rondes-nak neveznek s arra szolgált, hogy az árok escarpja szélén emelt 6—10 láb magasságú mellvéd mögött elhelyezett s az elég széles zwingeren szabadon mozogható védők a várfalak szűk fafolyosójában csak nehezen közlekedhető védőket a védelemben támogassák. (Hazánkban pl. Lőcse² most is kitűnő bizonyossága e védrendszernek.) E támogatás annál hatásosabb volt, mert általa a későbbi várrendszerekben oly nagy jelentőségre kapott úgynevezett *emeletestűzelés* (Étagenfeuer) egy neme állott elé, a mennyiben a várfalak tüzét felső, a zwingerét alsó emeletinek mondhatjuk.



(AB = várfal; BD = zwinger talaja; CD = mellvéd; E = árok; F = ostromló ellenség.)

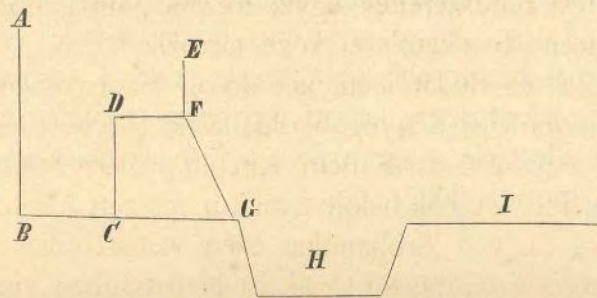
A XVI. században különösen Speckle Dávid, a század leghíresebb mérnöke (sz. Strassburgban 1536) mutatott a zwinger, a középkori várerődítés ez alkatrészének e nagy hasznára s kifejté, hogy e mellett azért is czélszerű ez, mert a várfalak alatt czirkáló örök biztonságára (innen a francia elnevezés: chemin des rondes) meg arra szolgál, hogy a várfalakon tört rések miatt lehulló földet és anyagot fölfogja s a rések betöltésére fölhasználni engedi. Speckle a zwingert a mellvéd tökéletesítése által eminens jelentőségre emelé s tanácsait a legujabbkori francia mérnökök Montalambert és Carnot is megszívelték.³ A mint a mellvédet az escarpe szélén az ostromló lerombolá, a mi az ágyúk mind nagyobb szereplésénél igen hamarosan megtörtént, a földetlen zwingerről

¹ A következő, szükséges fejtegetések Zastrow Gesch. d. beständigen Befestigung, Berlin, 1854. című kitűnő munkáján (3. kiadás) alapúlnak; viszonyítva természetesen Budához.

² Lásd Demkó Kálmán tanulmányos értekezését: Lőcsének erődítése és védelmi rendszere 1884. (A lőcsei főreáliskola 1884-diki értesítőjéből.)

³ Zastrow id. m. 96. lap.

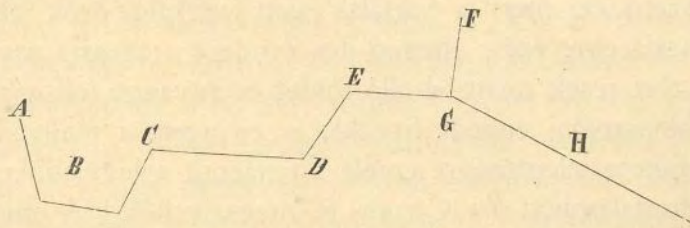
a védők nemcsak elvonulni voltak kénytelenek, hanem a mi földolog, az ostromló sereg az árkon átkelvén, kényelmes talajt talált lábai alatt a lajtorják s aknák alkalmazására. E hátrányok ellensúlyozására a XVI. században arra a gondolatra jöttek, hogy a Zwingert kiszélesítsék, a várfal tövében elvonuló részét meghagyják Zwingernek, az árok felé eső része mentében pedig erős, széles földsánczot emeljenek s ennek a tetejébe helyezték a mellvédet, melyhez a földsánczon oldalt lépcsők vezettek föl megfelelő intervallumokban.



(*AB = várfal; BC = Zwinger; CDFG = földsáncz; EF = mellvéd; H = árok; I = ellenség.*)

Ezt a földhányást, földsánczot vagy földbástyát, mely egyúttal a várfal alját a töretés ellen megvédte, a rajta levő mellvéddel együtt *faussebraie*-nek keresztelték el.

Ehhez a *faussebraie*hez valamennyire hasonló constructióval bír a földött út, de teljesen más célra szolgál. Nem egyéb ez, mint a várárok *contrescarpéja* (azaz a várárok kifelé, az ellenség felé eső oldala) hosszában az árok szélétől bizonyos távolságra emelt földsáncz, mely kifelé szelid lejtőben (*glacis*) esik.



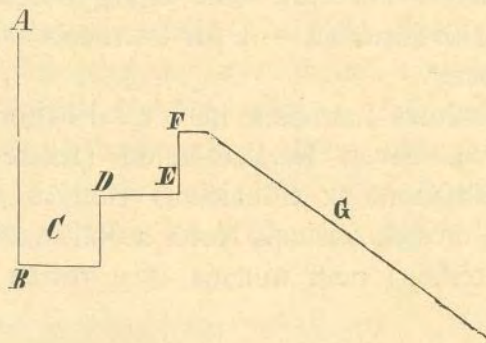
(*A = escarpe felső széle; B = várárok; C = counterscarpe felső széle; CD = szabad tér, mely DEG földsánczszal [s az esetleg létező FG mellvéddel] együtt a földött-utat képezi; H = a glacis.*)

E földsánczot a mögötte elvonuló úttal együtt, — melyet az ellenség ellen földözött — *földött-útnak* hívják s a mellett, hogy a várárkot külső védmű gyanánt védelmezi, az a nagy haszna, hogy az oldalában vájt lépcsők segítségével a várvédők könnyen tehetnek az ostromlókra.

kirohanásokat s az üldöző ostromlók elöl kényelmesen visszavonulhatnak a földött-út tetejéről adott tűz védelme alatt. Azon körülmény, hogy a középkorban a várkapun kirohanó védőket az ostromlók visszaűzték s az úzótk, ha elég korán nem érték el a várkapút, vagy lekasaboltattak, vagy a vár árkába lökettek, életet adott a földött-útnak, különösen Bécs 1529-diki ostroma alkalmával keresztyén részről szerzett szomorú tapasztalatok után. Milanó vala az első város, mely a földött-utat, a bécsiek kárán okulva, először alkalmazta. S az említett Speckle Dávid várerődítési rendszerének egyik főprincipiuma, hogy a földött-út az erődítés legfontosb alkatrészei közé tartozik.¹

Már most, a mi Budát illeti, két dolog bizonyos. Az egyik, hogy száraz árokféle vonult el a nyugati oldalfalak tövében. A másik, hogy ez az árokféle egyszerű árok nem lehetett; mert mint az ostromról szóló kútfők jelentik, a török belőle gyakran intézett kirohanást a keresztyén sereg ellen, mely a kirohanókat ezen »faussebraie« lábáig visszaűzte; de csak eddig űzte, mert a török itt biztosságban visszavonulhatott, a mit egyszerű ároknál nem tehet vala.

Igen, de csak egy pillantást kell vetni a bástya-sétány előtti lovag-útra, a várfalak tövében elvonuló területre s látni fogjuk, hogy itt faussebraie egyáltalán nem lehetett. A faussebraie befelé Zwingert, kifelé még egy árkot tételez fel; erre pedig ezen a lejtős oldalon elég hely nincs. Ellenben, ha elképzeljük, hogy a várfalak tövében tüstént árok mélyedett s ebből kifelé épen a lovag-út helyén a földött-út közlekedésre szánt része állott s ezt a lejtő felső orma földhányás gyanánt valóban el is földte: előtünk áll a földött-út durványa, melyről a lejtőn lefelé rézsutosan lejáratok vezettek, békés időben a vérmezővel való közlekedésre, háborús időben a várvédők kirohanásainak lehetővé tételére.



(A B = vérmezőre néző várfal; C = száraz kis árok; DE = (a mostani Lovag-út) = út az EF földsáncz mögött, melylyel együtt az ugynevezett »Földött-utat« képezi; G = a vérmezőre eső lejtő.)

¹ Zastrow id. m. 70., 71. és 94. lapokon.

Hogy pedig a lejtő felső orma, a földött-út e takarója nem csak meg volt, hanem sok alkalmatlanságot is okozott az esztergomi rondella melletti, a vérmezőre tekintő falrészlet ágyúztatásánál, bizonyítja az, hogy augusztus 20-án Lothringiai Károly azt a faltöve könnyebb töretése céljából applanáltatta.¹ Hogy ezt a földött-út-félét az egykorú kútfők mindig faussebraienak nevezik, azon nem ütközhetünk meg; mert a műszavak még nem voltak annyira állandók, mint csak a XVIII. század elején is, mikor a francziák nagymérvű reformjai az erődítés terén már általánossá tették a szakműveltséget.

A földött-út mögött mélyedő árokból emelkedett ki a magas várfal, mely terméskövekből épülve a fejevári és esztergomi, meg a közöttük levő I. és II. számú (I. számú térképünk *a*, III., I., II.) rondellák által flankírozottatott. A fejevári rondella, vagy mint a török hívta Föld-torony, Föld-sáncz (Toprak kulesi, Toprak tabiasi) meg az I. számú között bár igen nagy a távolság, a török nem érezte szükségét valami földmű emelésének, ellenben az esztergomi rondella meg a II. számú között kívül a falon hatalmas háromszögletű földsánczot, redoutot építe, melynek egy-egy oldala körülblül 17—18 öl hosszú volt; ha nem tévedek, részben a II. számú rondella védelmére, részben a török várvédelemnél mindig nagy szerepet játszó kirohanások hatékony támogatására. Ha ezen sáncznak a rondellához való közelsége és a fal alatti lejtő meredek volta nem dissuadeálná, hajlandó volnék a redoutot a ravelin vagy demilune egy nemének tartani. A várfalak mögött belül a legnagyobb valószínűség szerint földtöltés vonult el az ágyúk felállítása végett, noha nem hiányoznak tudósítások, melyek szerint a falak vastagsága elegendő volt volna az ágyúk elhelyezésére. A rondellák e nyugati oldalon, az esztergomi kivételével, ugynevezett *teli rondellák*, azaz földdel teljesen megtöltött kerek tornyok valának s közöttük mint legnagyobb, a fejevári rondella — mintegy 23—24 öl átmérőjű — a par excellence »Földtorony« nevet viselte török időkben.²

A rohamra alkalmas harmadik hely e »Földtorony«-tól a *K* kiskörbástyaig — török nevén Karakas-kulesi (feketeszemöldök-tornya) terjedett. Mint a támadóra az előbbieknél előnyös oldal, e rész védművei fokozottabb erejűek valának. Noha a Rabatta rendeletére készült térkép (I. számú térkép) nem mutatja is e részen a földött utat, az

¹ 1686-diki Főjelentés: »... applanir l'élevation de la faussebraye qui nous empechoit de decouvrir le pied de cette muraille.

² A bástyák nevei többnyire a sokszor említett Gábor örmény szabó s kém júniusi jelentései után.

mint Cormaillon, a bajor hadseregben szolgált francia kapitány világos tudósítása mondja,¹ e fal tövében is elvonult. A fal mögött pedig magasabb helyen valami épaulement-féle kőépítmény emelkedék (1. számú térkép *aa*) mely az előtte elterülő síkságokat teljesen dominálta. Valószínű, hogy ez építmény az 1684-diki ostrom után készült, mert szerepéről ez ostrom alatt nincs tudósítás, pedig ily védmű, melynek hossza legalább 25—26 öl vala, bizonynyal érezhetően föltűnt volna a vívók előtt. Segített e műnek a védelemben az az alkotmány, mely tőle délre már a várkastély udvarában állott (2) s melyről később lesz szó.

Legkönnyebb volt az ostromlónak a vár északi oldalán s különösen a bécsi kaputól az esztergomi rondelláig, vagyis a Kazim pasa bástyájáig (Casim basa tabiasi) terjedő részén támadni. De az erődítések is, ellensúlyozandók a helyzetből folyó gyöngeséget, ezen az oldalon valának a legjelentékenyebbek. A bécsi kaputól a Duna felé néző *q* bastionig két fal és egy árok; a bécsi kaputól az esztergomi rondelláig pedig három fal és egy árok védte a várat a támadás ellen. Hangsúlyoznom kell mindenekelőtt, hogy a legtöbb egykorú, ismeretes tér- és látképpel, valamint Rabatta térképével (1. számú térkép *s*), ugyszintén a budai ostromokról szóló régibb és újabb leírásokkal² ellenkezőleg a külső fal *előtt* ezen az oldalon árok nem vonult el s az a földt-út-féle, melyet a nyugati oldalon kimutattam, *ott a hol az alsó város fala az esztergomi rondellával érintkezik, megszűnt*, tehát az esztergomi rondellát nem teljesen fogta körül.³ Bármi különösnek, sőt az első pillantásra már csak azért is hihetetlennek látszik ez, mert hiszen az északi oldal lejtője sokkal inkább hagyott volna helyet az árokfélének, mint a nyugati: mégis így áll a dolog. Már az 1684-diki ostromról szóló jelentés kiemeli ezt, mondván, hogy a *faussebraye* a sarki rondellától közel a kastélyig terjed s ugyanígy nyilatkozik Cormaillon, a bajor szolgálatban levő francia kapitány is — a táborból — 1686 július 10-én kelt levelében.⁴ De az ostrom egyes jelenetei is e mellett tanuskodnak. Mert július legelején, midőn Károly közelítő árka a sarki (esztergomi) rondella mellett levő *GF* (3. számú térkép) falon ütött réshez valami 100 lépésnyire jutottak, a török a rés előtt ellen-*approche*-okat ásatott, a mire nem lesz vala szükség, ha a rés, azaz a *GF* fal előtt is elvonult

¹ Levele 1686. július 10. (Párizsi külügyi Ltár. Autriche.)

² Röder id. m. és Angeli id. m.

³ Az I. sz. térképen látható *s* árkot már 1686. szeptembere után készítetté a várparancsnokság.

⁴ Az 1684-diki Főjelentésnek főntebb idézett passusa. És Cormaillon főntebb idézett (júl. 10-diki) levelében e passus: »qui (az árok, vagy árokféle) regne tout autour de la ville, j'entens jusqui à la rondelle d'ou part la muraille qui enferme la basse ville.«

volna az a földött-út-féle. Továbbá nevezetes az, hogy a július 13-iki roham alkalmával a kútfőkben egy szó sincs arról, hogy a rohanóknak valami árok-féle útjokat állta volna. Ellenkezőleg, mikor egy török akna e roham alkalmával az alsó város falát a sarki rondella mellett légbe röpíté, az ez által nyitott résen a török az alsó város falán túli *V* (3. számú térkép) földött útból átrohant s oldalt fogta a támadókat. Ezt se kell vala tennie, ha az alsó város falán belül is környezi a Földött-út a várfalakat.¹

De ha nem volt árok vagy földött-út a külső várfal előtt, annál mélyebb és szélesebb *száraz-árok* volt mögötte. Mikor a július 27-diki roham után Lothringiai Károly a külső falon befészkelte magát, tisztjei ezt az árkot (3. számú térkép *H*) negyven lépésnyi szélességűnek becsülték s úgy a Főjelentés, mint egyéb tudósítások a táborból »rendkívüli mélynek« mondják.² Szélessége, Rabatta fölvétele után mérve, valóban valami 21 méternyi lehete, mélységét egy kútfő hat ölnyinek írja. Helyén most a Nándor-bástya sétánya terül el mintegy 20 méternyi közép szélességben, de meg kell jegyezni, hogy a mostani várfal ez oldalon új építmény, mely a réginél (a sarki rondella felé) legalább néhány méterrel beljebb áll (lásd 3. számú térkép). Ebben az árokban a külső falhoz az ágyúk és védők szabad mozgása céljából jó széles földtöltés emelkedett s fenekén a szívós török még pallissadokat és sánczokat meg átvágásokat készített, hogy az átkelést rajta annál erélyesebben megakadályozza. Az árok mögött nyúlt föl a második vagy középső fal a Nándor-laktanya s az államnyomda északi falainak s a Nándor-sétányra kirúgó házak kerítéseinek irányában (3. számú térkép *L K J*). Igen magasnak kelle lennie, hogy a mögötte levő útegek a külső fal fölött elzúdíthassák lövegeiket s a kútfők erről tanuskodnak is.³ E második fal mögött mintegy 21—22 méternyi szélességben feltöltött terrenum terült el, melyet a kútfők *esplanadnak-e* mondanak⁴ s ezen esplanadot a harmadik, legbelső várfal zárta be.

Erről a harmadik falról a legtöbb egykorú tér- és látkép nem tud, vagy a valóságnak meg nem felelő helyre, nevezetesen a bécsi kapu és a Dunára néző sarki bastion közt fekvő részhez teszi, a hol pedig csak

¹ Foglietto Straordinario július 4-ről és egy levél a budai táborból ugyane napról (Berlin áll. Ltár. Schmettauhoz melléklet) és a Főjelentés.

² Főjelentés: que le fossé estoit extrêmement profond . . . et que la largeur par le haut pouvoit estre d'environ 40 pas . . .

³ Levél a budai táborból aug. 7.: »La seconde muraille qui par sa hauteur commande la ville.« (Berlin áll. Ltár, Schmettau jelentéseihez mellékl.)

⁴ Főjelentés (júl. 29-hez) »une esplanade . . . entre ces deux enceintes . . .«

két fal volt. Maga Marsigli, a ki az 1686-diki ostromban mérnöki munkálatok vezetésénél vőn részt, a második fal mögött csak földsánczokról beszél (Stato Militare); sőt Rabatta 1687-diki térképe se mutatja e harmadik fal nyomát. Nemcsak a velencei Grimani tudósít erről bennünket, mondván, hogy a vár északi oldalról »con tre recinti« három fallal van kerítve; nemcsak Henrik szász herczeg, ki brandenburgi lovas ezrede élén harczolt Buda alatt, írja a július 27-iki rohamról naplójában, hogy a keresztyén támadók a harcz tüze között a harmadik falig hatoltak¹ hanem a két legelőkelőbb kútfő, a főjelentés az 1686-diki ostromról s a Rödernél közlött napló több helyen határozottan beszélnek a harmadik falról, hogy pl. a török a második és *harmadik* falat jancsárokkal megrakta (Főjelentés július 26-hoz), a mieink egész a harmadik falig hatoltak (Napló július 27., 71. lap), a török a harmadik falnál elsánczolja magát (Napló 74. lap) stb. Sőt a július 27-diki roham után midőn a támadók a külső fal birtokába jutottak, innen világosan lehet látni, hogy e harmadik fal egész a (bécsi) kapuig nyílik.² Lehet, hogy ez a harmadik fal a bécsi kapu mellett a másodikkal egyesült (1. számú térkép) de valószínűbb, hogy mindvégig paralell haladt vele (3. sz. térkép *P O N M*). Buda bevétele után e harmadik falat lerontatá a várparancsnokság, amúgy is össze volt töretve s Rabatta térképén azért nem is jó elő; de a bécsi kapu melletti házak telkén s udvarán nyomai most is megvannak. Erre legelőször Salamon hívta föl a figyelmet.³ A Nándor-utca északi oldalán levő házak egyikének udvarán ugyanis egy régi fal van, »melyen első emeletül faépület áll«; ez a régi masszív fal a belső harmadik várfal vonala, mely a bécsi kapu melletti kis laktanya s a mellette levő házak telkét derékban szelte ketté, átvonult az állományomda második udvarán, (a hol alapjait meg is találták a hatvanas évek végén,⁴), a Nándor-kaszárnya telkén, aztán a sarki körbástya közepében merőlegesen támaszkodott az ezen oldalt lezáró *PU* (3. számú térkép) falra, mely a Zsigmond kora előtti vár falának maradványa s kerítése az *a* üres térnek is.⁵

Azt a körülbelül 300 méternyi védelmi vonalat, melyet a várnak a sarki rondella meg a bécsi kapu közti része képezett, 1686-ban is 3 rondella szakítá meg, melyek a fallal egyszintes mai körbástyák helyén

¹ Grimani jelent. júl. 16. és Henrik szász herczeg naplója (Berl. áll. Ltár.).

² Főjelentés júl. 28-hoz: »l'on voyoit bien que cette troisieme muraille finissait à la porte de nostre gauche (bécsi kapu) . . .«

³ Salamon Budapest Története 3. köt. 293. l.

⁴ Nem a régi szombati kapunak alapjait, mint Salamon véli, id. m. 294. l.

⁵ Könnyű meghatározni, mi nem volt 1686-ban beépítve, mert Rabatta térképe minden beépített telket megszámozott.

emelkedtek. Fontos tudni, hogy e három rondella *üres* volt, sőt a sarki rondella e tulajdonságának tudása az ostrom helyes megértésére okvetlenül szükséges. Abban, hogy a bécsi kapu melletti s a középső kis rondellák *üres*ek valának, nincs semmi különös dolog; de ez a körülmény a sarki rondella hatalmas méreteinél meglep bennünket. Ez az esztergomi rondella 1686 előtt a mainál valamivel még nagyobb (v. ö. 3. sz. térképpel), mintegy 52 méter átméretű vala. Tessék most elképzelni e hatalmas kerek tornyot, legalább egy jó emelettel fölnyúlót a várfal mellől; mily hatalmas boltozatának és belől erős támoszlopainak kellett ez építménynek lennie, hogy az ágyúk és a védők terhe mellett a töretést megbírhatta.¹ Ily nagy, belül *üres* rondellát a középkorban nem építének s a híres Dürer tervezte monstrum-rondellák a valóságban soha sem lőnek végrehajtva. Azért tán nem tévedek, ha azt hiszem, hogy az ezen rondella helyén állott Zsigmond idejebeli kerek tornyot a török rontatá le s építé helyébe az 1686-dikit még a XVI. század folyamában, tán épen Buda elfoglalása korában. S ez a várépítési teoriában hátramaradt, de practicus eszű töröknek mindenesetre szerencsés gondolata volt. A vár e legfontosb pontján álló üres és nagy rondella kitűnő védműnek bizonyult az 1684-diki és 1686-diki ostromnál. Az erődítéstan azt tartja, hogy az üres rondellának egy igen nagy előnye van: a rajta töretett résen a támadó fél igen nehezen fészkelheti be magát (logement) s vagy igen nehezen, vagy épen nem tudja ütegeit elhelyezni a föld, a talaj hiánya miatt. És így, ha a rést már elfoglalta is, a befészkelés, az ütegállitás oly irtózatossá kerül, hogy kevésbé elszánt vagy megfogyott ostromló sereg kénytelen az elfoglalt rést odahagyni.² Látni fogjuk, mily hitetlen nehézségekkel küzdött meg Lothringiai Károly is a rondella üres volta miatt. Megemlítem még, hogy e sarki rondellából — épen azért, mert belül üres volt — s pedig természetesen a tövéből, kis ajtók nyíltak úgy a várárokba, mint keleti oldalon elnyúló földött útba, melyek egyike (3. számú térkép *k*) szerepet is játszott az ostrom alatt. És most gyérünk a várkastély erődítéseihöz.

A középkori erődített várost vagy várat vívó ellenségnek, ha az alsó várost s a tulajdonképi várost vagy várat bevette: még egy harmadikkal, a fellegvárral kelle végső élethalál-harczot megvívnia. Noha Budánál ez a tagozat szintén megvolt, érdekes, hogy a várkastély mily

¹ A másik két rondella *üres* voltát a Rödernél közölt napló is (56. és 57. lapokon) említi. A sarki rondellát illetőleg a részleteket később — augusztus utolsó napjaiban — fogjuk látni.

² Zastrow id. m.

kevésbé felelt meg az utolsó menedék föladatának. Fekvése gátolta ebben. Nemcsak, hogy nem magasabban, sőt nem is egy vonalban, hanem még valamivel alacsonyabban feküdt a várnál, mint erről mindenki meggyőződik, a ki akár a várból, az emelkedettebb helyen lévő Hentzi-szobor mellől egy pillantást vet a palotai oldalra, akár a Naphegyről tekinti a palotát s a várat. Egyszóval: a palota a várbeli várost nem dominálta, sőt inkább a város állt előnyben a palota fölött — oly körülmény, mely az 1686-diki ostromkor is föltűnést kelte katonai körökben.¹ E körülményből magyarázhatjuk ki, miért nem tolták a királyok a palota épületeit a legkülső (2. számú térkép *g*) udvarig s mért választá el a királyok lakát háromszoros köfal s oly igen széles árok a várbeli ároktól. A várral össze nem függő három oldalon egyenes megtámadtatásnak volt a budai palota kitéve; a vivó ellenség első rohamát a XIII. s XIV. században direkt a palotának kelle fölfognia. Az a Zsigmond, a ki a vízi-város falát emelteté, volt bizonyára az, a ki a várpalota déli homlokának egy hatalmas rondella építése által hatékonyabb védőképességet adott. A nyugat felől a Naphegyről, dél felől pedig a Szent-Gellért oldalából törethető palota legerősb pontja kétségen kívül ez az előre tolt palotai rondella (2. számú térkép *C*), 38—40 méternyi átmérőjű, háromnegyed körben emelt földdel teli építmény vala, mely körül mintegy 6—7 méter szélességben oly magas mellvéddel ellátott (*E*) *zwinger*-féle vonult el, hogy az ostromlók a rondellát kettős fallal építettnek hitték.² Ezen *zwinger*-féle s a végében a Duna felé elterülő 10—12 méternyi széles *G* *zwinger* közt egyrészt s a rondella közt másrészt az összeköttetést azon kettős boltú *F* kapu tartá fönn, melynek helyén (s bizonyosan alapjain is) most a várkert ezen elzárt részében egy »Parasztház«-nak nevezett kertészlak áll.³ E *zwinger*ek alatt mély *száraz-árok* *D* vonult el 17—18, sőt a rondella körül 25—26 méter szélességben s ezen keresztül a kapu torkában *p* híd vezetett. Érdekes, hogy a török e föl nem vonható híd és a kapu biztosítására a *G* *zwinger* nagyobb részét ostromkarókkal zárta el, sőt a *zwinger* egy helyén (*H* körül) erős és széles földsánczot emelt, melyből lövészei a támadókat háborgatták. Nagyon czélszerű alkotmány

¹ Vauguyon is írja XIV. Lajosnak a budai táborból nyert tudósítások után (Párizsi külügyi Ltár. Autriche) aug. 29-ről: »Et pour que tout ait rapport à l'irrégularité de cette place, c'est que la ville commande au chateau . . .«

² August. 7-dikéről írja egy tudósító (mellékl. Schmettau jelentéseihöz a berl. áll. Ltárban) hogy a bajor úteget »au bord de la première muraille de la rondelle« helyezték el, mialatt a rondella fala értendő. A tudósító a második falnak e mellvédet hitte.

³ A hivatalos Foglietto Straordinario írja (júl. 14-hez): per la quale (porta) escono continuamente gli assediati, per mettersi in una strada cuoperta (*E* *zwinger*) fatta avanti la sudetta rondella.

lehető e földsáncz, mert egy gyakorlott szemű francia tiszt azt a ravelin (zugvéd) egy nemének nézte.¹ A G Zwingerből hatalmas falak — az udvari bazár északi oldala fölött most is meglevők — vezettek le párhuzamosan a Duna partjához, a parton egy erős vizi-rondellában K végződtek. E rondellán állt volna — egykorú röpiratok mondják — az a »Farkas« nevű óriás-ágyú, melyből a néphit szerint a törökök a renegátokat a Dunába lötték!

A nagy palotai rondellát C elfoglalt támadó fél előtt, felső szélein azon meredek lejtőnek — mely most applanálva van s rajta (a várkert elzárt része ez) meleg ágyak s üvegházak területnek el — egy aránytalanul magas fal *mn* emelkedék. E falról a háta mögött vízszintesen elterülő magas *Q* terrasseon s a vele egy niveaun fekvő *P* udvaron összegyűlt védők erős ellenállást voltak képesek kifejteni. Fokozta ez ellenállást a *T* kétemeletes épület ablakaiból folyható hatásos védelem s ha mind ennek daczára az *mn* falon ütött réseken sikerült az ellennek a *Q* terrassera jutni, a vakmerőt a *T* két emeletének ablakain kívül még egy utolsó, legmagasabb védmű, a Nagy Lajos által épített *István-tornyának* (*S*) öldöklő tüze fogadta. E hatalmas góth torony, melynek karcsú teteje kevélyen hirdette egykor a magyar királyok uralmát, még testvérei, a középkori hasonló góth kaputornyok között is kivált masszív erejével, falai századokra szóló tömörségével. Egy német tiszt írja a budai táborból, hogy e torony »rendkívüli ereje annyira nagy, hogy még eddig nem sikerült a bombázással ledönteni. Kár — mondja¹ — hogy ily szilárd falakat is (mint e toronyéi), a minők többé sohasem épülnek, utóvégre mégis össze kell törnünk.«

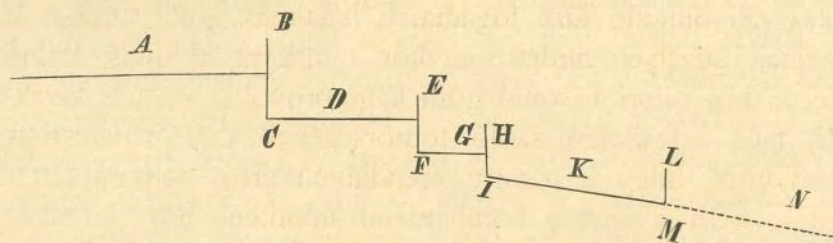
A várpalota déli oldalának védelmi képessége hát, mint látjuk, hasonlíthatatlanul nagyobb volt a város felőli oldalánál s tán épen e déli oldalra való tekintettel hunytak szemet királyaink a palotának

¹ Cormaillon júl. 10. »À la droite de la rondelle il y a un pont, à la teste duquel les Turcs ont fait une espèce de demi-lune.« Demi-lune vagy ravelin alatt a várfalon kívül emelt azon leginkább háromszögű s hegyével kifelé fordult hatalmas és falazott oldalú földsánczokat értik, melyek rendeltetése volt a szegletes bastionok közt fekvő kurtinák közepét a töretés ellen megvédeni. Azért mindig a kurtina közepe elé építették. El voltak látva mellvédekkel s más művekkel, az árok őket is körülvette. Háromszögűek lévén, két oldalukról a két felé eső bastionokra támadó ellennek a védők puskatűzzel sokat árthattak. A legelkeseredettebb harc mindig a ravelinekért folyt; így pl. Bécs 1683-diki ostrománál. Ha a ravelint bevette az ellen, a kurtina csaknem veszve volt. Demi-lune neve onnan ered, mert eleinte félhold-alakban építék (öblével be a kurtina felé). Vauban s az utána következő híres hadi mérnökök complicált művekkel nagyon kifejleszték a ravelin védőképességét. Hogy Budánál az imént említett földsáncz ravelin nem volt, mutatja fekvése is.

² Tudósítás a budai táborból 1686. aug. 16. (mellékl. Schmettau jelentéseihez, a berlini áll. Ltárban): »dessen ungemeine Stärke ist dermassen gross, dass es so wenig von einem (löveg) als anderen bisher noch gefället werden können. Ist nur Schade, dass so feste Mauern, welche so gut *nimmer wieder zu bauen*, müssen zu Grunde gerichtet werden.

bizonyára általuk is érzett hibája előtt, hogy a várbeli várost nem dominálta.

A palota nyugoti oldala, ha az északnál erősb is, de a délinél határozottabban gyöngébb védő képességgel birt. A Szent-Gellértten a déli rész ellen működő ágyúnak erős declinációt kellene adni, a mi lövések erejét tompítá. Naphegyről ellenben a kellő kényelmes helyzetben működhetének az ütegek, *ha a vár nyugoti oldalának ütegei el nem némitották őket.* Ez gyakran megesett 1686-ban — s ez a tulajdonképeni ereje ennek a partienak. Védtek a palota nyugoti oldalát emeletszerűleg egymás fölé emelkedő terrasseok, melyeket egykorú kútfők ügyes hasonlattal zwinger-eknek neveznek — persze nem műszaki értelemben. Legalól az *M* lejtős várkert terült el (2. számú térkép), tőle keletre emeletnyi magasságban a mintegy 10—11 méternyi szélességű úgynevezett *kis zwinger (N)*, ettől keletre megint emeletnyi magasságban a *nagy zwinger (O)*, melynek szélessége valami 35 méternyi lehet s a mely valóban zwingerül szolgált a várpalota udvara nyugoti falának. A két zwinger erős pillérekkel ellátott falai még most is megvannak.



(*A* = a palota legmagasabb szintje, melyen az épületek s udvarok állottak; *B C* = a nyugoti fal; *D* = a nagy zwinger; *E F* = ennek fala; *G* = a kis zwinger; *H J* = ennek fala; *K* = a lejtős kert (Mátyás kertje); *L M* = a kert fala; *N* = lejtő a kert falán kívül.)

Nem kell sokáig magyarázni, hogy e zwingerek falai mögül erős ellenállást lehet a roham ellen kifejteni s hogy az *O* (2. számú térkép) zwingerbe jutott ostromló felet az *R* épület és az István-tornya ablakaiból hatásosan tudták a védők háborgatni.¹

Mikor oly hatalmas sereg gyűl egybe valamely vár megvívására, mint 1686-ban Buda alatt, méltán kérheti a szemlélő, vajjon miféle várerődítési rendszer szerint volt Buda építve? A felelet könnyű: *rendszernek* Budánál, daczára, hogy a XVII. század sírjába hanyatlik, semmi nyoma. Buda sem a XV. század második felében képződött régi olasz iskolának, sem a XVI. és XVII. század olasz, német és francia erődítési

¹ Csaknem hasonló terrasszok voltak a dunai oldalon; de ezek nem játszottak szerepet s elégnék tartom, megemlítni.

rendszereknek, annál kevésbé Vauban, a világhírű francia hadi mérnök systemájának műve. Egy conglomeratum a lőpor-előtti s lőpor-utáni középkorból, melyhez ismeretlen kéz az újkor egy találmányát — mintegy elszigetelt próbakép alkalmazta. A középkori ősvár és ősváros erődítési maradványai Budán az István-tornya, a várpalota legfelső falai, különösen az *mn* (II. számú térkép) fal, azután a várpalotai *Z* torony a *b* árok és a mögötte levő vastag fal. A vár maga, a Vérmezőre tekintő oldalon keskenyebb volt azzal a területtel, melyet a bástya-sétány most elfoglal,¹ mert a bástyasétányra nyíló házak a várfalra támaszkodtak s a mai bástya-sétány helyén vagy árok állott — mint Salamon hiszi, — vagy már a Vérmezőre eső lejtő legfelsőbb része. I. számú térképünkön az 1—8 számok mutatják a legrégebb falak vonalát úgy, a mint az még részben szabadon, kerítésképen (1—3), részben a házak falában 1686-ban fönállott (4—8). A *z* rondellák a régibb középkor tornyai; a két első közötti kis távolság, mintegy 30 ölnyi, arra az időre vall, midőn még nyíllal és kövel védelmezték a tornyokat. Északról a föntebb megbeszéltük legbelső, *harmadik* fal volt a vár régi eredeti fala.

A vár ez eredeti arczatát Zsigmond változtatta meg.² Ő toltá kifelé a falakat három irányban, csak a dunai oldalt hagyván érintetlenül. Az Istvántornya elé délről a meredek épületet emelteté, melynek alapjai a *Q* terrasseon nyugodtak;³ a mi által az Istvántornya megszűnt a *torony-kapu* középkori szerepét játszani. A palotai nagy rondella s a nyugoti Zwinger-falak: az ágyúk korának kivánalmai, szintén az ő parancsára emelkedhettek. A bástya-sétány helyén álló árok vagy lejtő betölteték s a falak mai vonala fölépült, hatalmas rondellákkal, hogy rajtok s a kurtinák mögött a jelentőségre emelkedett ágyúk szerepet játszhassanak. Meghúzatta Zsigmond az északi oldal legkülső falát is s a mögötte levő lejtős sziklába a mély árkot vágatta s rondellákkal flankirozá e vonalat is.

Így jutott a vár az újkorra, mely azt, mint föntebb említém, egy próbakép tett kísérlet kivételével érintetlenül hagyta.⁴ Ez a kísérlet az északi oldal Duna felé néző sarkán levő *q* bastion vala. A bastion, azaz szöglet-bástya a várvédelmi rendszerekben nevezetes haladás a rondellákkal szemben, alapja minden későbbi erődítési módszereknek. Mikor

¹ V. ö. Salamon III. köt. IX. fejezetét.

² Salamon id. h.

³ Ha a *Q* terrasse Zsigmond idejében árok volt — a mi nem valószínű — akkor helye van azon fölvonó hídnak, melyet Salamon a Hartmann-Schaedel-féle látképen vél látni.

⁴ Az esztergomi üres rondellát ugyan a török építetté, de egészen a Zsigmondkori építmények modorában.

főntebb Buda erődítéséről kezdettem beszélni, említém, hogy védképesség és erődítés közt egy nagy aránytalanságot találunk Budán. E mondásnál ezt a bastiont értettem; oda tette az, a ki építteté az egész vár e *legmodernebb, legvédképesebb* művét, a hol *legkevésbé* volt szükség reá, a hol támadástól épen nem lehet tartani. Azért hiszem, hogy e bastion azon a helyen csak próbaépítmény volt: a vár újjáalakításának tervezője tudni akarta, mely pénzbe s mennyi időbe kerül ez óriás munka egy része, hogy utána kiszámíthassa a tervbe vett összes bastionok költségét s készülőség idejét. De hát ki volt ez a tervező?

A bastion-rendszer hazája Olaszország s azért nevezik ezt olasz erődítésnek s *valószínű*, hogy az első bastiont Turinnál 1465-ben alkalmazták, míg aztán a XV. század utolsó tizedében Olaszországban majd Európa egyéb országaiban elterjedt. Könnyű hát arra gondolni, hogy Mátyás királyunk kísérté meg Buda erődítését az új rendszer szerint. De ez ellen részben az a körülmény szól, hogy Mátyás idejében a bastion-rendszer nem terjedt volt el annyira, részben az, hogy tekintélyes szakemberek Otrantó meghódítóját (1479) Kedük-Achmed basát tartják a bastion föltalálójának. Achmed az általa meghódított várost a »saját maga módja szerint« oly nagy művészettel erősítette volna meg, hogy ez erődítmény (bastionok) még sokáig bámulat volt s a híres olasz hadvezér Trivulzio Jakab úgy nyilatkozott volna róla, hogy a keresztyén építőmestereknek minta gyanánt szolgálhat. »Oly bástyákat állíta (Achmed), minőket azelőtt nem láttak sohasem.«¹

Nem lehetetlen hát, hogy épen a török kísérté meg Buda átalakítását s e kísérlet nyoma a mondott szögletes-bástya. Mindenesetre föltűnő azonban, hogy a török másfél százados uralma alatt e főhely erődítését akár olasz, akár francia mérnökök által a kor kívánalmai szerint át nem alakította. Nem érzéke hiányzott ehhez s nem tudatlanságból történt a mulasztás — mint egy egykorú író helyesen megjegyzi, hanem inkább elbizakodottságból.²

Mielőtt szemlénket bevégeznők, a budai védművek két oly fajáról kell megemlékeznünk, melyek inkább futólagos, mint állandó természetűek. Egyikök az, a mit a francia coupure, a német Abschnitt szóval jelöl: *átvágások*;³ azaz leginkább az ostrom alatt bizonyos veszélyeztetett

¹ Zastrow id. m. 61. s köv. l.

² Relatio historica de obsessione et expugnatione Budae. Müncheneri kézirat cod. lat. 24173. (Majláth Béla szíves közlése): Non earum (a védműveknek) ignoratione, barbaris ad haec minime rudibus, sed . . . nostri contemptu; ratis [barbaris] nunquam tantum animarum fore Germanis ut de Buda cogitarent. Sok igaz van e mondásban.

³ A m. kir. honvédség számára kiadott »Hadi műszótárban« e francia s német műszót nem találom.

ponton keresztbe ásott árok s mellé hányt földsánczok. Nagy számban voltak ezek a várban s különösen a palotában. Egy német tiszt a bajor táborból augusztus közepéről azt írja, hogy a kastélyban annyi az »Abschnitt,« hogy ha csak a védőket erejük el nem hagyja, hat hónapig is tarthatják e védművekkel a palotát.¹ Valószínű, hogy ez átvágások némelyike jóval az ostrom előtt készült s igen primitív vala; mert falazott s jól fölszerelt átvágásokat a várvédelmi rendszerek állandó művei gyanánt csak a bécsi 1683-diki ostrom alatt hősi halált halt Rimpler György hadi mérnök tervezett legelőször. A másik mű az úgynevezett *Cavalier* (németül *Katze*), melyet tán *bástyapárnának* fordíthatnánk. Nem egyéb ez, mint bizonyos magasságú földhányás a kurtinák mellett, a bástyák oldalainál, torkánál vagy épen közepében, melynek célja egyrészt az ellenfél hatalmában lévő magas pontot túlszárnyalni vagy megközelíteni, másrészt az ostromló sereg várkain dolgozókat e bástyapárnán elhelyezett lövészek segítségével háborgatni. Mint *ostromművet*, e bástyapárnát már a középkorban is alkalmazták a várfalak ellen. Különösen gyakori ez a török ostromló seregek ostromműveinél, annyira, hogy par excellence török műnek nevezhetnők. Salamon Szigetvár 1566-diki ostroma leírásánál kitűnően ecseteli e bármely anyagból összerakható bástyapárnák fontos szerepét. Irtózatossá emberáldozatba került az ostromló töröknek egy ily bástyapárna emelése, melylyel azonban gyakran — így pl. Szigetnél is — az ostromolt várnak a haláldőfést adta meg.² A *védők* azaz a vár javára e cavalierokat csak a XVI. században a megjobbított olasz rendszer kezdette alkalmazni. A bástyapárna oldalait kifalazták, rajta a lövészek számára mellvédeket állítottak s magát a cavalieret leginkább a bastion torkába építették. Ilyen bástyapárna az I. sz. térkép *q* bastionja torkában a *qa* betűvel jelölt — s ezt tekintve is nyer valószínűségben azon állításom, hogy e bastion a XVI. században, azaz török uralom alatt épült. Nem ily szabályos, rendszeres, hanem primitív bástyapárnát találunk az esztergomi rondellának közepén (3. sz. térkép *e*) közel három méternyi szélességben és hatodfél méternyi hosszúságban. Egy tuczat elszánt lövész kényelmesen elfért rajta s csakugyan e cavalier még azután is, hogy e rondella falaiba a császáriak befészkeltek magukat, valami 13 napig tartotta magát.³ Nagyobb volt a *PU* falrészt védő *g*, meg az ágyúk számára készült *f* bástyapárna (3. sz. térkép); valódi

¹ Tudósítás a táborból Buda 1686. aug. 16. (Melléklet Schmettau jelentéséhez, a berl. áll. Ltárban.)

² Salamon Ferencz. Az első Zrínyiek. 2. könyv. XII. Fejezet. — A mit Zastrow állit, hogy a török egy ily cavalier készítésénél néha 30—40,000 embert is elveszíte, erős túlzás.

³ A Rödernél közlött napló 81. lapja.

óriás cavalier vala végre az a 28 méter hosszú s 21—22 méter széles alkotmány a palota udvarán belül (2. sz. térkép *a*), melyről a nyugati oldalt védte a török. E mű alighanem az 1684-diki ostrom tapasztalatai után készült; még Auer János 1663-ban »puszta arzenálnak« mondja ez épületet. Földdel betölté s hatalmas bástyapárnát készíte belőle Abdurrahman.

És most lássunk az ostromhoz.





VII. FEJEZET.

A Z A L S Ó V Á R O S

ÉS

JULIUS 13-DIKA.

Pest bevétele (június 17.). Buda körülzárása (jún. 18.). Bottyán János győzelmei. A bajor fejedelem a palotai oldalt választja. Táborbaszállás. Abdi basa a várban. Károly ostrommunkálatai: Az alsóváros bevétele (jún. 24.). A június 26. és 27-diki kirohanások. A közelítő árkok. A retek-utcai üteg. A svábok, frankok, brandenburgiak megérkezése. A brandenburgiak munkálatai. Mozgalmak a vidéken. A július 5. és 9-diki kirohanások. Svábhegyi üteg. Brandenburgi izzó golyók. A július 13-diki balsikerű roham. A roham criticája.



Duna két ellenkező partján menetelő keresztényen sereget ott hagytuk el, a mint a bajor választóé június 17-dikén Pest alá, Lotharingiai Károlyé pedig június 18-dikán Ó-Buda alá megérkezék.

Vácznál még az volt Miksa szándéka, hogy vagy maga megy Hatvan ellen, vagy egyik tábornokát b. Steinaut küldi e török kézben levő vár elfoglalására. E vállalat célja lett volna az Egerből Pest felé portyázó-töröknek egyszer s mindenkorra útját vágni s a Budát ostromló sereget a balpart felől minden nyugtalanítás ellen biztosítani. Az előre küldött kémcsapatok egy tudósítása azonban e tervet megváltoztatá. Azt a hírt hozták a fiatal uralkodónak, hogy a budai vár parancsnoka tudja már, hogy Buda ellen indul a keresztényen sereg s erre való tekintettel a Pest városában felhalmozott nagymennyiségű eleséget nyakra-főre hordatja át Budára s célja gyors elérése végett a budai helyőrség egy tekintélyes részét is átküldötte volna

segíteni a pestinek.¹ E hír hallatára Miksa elállt a Hatvan elleni vállalat tervétől — a mit annál könnyebben tehetne, mert az érsekújvári magyar generalatus hadi népe (mint láttuk), amúgy is meg vala bízva az Eger és Hatvan körüli vidék szemmeltartásával, — tüstént nyeregbe ültette a parancsnoksága alatti császári és bajor lovasokat s dragonyosokat s Bádeni Lajos kíséretében még 16-dikán este megindult a lovasosztálylyal, hogy másnap a Pest alatti törököt hirtelen meglepven: a hajóhidat dragonyosaival hatalmába kerítse, az eleséget elfogja, sőt a budai helyőrség Pestre küldött részének a visszatérést lehetetlenné tegye.

Június 17-dikén korán reggel érkezett a mai Lipót-város területére a Pest ellen indult hadosztály s a mint a következmények mutatták, későn. A török már valami 1000 marhából álló csordát s három nagy birkanyáját áthajtott a hajóhídon a budai oldalra,² s pesti parton álló csapatai földadata már csak ez áthajtás földözete vala. Miksa mindamellet a mai Uj-épület telkétől északkeletre hadi rendbe állítá csapatait, bizonyos számú lovasokat és két dragonyos századot előre küldte a visszavonuló törököt hátba támadni s a mennyinek lehet, útját el is vágni, s ez osztályok támogatására más két dragonyos századot jelölt ki a későbbi világhírű hős, ekkor alig 20 éves ifjú Savoyai Jenő herczeg parancsnoksága alatt. A legelől nyomuló lovasok ellen török részről a Vigadó előtti tér táján egy elszánt török csapat vonúlt s hévvel támadva a keresztyén lovasságra, azt kaszabolni kezdé s az utána nyomuló dragonyosokra veté vissza. A dragonyosok rendetlenségbe jöttek s ha a török lovasság célja volt volna csatát akarni, nem pedig a budai szállítmányt földözni: sokat árthatott volna a dragonyosoknak is. De e helyett visszavonult s a rendbehozott, zárt sorokban közelgő dragonyosoknak helyet adott lovaikról leszállni. A dragonyosok egy része, persze már későn, a török hajóhídra akarta vetni magát; másrészüik a pesti két dunaparti rondellán belülkerülve — miután Bádeni Lajos újabb lovasságot hozott segélyükre — a palissadokat a palánk előtt áttörte s részint az árok, részint a palissadok és palánk földözete alatt sértetlenül ugrált be a kihalt, elhagyott Pest falain belülre.³ Kevés bort, eleséget, néhány lovat és még két ágyút talált Pesten a benyomuló sereg — s ha a cél, melyet Miksa maga elé kitűzött, nem sikerült is, azzal vigasztalódhattak harczosai,

¹ Hivatalos bajor hadi napló.

² Tudósítás Pest alól a bajor táborból június 19. (Berlini állami Ltár, mellékl. Schmettau jelentéseihez.)

³ Hivatalos bajor hadi napló. Ellenben a bajor seregnél harczolt francia kapitány de Cormaillon ezt írja: »il y eut une escarmouche un peu facheuse, car nous courusmes risque d'être taillés en pièce.« (Párizsi külügyi Ltár, Autriche.)

hogy a kis csete-paté — daczára a budai ágyúk erős játékának s a török első ki nem tartott rohamának — a keresztvények közül sok áldozatot nem kívánt, ellenben a török — a kémek későbbi jelentése szerint — elveszté egyik kitűnő főtisztjét, a kire Buda parancsnoka e vállalat kivitelét bízta volt s a ki azelőtt Vác parancsnoka vala. És még egy dolog ütött ki meglepedésükre. A hirtelen roham nem engedett időt a töröknek a dunai hajóhíd rendben való lebontására; egy része a hajóknak a pesti parton maradt s föl is használtaték a keresztvény hajóhídhöz; a többi részét a víz sodra hajtotta át a budai partra, a hol aztán a törökök a mai várba észak végének eső part táján biztosságba helyezték s ágyúkkal látták el a pesti part háborgatására,¹

Miksa Pestre 300 dragonyost vetett őrségül s még az nap vissza-indult északnak s egy félórányi távolságban Ó-Budával szemben ütött tábor, annak idejében a budai partra — a Margit-szigetén át — átkelendő.²

Míg a pesti parton az elmondottak végbementek, a budai oldalon Károly herczeg serege lovasságával Ó-Budához érkezék s miután előre kiadott parancsa szerint b. Dieppenthal vezérőrnagy alatt 2000 jó muskétás szekerekre téve utána küldetett, június 18-dikán korán reggel megindult Buda körülrólására. A gyorsaság, melylyel e műveletet — mely minden ostromnak a kezdete — a herczeg végrehajtá, nem maradt jó eredmény nélkül. Említők, hogy a török sokáig azon tévhitben volt, hogy a keresztvény sereg egy része Fejérvár, más része — a balparti — Eger ellen indul. Buda parancsnoka Székesfejérvár megsegelésére 1000 válogatott katonát: öreg spáhikat küldött ép e napokban. A bajor választó pesti affairja fölnyitá a vén harczfi szemét; de a Fejérvárra küldött spáhikat késő volt visszavonni: Károly herczeg másnap a pesti csete-paté után hirtelen körülvette Budát s elállotta a várhoz vezető utakat.³ Az Ó-Buda és Vizi-város között elnyúló defilét a gyalogsággal Szt.-Endréről Ó-Budához érkezett Starhemberg zárta el, ez oldalon különben sem lehetvén attól tartani, hogy, legalább most, segély juthasson Buda várába. A Szent-Pál völgyét, a mai Pasa-rétnél gr. Gondola altábornagy a lovasság egy részével (a Gondola-, Dünwald- és Hannover-ezredekkel) s Dieppenthal vezérőrnagy az alája adott 2000-nyi gyaloggal állotta el; gr. Taaffe altábornagy a Kút-völgyön át az Eötvös-villa körül helyezé el emberei

¹ Bajor hiv. napló és Főjelentés.

² A bajor napló ugyan Szent-Endre-szigetét mondja; de ez egyrészt ellenkezik a Főjelentéssel, másrészt a bajor napló azon közelebbi meghatározásával, hogy Pest falaitól jó félórányira állt meg a Dunaparton.

³ Jelentés a budai táborból június 22. (Berlini áll. Ltár, mellékl. Schmettau jelentéséhez.)



GR. STARHEMBERG ERNÖ RÜDIGER.

egy részét,¹ a Mercy-, Neuburg- és Truchsess-ezredeket, más részét ellenben a Sashegyre küldé; a többi lovasság pedig Lothringiai Károly vezénylete alatt a Szent-Gellért déli lábánál a Fejérvárra vezető út oldalán ütött ideiglenesen tábornoktáborát, balszárnyával a Dunának, jobb szárnyával a Sashegynek, arcczal fordulván ily módon a Budára bármely irányból netán segínyt vetni törekvő ellenség ellen. A végre pedig, hogy a budai török kirohanásait megakadályozza: a fejérvári kapu közelében hat, a Szent-Gellért és Duna közt 3 lovas őrsöt állíta az este közeledtekor és Starhemberg meg Gondola is parancsot vőnek az alsóváros falait s három kapuját megfelelő őrsökkel ellenőriztetni.² Az óvatosság nem is volt fölösleges: a török Budából az éj beálltával tényleg kicsapott s az őrsök éber figyelme daczára sikerült a Szent-Gellért hegyen épült erőd őrségét, néhány tucat janicsárt Budára bevonna.

Nevezetes e körülményeknél Buda parancsnokának tartózkodó magaviselete. Míg a fontos művelet folyt: Abdurrahman basa egyszer sem csapott ki s nem annyira a körülmények megzavarására, mint inkább megmutatni azt, hogy jól látja mi történik, néhány ágyút süttetett el a különben fődözve mozgó keresztyén hadosztályokra. Nehezebb volt ennél az 1684-diki körülmények (investissement, Berennung), mert ez évben nemcsak Buda helyőrségével, hanem a magyarországi szeraszkir Mustafa basa, háborgató seregével gyűlt meg Károly baja. A keresztyén fővezér már az alsóváros falait törette, midőn végre kényszerűségből a körülményekhez hozzáfogatott. Július 18-dikán korán reggel (1684) ereszkedék le serege nagyobb részével a Rókus-hegy mögött a Pasarétre s már ez ereszkedés alatt föltűntek Mustafa hadai a nagy Sváb-hegy tetején; a völgyben Károly a török szemé láttára hozta rendbe a hegyi defiléek miatt mindig előálló rendetlenségbe jött oszványokat.³ Daczára a hegymászás lovas és gyalogost egyaránt fárasztó nehézségeinek, a keresztyén sereg a Kútvölgyben megkezdte a felvonulást. A török hátrafelé húzódtott a hegygerinczen és lejtőn a Kis-Gellértig, de csak azért, hogy valami 3000 embernyi detachment-t a völgybe küldjön az alsóvárost ostromló sereg közelítő árkaik fenyegetésére, ily módon gondolván Károlyt előnyomulásában megakadályozni. E célját nem érte ugyan el, mert detachmentje keményen visszavettették, sőt érzékeny veszteséget szenvedett, úgy, hogy a szeraszkir jobbnak tartá a Kamarai Erdő háta mögé vonulni vissza; de az ütközet alatt Budából csapott ki

¹ A »Journaux« szerint a »svábok hegyén a forrás felőli oldalon.« Főjelentés pedig azt mondja: »les montagnes de la bonne fontaine.«

² Főjelentés, Journaux és Károlynak Rödernél közzétett naplója e pontban kiegészítik egymást.

³ 1684-diki Főjelentés.

az alsóvárost vívó seregre Buda parancsnoka a derék Kara Mohamed s valami 200 embert lekaszabolt.¹ Csak e drágán kierőszakolt visszavonulás után zárhatta körül Károly Budát s helyezheté el a magaslatokon hadait.

Térjünk azonban vissza 1686-hoz.

Starhemberg Ernő tábornagy, az Ó-Budánál maradt cs. gyalogság vezére azalatt, míg Károly a körülzárás műveletét oly gyorsan végrehajtá, a vett parancs szerint a Margit-szigetre vezető híd építéséhez tette meg a szükséges intézkedéseket, míg a bajorok a Duna pesti ágán hasonló dologgal foglalatostkodtak. Másnap — június 19 — Károly hozzáfoghatott az ostrom dispositói szabályozásához.² Legelőbb is a választóval kelle megegyeznie a két hadtest táborhelyét s azon területet illetőleg, melyet egyik-egyik szemmel tartand. Másodszor hidat kelle veretnie a Szent-Gellért alatt. Aztán Szent-Margit-szigetét a betegek, az élelmi szerek s a munitio számára jelölte ki a vezérhadbiztosnak, Csepel-szigetét ellenben föl kellene osztania a két sereg között a legeltes és kaszált fű-, meg szénagyűjtés miatt.³ Végre intézkednie kelle a felől, hogy a tulajdonképi ostromnál fölösleges számú lovasság miként küldessék a Sárvíz vidékére, nemcsak azért, hogy az e vidéki török várak (mint Fejérvár) és palánkok helyőrségeit az ostromló sereg háborgatásában megakadályozza s egyúttal, közelebb lévén az eszéki hídhoz, az ez irányban történendő dolgokat megfigyelhesse, hanem azért is, hogy fölemészsze mindazt a takarmányt, melynek e tájon a netán fölmentésre jövő török sereg különben nagy hasznát veszi az irtózatosszárazságban, mikor alig van a lónak a legelőkön mit csípnie.

Élénk mozgás támadt Buda körül; míg a Duna türelmes hátán száz és száz keresztyén hadi- és kalmár-hajó, meg csónak hasított hullámszíjat s adta le a parton rőzsekötegek és földkosarak, lisztes, zabos, kenyeres zsákok, sörös és boros hordók ezreit, megindult a markotányosok targonczáinak meg kis szekereinek sűrű raja is a gyalogság és lovasság tábora közt »kevés elővigyázattal, mint efféle népnél lenni szokott.«⁴ Az addig nyugalommal szemlélődő töröknek a rendetlenség szemet szűrt s kicsapásra ösztönözte. Háromszáz török lovas ugratott ki a fejérvári kapun s a tabáni házak romjai közül ugyanannyi jancsár bújt elő a szekerek megrohanására. Károly herczeg szerencsére

¹ 1684-diki Főjelentés.

² Erről csak a Főjelentés tudósít.

³ Érdekes, hogy e két szigetet egy kútfő se nevezi a maga nevéen. A Margit-sziget Szent-Erzsébet szigetének, Csepel-szigete Szent-Margiténak mondatik.

⁴ Főjelentés.

közel volt s rögtön a törökre küldte Lodron horvátjait néhány drago-nyossal, a kik a törököt nemcsak föltartóztatták, de a várfalak ágyúis a földött-útból tüzelő lövészek kitűnő lövései daczára szétugrasztván, a mai Krisztina-templom helyén levő török temetőn keresztül visszanyomták a várba. Néhány sebesült lón keresztyén részről a győzelem áldozata, köztük gr. Althan és d'Estresse franczia lovag, kit épen a herczeg mellett talált a földött-útból jól czélzott golyó; de a török igen sokat veszte, janicsárait s spahijait erősen megtizedelték Lodron fürge horvátjai.¹

A keresztyének ez első kis győzelmét még az nap egy második győzelem híre, majd egy harmadik diadal követte, s e két utóbbinak hőse egy, később nagy szerepet játszó kurucz-tábornok, Bottyán János az esztergomi huszárok deli kapitánya vala. Ercsi felől egy nagyobb csapat török lovas — talán épen a Székesfejérvárba küldött spáhik egy része — föl akarta használni a vár körülzárása után rendesen beálló zavart, midőn a katonaságot az elhelyezkedés, meg a sátorverés lekötve tartja s gyors ügetéssel közeledett Budához, magát a nem egészen zárt őrszlánczon keresztül a várba vetendő. De a fővezér megtette volt már intézkedéseit, a mennyiben a különféle irányba kiküldött portyázó s kémkedő keresztyén lovasok közül egy jó erős osztályt Bottyán János vezetése alatt még június 19-dikén a Duna mentére küldte előre. Akár nem vette észre Bottyán a Budának ügető törököt, akár észrevette, de hátul volt szándéka megtámadni: annyi áll, hogy a török két tűz közé szorult. Bottyán huszárai vágatva nyomultak a Buda felé futó török után, utólérték s lekaszabolták legnagyobb részüket s a kiknek a spáhik közül az esztergomi huszárok kardja élet kikerülni sikerült, azokat a Budához vezető utakat elállott német lovasság fogadta. A mintegy 500 főnyi törökből összesen alig 3—4 tudott elmenekülni. Bottyán másnap délután — június 20-dikán — a várbeli török kirohanása után jelentheté győzelmét a fővezérnek,² a ki őt ismét visszaküldé sikeres kémszemléje folytatására. És jó volt Károlytól, hogy ezt tette. Bottyánnak tudomására jött már másnap, hogy a Pest elfoglalása után megszeppent budai török tiszték és polgárok előbbkelői nőiket s gyermekeiket féltősebb kincseikkel jó nagy számú bárkán a Csepel-szigetre küldék, a hol azok ercsii, adonyi s érdi török nőikkel s a számukra kirendelt kíséző

¹ Főjelentés.

² Peu après cette action — a kirohanás után — nous vismes revenir dans notre camp le comte de Budiani commandant des houssards de Grane — írja a Főjelentés; a »Journaux« (jún. 19. alatt) szintén »le comte Budiani«-t mond, de más kéz, mely e Journaux adatait rendszeresen javítá — fölébe írta: le *capitaine* Budiani commandant les houssards de Grane. — Erről az esetről csak ez a két kútfő ír.

katonasággal egyesülni s innen a part mentén haladó török fődözet védelme alatt Belgrádba evezni fognak. Bottyán elhatározta, hogy a kísérő sereget huszáraival szétveri s a bárkákon úszó gazdag zsákmányt elfogja. Odaient a győri és esztergomi csajkashajdúk tisztjeinek:¹ nem volna-e zsákmányra kedvük? s az örömet beleegyezőkkel kirándult a vakmerő kalandra. Éjjel eveztek le a csajkások a Dunán s a part mentén csendben lovagoltak az esztergomi huszárok. Kora hajnalban a huszárok a szárazon rohantak az 1000 főnyi török kíséretre, a csajkások a valami 30-ig való bárkára, követvén az utóbbiakat a Csepel-szigetre is. Míg a huszárok a jobboldalon levő törököt részben elűzték, részben lekonzolták: addig a csajkások s hajdúk a bárkákat kerítették hatalmukba, meg a szigeti töröknek estek. Véres kézi-viadal keletkezett. A szigeti ráczok látván, — mint Schmettau tudósít² — hogy büntetlenül gyilkolhatják a törököt, a magyarok mellé szegődtek s rövid idő múlva hírmondónak se maradt a férfiak közül. 7 zászlót presentált június 24-dikén Bottyán a fővezérnek s dicsekedve mondá el, hogy vitézei süvegeikkel osztották föl egymás között a bárkában talált pénzt s nem tudták a sok selyem-bársony ruhát hová tenni. Egy-kettő a jókedvű fiúk közül bíborba-bársonyba bújva bejött a német táborba is, a hol őket aztán meg is bámulták. Valami 100 török nőt adtak el a keresztyén táborban s közöttük volt a vén Abdi basa fiatal neje is, kit Liedt bajor hadsegéd maga vezetett a választó fejedelemhez.³

Míg Bottyán János és a kémszemlére küldött csapatok ily kitűnően oldották meg föladatokat: a körülzáró tábor biztonsági szolgálatát; az alatt június 20-dikán összegyűjté Miksa a maga tábornokait s mérnökeiket s velük körszemlére lovagolt Buda falai körül, hogy Lothringiai Károly elindulás előtt adott ígéretét felhasználva, megvizsgálja az erődítményeket, az előre elhatározott két ostromállás közül a neki tetszőt választhassa.

A tábornoki kar a palota elleni állásnál azon előnyt hangsúlyozta, hogy a terrenumon jól fődözve lehet a fal ellen előrehaladni s mindjárt az első éjszakákon a fal tövéhez juthatnak az e célra kirendelendő osztályok, a mi úgy az időben, mint az emberáldozatban elért takarékoság szempontjából a lehető legkivánatosb. Egyhangulag elismerték

¹ ...il envoya aux officiers qui commandoient les heyduques des scheiques de Raab et Grane... Főjelentés.

² Schmettau jelentése június 30-ról Bécsből Berlinbe.

³ Főjelentés, Journaux (most már mind a kettő capitaine Budianit ir); így írja a hivatalos olasz lap Fogliet o Straordinario is: il signor Budiani capitano di cavalli. De sok kútfő gróf Batthyány Ádámmal téveszti össze. Thaly Kálmán régen kimutatta a Századokban 1884. VII. füzet, 604. s köv. lapokon, hogy Bottyánnal van dolgunk.

a tábornokok, hogy az ütegeknek a Szent-Gellért oldalán s a Naphegyen igen alkalmas helyük leszen s a töröknek a Szent-Gellért felé kevés ágyúja néz. Okulva az 1684-diki ostrom tapasztalatain, számításba vették azt is, hogy a védők kirohanásaitól nem igen lehet a palotai oldalt ostromló félnek tartania, mert a palotai körönd előtti árok hidját fölégetni nem nagy nehézséggel jár, a mi aztán az egyenes kirohanást egyszerűen lehetlenné teszi; a fejevári kapun át történhető kirohanás ellen pedig az a körülmény védené a palotát ostromló sereget, hogy e kaputól a futó-árkok délre jó távolra kezdődnének s azért a török nem könnyen adná rá fejét arra, hogy csapatait az elvágatás veszélyének tegye ki. Nehéznek tűnt föl a körszemlében résztvevő főtiszteknek ez oldalon a várfalak emeletszerű terrassain kifejthető védelem leküzdésének lehetősége. Úgy látszik, hogy a falakat csak szűk helyeken lehet megrohanni, a hol alig van annyi tér, a mennyi ellenállásra képes számú csapatok befészkelésére okvetlen szükséges és hogy a török, a rohamra szűk helyeken, mindig képes annyi embert szembeállítani, a mennyit a támadó — épen a tér szűk volta miatt — alkalmazhat.

Mikor aztán az északi oldalt vették Miksa tábornokai szemügyre: itt főként a két fal között levő nagy árok vonta figyelmüket magára. Megvolt ezen oldalnak az az előnye, hogy széles, mintegy 300 lépésnyi homlokvonásban lehet megrohanni; de ez csak a legkülső falra állott; már az árkon túl, a második falhoz való hozzáférésnél a támadás arányát, azaz a rohamra jelöltek számát tetemesen meg kell szorítani, vagy pedig az árkot mindvégig betölteni, a mi több nap munkája volna s nagyon sok fáradságba kerülne. Hozzájárult ehhez az a nem megvetendő nehézség, mely abban nyilatkozott, hogy a közelítő árkokat az északi oldal szelíd lejtőjén, sziklás talajon és a romok alapkövein keresztül »gyilkos egy munka« megásni,¹ s hogy az ellen az alsóváros kapuin keresztül, a romok és dűledékfalak földözete alatt gyakran meglepheti a futóárkokban dolgozókat — s végre (legalább így vélekedtek a bajorok) az északi oldalon kevés alkalmas hely van az ütegek emelésére s ez is ki van téve a török ágyúk nagy számának.

Mivel hát a választó a palotai részt már 1684-ből ismerte s remélte, hogy, ha a falakat aknakemenczék által több helyütt megnyitja, végre is annyi néppel intézhet majd rohamot, mintha nagy homlokvonallal ellen működnek: a palota vívására határozta el magát, annyival inkább, mert környezete egyes tagjai arra is figyelmezteték az ifjú monarchát,

¹ Le travail de la tranchée étoit meurtrier et long à faire au travers des pierres des fondemens des maisons. Főjelentés.

hogy fölmentő sereg közeledésének hírére a déli oldalon, a Szent-Gellért déli lábánál elterülő síkság egyenes talaján könnyebb lesz az ostromzárvonalat (circumvallatio) megásni, mint az északi rész hegyein-völgyein keresztül, s hogy az északi oldal vívása már erre való tekintettel is nagyobb számú gyalogságot kíván, mint a mennyivel Miksa rendelkezik.¹

Másnap — június 21-dikén — át is keltek a választófejedelem hadai a Dunán, a szász választófejedelem hadai hozzájuk csatlakoztak. S miután megegyezés szerint az összes császári lovasságot gr. Pálffy János Károly altábornagy vezérlete alatt, a két sereg podgyászával együtt, a Sárvíz vidékére küldötték — az ostrom céljaira a herczeg gr. Taaffe altábornagy commandója alatt 2000, a választó pedig gr. Bielcke parancsnoksága alatt 1500 lovast tartván vissza — a két gyalog-sereg tábornokot ütt. Lothringiai Károly seregének zöme az úgynevezett Francisci-hegyen, a Mátyás- és József-hegyek között elterülő hegyháton helyezkedett el, jobb szárnya — mert úgy kell képzelni az elhelyezkedést, hogy a sereg egy kívülről fölmentésre jövő ellenséggel áll szemben arczvonallal — az ó-budai síknak most beépített déli részére (a Lujzagőzmalom és kartongyár közt levő terület tájékára) jutott, balszárnya pedig a Szent Pál-völgyére, most Pasa-rétre eső lejtőkön telepedett le. A főhadiszállást pedig ott üttte föl Károly a József-hegy Újlaknak nyúló szelíd lejtőjén, a »nagy országút« közelében, ahol most az örömituczva vonul el, 2000-nyi lovasságának pedig megosztva a jobb- és balszárny legvégén jelölt helyet.² Így is maradt ez a tábor mindaddig, míg később a fölmentő török sereg közeledése nem kívánt czélszerű változtatást. Ellenben a bajor választó tábora elejétől kezdve végig azon a helyen maradt, melyre június 21-dikén vonultak csapatai, tudniillik a Szent-Gellért déli lejtőjén legalul, hol balszárnya körülbelül a mai kőolaj-finomító gyár telkén támaszkodott a Dunára, jobbszárnya pedig az országos szőlőiskolánál foglalt állást, míg főhadiszállása a fejevári-úti magyar királyi vámhivataltól északra kezdődő szelíd lejtőn terült el.

Hagyjuk el egyelőre a bajor uralkodót, vessünk egy pillantást a várba s kísérijük figyelemmel Károly ostrom-munkálatait.

¹ Bajor hivatalos napló és Főjelentés. A bajor napló különben azt mondja, hogy Miksa elhatározására az is befolyással volt, hogy látta Lothr. Károly kedvét az északi oldalhoz s Károly gyalogsága úgy is Ó-Budánál állott. Ez utóbbi nem argumentum, mert Miksa gyalogsága meg Ó-Budával szemben a pesti parton állott.

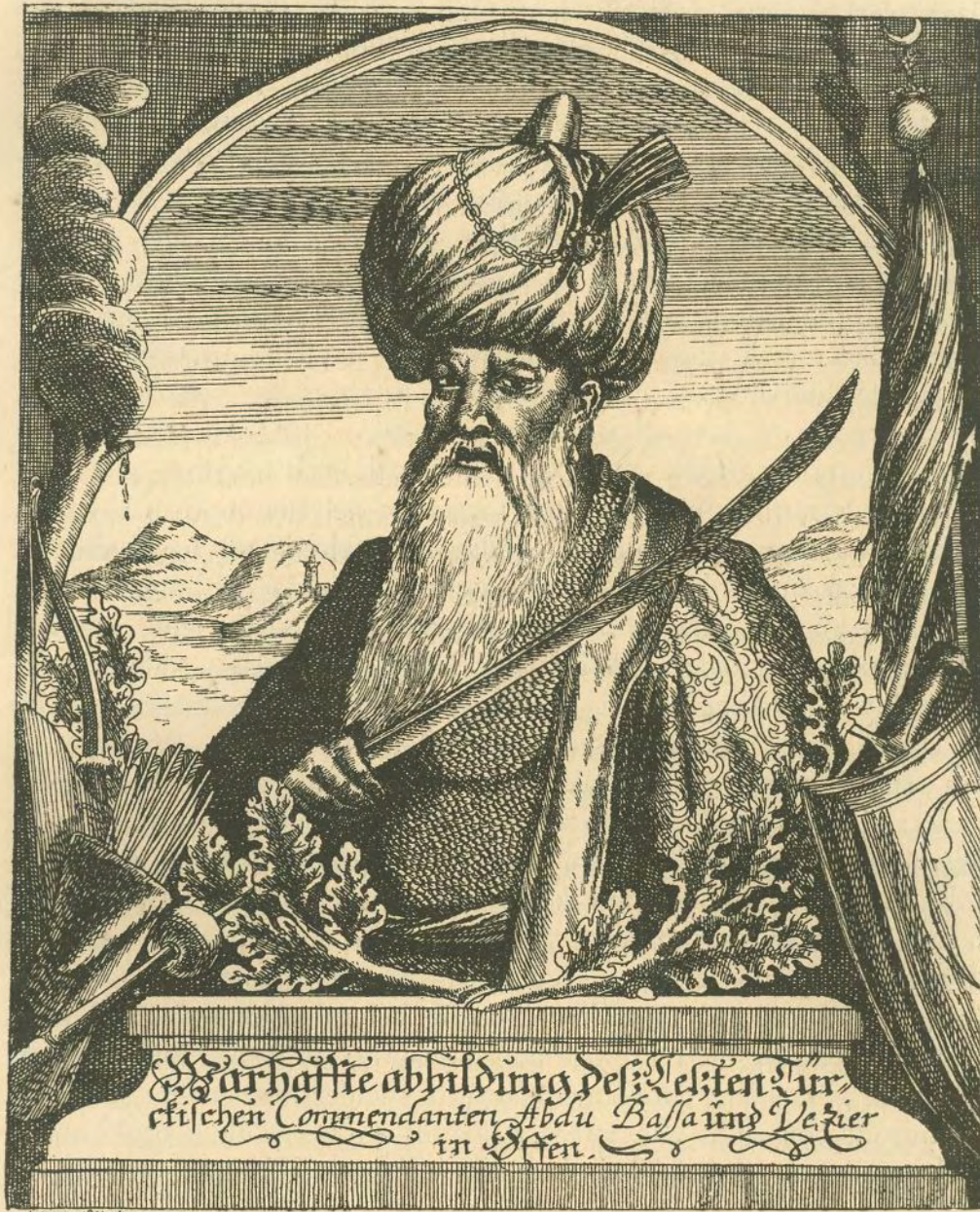
² Legrészletesebb a Főjelentés; a Journaux így szól a főhadiszállásról »dans le revers de la montagne du coté des baings.« L. Juvigny térképét: »das alte Lager der Infanterie.« És v. ö. *Ottlyk* eml. önéletiratát is.

Alig érkezett a keresztyén sereg Buda vidékére, föltűnt a tábornokok előtt az a sok szökevény a várból, kiknek mindegyike mesésnél-mesésb dolgokat beszélt Buda állapotáról. Az egyik azt mondá, hogy alig van 60; a másik, hogy alig van 70 század (oda) jancsár Budában s ezek legerősebbike sem áll több, mint 66 emberből, az átlagos szám pedig 30—40; s hogy a 2000 körül levő jancsáron kívül alig van 1000 spáhi s tán még 4000 alsóbb rendű katona s fegyverfogható Budán. Beszélték, hogy a vár parancsnoka, Abdi pasa, inkább kereskedő, mint katona s ezért alig van tekintélye a várórség között; mások tudni vélték, hogy Abdi inkább a politika, mint a hadi erények terén kitűnő erő s ez az, a mi elcsüggesztené a jancsárokat; sokan pláne a szökevény keresztények közül esküdöztek, hogy a várparancsnok naponként a sárga földig issza le magát;¹ hogy a jancsárok fel is lázadtak ellene épen a napokban s csak pénzzel tudta őket lecsendesíteni, meg azzal az ígérettel, hogy nem utolsó pillanatig védeti velük Budát. A tábornokok e jött-mentek üres beszédére nem adtak semmit, jól tudván — mint a hadműveleti napló mondja — hogy a szökevények mindig kedvezőt fecsegnek annak a félnek, melynek épen táborához kerültek, — s a tábornokoknak igazuk volt.²

A vár fegyverfogható népe mint a jancsáraga későbbi vallomásából tudjuk, bizony valami 10,000 főnyire rúgott; még a hitelt inkább érdemlő szökevények is 8000 főre becsülték Buda védőinek számát, nem is számítva azt a 600 válogatott spahit, kik Jenőből kevéssel az ostrom kezdete előtt érkeztek meg — Gábor szabó titkos, megbízható június 13-diki jelentése szerint — Budára. És a vár parancsnoka, az albán születésű agg Abdurrahman basa, 70 éves kora daczára, kitűnő vezér vala. Még harmadéve a lengyelországi híres végvár, Kameniec parancsnokaként a lengyelek véres rohamait 40 napon keresztül tudta csekélyre olvadt őrségével visszaverni; azelőtt mint a janicsárok agája Kandia hosszú ostromában mutatta ki hadvezéri talentumát s mikor Buda derék védőjét, az ádáz Ördög Ibrahimot, szeraszkirrá léptette elő a porta, helyébe Budára helytartóul Abdurrahmant tarták legméltóbbnak kinevezni. Abdurrahman elfoglalta új állását s az utolsó budai basa megmutatá, hogy nem méltatlanra esett a választás, nem hitványra a nagy föladat: a birodalom e kulcsát utolsó csöpp vérig védelmezni. A mint Abdi basa nem kétkedhetett azon, hogy a keresztyén sereg nem csellel

¹ Tudósítás a pesti bajor táborból június 19. (melléklet Schmettau bécsi jelentéseihöz). »Der Commandant sauffet sich täglich voll und ist ein Wurm.«

² Főjelentés, Journaux, bajor napló stb.



Wahrhafte abbildung des letzten Tür-
ckischen Commandanten Abdu Bassa und Vezier
in Ofen.

ABDURRAHMAN, az utolsó budai basa.

él, hanem valóban Budát fogja ostromolni, a vár védelmének ügyében roppant erőfeszítéseket tőn. Az a hír érkezett Belgrád alól, hogy a hadsereggel ott állomásozó s már Magyarország ellen induló-félben levő nagyvezért a porta visszahívatta s így a török haderő Belgrád alól júliusnál előbb nem fog a fölmentésre elindulni; az új szeraszkir pedig, kit a törökök amúgy is képtelen embernek tartottak, ha előre küldetnék is, alig fog 10—12,000 embert összeszedhetni.¹ Annál nehezebben súlyosodott Buda megvédésének föladata Abdi basára s annál komolyabban, buzgóbban fogott ő missiója teljesítéséhez. Míg a keresztyén hadak Budát körülfojták, Abdurrahman összegyűjté helyőrségét s erélyes ellenállásra ösztönzé őket. Mivel a portai pénzügyek siralmas állapota miatt a török katona régóta nem kapta zsoldját: Abdi most mind kifizetteté őket, sőt a jancsárok mindegyike 10—10 tallér ajándékot kapott. A táraikat fölnyittatá, hogy munitióban és élelemben senki szüksége ne szenvedjen. A fontosb állásokat, postokat, a várfalaknál a janiczárok közt osztotta ki, a többi teendőket heteseknek, saját magának az esztergomi rondellánál tűzött ki helyet, a várpalotát helyettesére, Ismael basára, bízta² s kiosztotta a többi munkát minden munkabíró között: egyik csoport föladata lőn tüzet oltani, a másik csoportra a hadiszerek hordását bízta, egy harmadik a sánczkarókat volt készítendő, egy negyedik csapat a sánczkosarakat s földes-zsákokat volt a rések kijavítására földdel megtöltendő: a leggyengébbeket, az öregeket, nőket és gyermekeket kavics és kisebb kövek hordására szorította. Lehordatta azután a házak tetejét s a mennyi követ és fát csak lehet, behordatott az alsóvárosokból a várba; a cisternákat pedig vízzel megtölteté, sőt újabb, nagy, cisternák készítéséhez fogatott.³ »S valóban — mondja a lothringiai herczeg főhadsegéde — minden intézkedés oly példás renddel történt, hogy hiány az egész ostrom alatt sehol nem volt tapasztalható. Csapataik dispositiója kitűnő levén, a basa soha nem vala kénytelen az egész ostrom alatt valamely kevésbbé exponált helyről elvonni katonáit azon részek védelmére, melyek erősb támadásnak voltak kitéve. Mikor a várat bevettük, csak akkor tudtuk meg s láthattuk mindezt részletesen; noha már az ostrom közben is eléggé tapasztalhattuk.« Így szól Buda utolsó török parancsnokának rendelkezéseiről az, a ki jelentését a fővezér szellemében s befolyása alatt írván, azt hiszem elég competens a dicséret elmondására.⁴

¹ Gábor szabó jelentése Budáról 1686. június 13. (Bécsi áll. Ltár, Turcica).

² Gergely nevű budai örmény kém, Gábor szabó küldönczének szóbeli értesítése. Egyk. ford. a Disp. melléklete jún. 28.

³ Csak a bajor hiv. napló és Főjelentés.

⁴ Csak a Főjelentés.

A tulajdonképeni ostrommunkálatokhoz Károly seregei június 20-dikán kezdettek. Legelső teendője volt e hadtestnek az alsóváros meghódítása s mint 1684-ben, töretnie kellett annak falait. 1684-ben az alsóváros falain rést ütő ágyúk számára, ép úgy, mint 1849-ben, a mai Kalvária-hegyen s a tőle délnyugotra fekvő Rózsahegyen készültek a gátonyok, s most, midőn ugyanazon objectum várt az ütegek komoly játékára: első föladat vala az egyik, nem egészen elrombolt gátonyt helyreállítani. A gyalogsági tábornagy, Starhemberg Rüdiger, parancsot vón a táborból bizonyos számú gyalogsággal előre vonulni s a mai Császár- és Lukács-fürdőktől valamivel délre állást foglalni. A gátony helyreállításához hozzáfogni báró Thüngen vezérőrnagy, mint napos tábornok lőn kijelölve s ez az éj beálltával még június 20-dikán néhány tábori ágyút állított föl a fürdőktől délre valami 100 lépésnyi távolságra azon tájékon, a hol a mai Niedermayer- és Zsigmond-utcák találkoznak, hogy a gátony kijavításához rendelt 800 emberét a török esetleges kicsapása ellen annál hatásosabban oltalmazhassa. Thüngen az ágyúktól balra a gátony helye, tudniillik a Kálvária-hegy felé sánczkosársor földözése alatt közeledék s innen a sánczkosársor végétől kezdve hozzáfogott ahhoz az árokhoz, melynek nyomai most is megvannak abban a mély útban, mely a Niedermayer-utca végétől a Kálvária-hegy mögé csavarodik; egy másik árkot pedig — a tulajdonképeni *közelítő-árkot* — déli irányban kezdett meg a kosársor végétől ásatni s a nehéz munka a köves talajban egész éjen át buzgalommal folyt. Másnap éjjel ugyancsak 800 ember folytatta a két felé futó árkokat s míg a jobboldali szerencsésen elérte a Kálvária-hegy északi lábát, a balfelől folytatott árkot a mecset-utca derekán¹ készült rohamgyültér (place d'armes, Waffenplatz, — jó tágas és mélyen kiásott térség a futóárkokban dolgozó katonaság gyors és biztosított összegyülekezése számára —) végében ismét kétfelé kelle ágaztatni egy ott fekvő török temetőn fölül, hogy egyik ága az alsóváros középső kapuja, másik pedig a Duna, illetőleg a Kakas-kapu irányában ásattassék, s mivel ez a munka már nehezebb volt, újabb 1000 küldeték az előbbieik segélyére. Ugyane napon elrendelé a herczeg, hogy a szövetséges csapatok megérkezéig — a brandenburgiakat, a svábokat és frankokat mindennap várhatták — naponként most már 2000 császári katona szálljon a futóárkokba legy altábornagy, egy vezérőrnagy, egy ezredes és egy alezredes felügyelete alatt s hogy úgy a tábor, mint a futóárkok dolgozó népe biztosítására legalább 500 lovasból álljanak az oldalt elhelyezett lovas-örsök.

¹ A Főjelentés leírása után merem e helyet megjelölni.

Már a következő napon — június 22-dikén — az imént említett dispositiók szerint csakugyan 2000 ember vonult a viárkokba¹ s megfeszített munkával sikerült a közelítő-árkokat az alsóváros falához 200 lépésnyire vezetni s itt a mai Ferencziek zárdája telkén egy redoutot építeni; a kalvária-hegyi régi üteggátönyba pedig a lövegeket: hat félkarthaunt, azaz 24 fontos golyót lövő réstörő ágyút beállítani. Másnap az üteg teljesen rendben volt s még az napon megkezdé mogorva játékát az alsóváros falai ellen ép azon a helyen, a hol 2 esztendővel azelőtt nyitottak rést a keresztyének ütegei, tudniillik a mai Klemmféle téglavetővel szemben (melynek mocsara Juvigny, Fontana térképein s legtöbb egykorú térképen látható) az ország-út 8. számú telkén ma is fönnálló falrészleten. A nem nagyon magas és nem valami vastag fal erős ellenállást a 24 fontosok dühének nem vala képes kifejezni. Pfalz-Neuburgi Lajos herczeg altábornagy, a német-rend nagymestere, Lipót király sógora, — a ki épen e nap reggelén érkezék meg a táborba s tüstént parancsot vön a futó-árkoknál Souches altábornagyot fölváltani — megkémlelteté néhány granátossal a rést s miután a kémlelés eredményekép kitűnt, hogy a résen már 25 ember egymás mellett könnyen beférne ugyan, de a hozzájutás nehéz, mert a fal lába nincs eléggé összetörve: határozatba ment a töretést másnap is folytatni. Az éj beálltával a nagymester — a közelgő roham útját előkészítendő — a Ferencziek zárdája telkén egy temetői kápolna fölött fekvő (már említett) redout-ot kibővíté s a belőle kiinduló viárok végénél alig 100 lépésnyire a réstől egy mély utat vágatott, melynek célja volt: az alsóváros ellen indítandó roham alkalmára elegendő számú katonaság befogadása.² Az eddigi ostrommunkálatok oly sikeresen folytak s oly kevés emberáldozatba kerültek — csak 4 muskétás halt s néhány katona sebesült meg s a mérnökök inspectorát, a híres Marsigli grófot érte épen e napon (június 23-dikán) egy golyó az ágyúüteg mellett —

¹ Futó-, ví-, párhuzam-, közeledő- és zeg-zúg-árkok (approche, tranchée, Laufgraben, Zickzack, Parallele stb.) alatt azon árkok értendők, melyeket a várak vivásánál a célból ásat az ostromló ellenség a várfalak felé, hogy medrükben a várvédők tüzelése ellen biztosítva közeledhesenek az ostromló csapatok. Főerei ez árkoknak a párhuzamárkok (Parallele), melyek a várfallal párhuzamosan ásatnak. Az elsőtől (mely a várfalaktól a legtávolabbra esik) a második párhuzamárkokba, ebből a harmadikba (s így tovább) zeg-zug-alakú árkok vezetnek, mert ha a párhuzamos árkokat egyenes, merőleges irányú árkok kötnék össze, ezek a várfalak ágyúgolyói által hosszában söpörhetők volnának. A párhuzam és zeg-zúg-árkok vár felé eső partján áll a földhányás vagy földdel töltött sánczkosarak sora, melynek védelme alatt a katona az árkokban lehetőleg biztosan közlekedik. Egyes keresztező pontokon az árok kiszélesbitése és kimélyítése által kisebb-nagyobb rohamgyűlterek (places-d'armes) szoktak készülni nagyobb számú katonaság biztos befogadására.

² Az ágyúüteg felállítását illetőleg egyrészt a Rödernél közlött napló, másrészt a Főjelentés meg a Journaux közt különbség van. Én az utóbbiakhoz alkalmazkodtam, mert az előbbi nem elég világos.

hogy Károly herczeg az ostrom vezetőjének Starhemberg tábornagnak június 24-dikén már kiadhatta a parancsot a rohamhoz szükséges dispositiók megtételére; mert remélni lehetett, hogy napközben a Kalvária-hegyi üteg a rés lábánál is összetöri a falakat és estére az alsóváros ellen roham intézhető.

Este felé három ágyúlövés adott a rohamra jelt s két rohamoszlop indult meg az alsóváros ellen. A jobboldalit, mely a résen keresztül volt az alsóvárosba hatolandó, gr. Souches altábornagy, Thüngen vezérőrnagy, a lothringiai ezred alezredese Archinto és a Neuburg-ezred őrnagya, Hambousch, vezették. A baloldali rohamoszlop tárgya a dunaparti rondella s a víziváros alsó kapuja a Kakas-kapu volt s e célból ezen oszlop támogatására 2 csajkát s neliány bárkát rendelt ki négy ágyúval Starhemberg. Vezette a rohamoszlopot a neuburgi herczeg s alatta Dieppenthal vezérőrnagy és Bischofshausen őrnagy parancsnokoltak. A mint a török észrevette a viárkokban s különösen a múlt éjjel ásott mély-útban (boyeau) támadt mozgást, már az ágyújel megadása előtt, valami 5—600 janicsárt küldött ki a várból a rés makacsabb védelmére s úgy látszott, hogy erős ellenállás fog erre a rohamoszlopra várni. Az előkelő önkéntesek, égve a harczvágytól, mind ezen az oldalon kívántak a rohamban részt venni, hogy elsőkül mászzák meg a falakat.¹ A két rohamoszlop megindult. A baloldali könnyen ráakaszthatta a a petárdát a kapura, de a szétrobbant petárda nem törte be azt: a rondellafelé kellett támadni. Míg a magyar csajkások csajkáik- s bárkáikról 4 kis ágyúval tüzeltek a nagy vízi rondella erődítéseit elkeseredetten védő janicsárookra: azalatt a szárazon támadók a rondella körül vont árokban övig érő vízben igyekeztek a rondellát megkerülni s az escarpon emelt sánckarókat kiszakgatni. A vakmerők kísérlete jól sikerült, a kikötött hajók támogatása mellett átléptek a sánckarókon s nem gondolva a visszavonuló jancsárok sűrű tüzével, belőlről föltárták a kaput — s a rohamoszlop előtt nyitva lőn a jancsárok által elhagyott egész partmente. Csak két sebesült, három halott árán vásárolta volna meg ez a rohamoszlop — mint a hivatalos olasz lap mondja — az egész győzelmet.

Még kisebb ellenállásra talált a rés ellen nyomuló baloldali osztály, melyet 50 gránátos nyitott meg egy százados vezetése alatt a célból, hogy ez ötven — vértékkel ellátott katona verje el a rés mögötti sánckok mellvédeit védő törököt. Az ötven gránátost egy hadnagy vezér-

² Tous nos illustres volontaires se sont avancées à la breche pour y monter les premiers, mondja a »Journaux«.

lete alatt 50 lövész követte, a kiknek nyomába 100 utász (illetőleg — mivel még külön utászcsapatok nem voltak 1686-ban — 100, sánczeszközökkel ellátott dolgos) vonult egy hadi mérnök fölügyelete alatt az elfoglalandó résben való befészkelés végett. Az utászokat 100 lövész volt egy kapitány alatt segitendő s a támcsapat egy őrnagy, Hambousch, vezetése alatt, 300 emberből álla. Az az 5—600 főnyi janicsár, mely oly fenyegetőleg látszott védni akarni a helyet, a mint az ostromló csapatok eleje a rést átlépte, egyszeri sortúzzal megelégedve, rendben, nyugodtan visszavonult a várba, sem az említett redoutban elhelyezett tartalékra, sem az ezek támogatására föllállított 5 tábori ágyúra nem volt szüksége Souchesnak. E rohamoszlopnál 2 halottba s 30 sebesültbe került a janicsárok sortüze s így összesen 6 ember élete s 33 sebesült árán az egész alsóváros a keresztyének hatalmába jutott.¹

Gyávaság volt-e az alsóváros falainak e lanyha, inkább látszólagos védelme? vagy komolyabb oka volt annak, hogy a rés mögött elvonuló falárkot — mert Marsiglytól tudjuk, hogy árok-féle vonult el a város falán belül — védczölöpökkel el nem zárta s az alsóvárost legalább egy-két napig nem igyekezett megtartani a török?

Tán nem tévedek, ha azt hiszem, hogy egyrészt a Ferencz József-kaputól a Dunapartig épített új falban való bizalom, másrészt az 1684-diki reminiscenciák bírták Abdurrahmant az alsóváros odahagyására. Ebben az esztendőben (1684) is két rohamoszlopot indíta Károly herczeg az alsóváros falaira. A baloldali néhány német s 500 magyar hajdú képezte, kik vizen és szárazon működtek a dunaparti körbástya ellen. A jobboldali, mely a résnek támadt, 200 gránátos és muskétás rohant előre 400 ember támogatása mellett, míg 8, 12 fontos tábori ágyú 4 zászlóalj gyalogsággal tartalékban áll a réshez közel eső kapu betörésére 300 ember rendeltetésként. A baloszlop kemény ellenállásra talált, melylyel nehezen tudott megküzdeni. A jobboldali rohamoszlop a résen s a rés mögötti czölöpsoroknál szintén elkeseredett küzdelmet vívott, mely csak akkor fordult előnyére, midőn a kaput betörni nem tudó 300 ember is a résre támadt. A török a túlerő előtt most meghátrált s a résen át beözönlő keresztyén sereg azon janicsárokat, kik a vízi rondellánál

¹ Csak a Rödernél közlött napló, a Főjelentés, a »Journaux«, meg a Foglietto Straordinario és Richards naplójának összevetése ad jó képet e rohamról; külön-külön egyik se sokat ér. — Károly herczeg június 25-dikén tudatta a hadi tanácsal a viziváros bevételét (Hadi registr. protocolluma); a jelentést magát ép úgy mint Károly és Miksa összes jelentéseit azok a genialis scartirozók lom gyanánt kimustrálták! — Érdekes az is: mennyire nem lehet hinni a hivatalos érteséseknek, a veszteséget illetőleg. Míg Richards naplója e napról 30 sebesültet és halottat említ a jobboldali rohamoszlopból, a »Journaux« határozottan kiemeli, hogy a török sortüze csak egy muskétást sebesít meg. A hivatalos Foglietto pedig összesen 6 halottat és sebesültet concedál.

támadó 500 magyar hajdú elől már hátrálni kezdetek, hátba fogta. Irtózatos kézi-viadal keletkezett; a török a bécsi kapu felé futott a várba menekülendő; német és magyar gyalogság vegyest vele és utána s — Kara Mohamed attól tartván, hogy a keresztyének az üldözött török gyalogsággal egy-időben vethetnék magukat a várba, oroszláknént küzdő janicsárjai orra elől bezáratta a kaput. Az öldöklés, mely most támadt, iszonyú volt; sok janicsár a Dunának rohant, nagyobb részük az alsóváros még akkor ép házaiban keresett menedéket s valami 1200 a keresztyének fegyvere alatt hullott el. S hogy a fosztogatásnak eső német zsoldost a házakba rejtőzött janicsárok gyilkától s mert az éj beállott, a várbeliek egy-időben történhető kirohanásától megmentse: Starhemberg tábornagy fölgyújtatá az egész vízivárost. A házakban elbújt janicsárok bennégtek.¹

Ezen ismétlődhető tragédiának akarta Abdurrahman 1686-ban elejét venni s azért az alsó város komoly védelmezését meg sem kísérté. Gondolni való, hogy az ostromlókra a könnyű és olcsó győzelem vidámító hatást gyakorolt. Marco d'Aviano, az egyszerű kapucinus barát, ki tüzes szónoklatai, ékesszólása, vallásbuzgalma és példás erkölcsös élete által a hívő katolikusok előtt szent hírében állott s a kit tisztelői legnagyobbika a túlbuzgó Lipót Lothringiai Károly mellé azért küldé a táborba, hogy a csüggedőket, ha kell, animálja — ez a hitében vakmerő barát már június 23-dikán, a vízi-város ostroma előtt fennen hirdeté a keresztyének diadalát s azt jövendölé, hogy július 11-dikére, vagy tán hamarabb is az egész Buda az ostromló keresztyén sereg hatalmába fog kerülni. Most a vízi-város bevétele után párhuzamot vont a folyó s az 1684-diki küzdelmek közt, melyeknek szintén szemtanúja volt s a császár-királyhoz írott levelében nem habozott jövendőmondását még határozottabban ismételni.² Csak előre hát buzgalommal s kitartással, az első lépés sikerült, a pálma el nem marad.

Legelső dolga volt a vezérnek a két elfoglalt s igen fontos positiót: a vízi rondellát környékével s a rés előtti területet biztosítani. Ez utóbbi

¹ 1684-diki Főjelentés. Angeli id. h. 406. lapon egész hibásan adja elő az alsóváros bevételeit. Hogy is ne, midőn az alsóváros falát a bécsi kapunál hiszi kezdődni.

² Marco d'Aviano Lipóthoz, június 23. és jún. 25. eredeti. A barát levelei az ostrom idejéből mind megvannak; fájdalom: igen keveset érnek. Annyit megtudunk belőlük, hogy Gábor arkangyal protegálta az ostromlót (a miért annak cultusát az ostrom alatt Lipótnak különösen szívére is köti) s látjuk, hogy Marco d'Aviano ellensúlyozni volt hivatva Bádeni Lajosnak Lothr. Károly ellen ingerlő befolyását a bajor választóra. Profécziájára gúnyosan jegyzi meg Schmettau (jelentése Berlinbe június 23.): er wird vermuthlich, wenn seine Prophezeyung fehlen sollte, und eben die Zeit der 10 Tage nicht einträfe, sich, wie vor zwei Jahren, ehe der Termin verflossen, von der Armée auf den Rückweg machen...

hely birtokában az ostromló sereg az alsó városnak ura maradhatott; a vízi rondella biztosítá a hajók szabad és fedett közlekedését a rondella külső oldaláig vezetett futó-árkokkal s így a város fala mentében ennek földzete alatt magával az ostromló sereggel. Minden lehető meg kelle hát tenni, a két fontos pont megerősítésére, annál inkább, mert a tábornokok az alsó város falai lanyha védelmében Abdurrahman hadi cselét vélték fölfedezni. Úgy okoskodtak — s hogy ez az okoskodás helyes volt, azt a török későbbi gyakori kirohanása igazolta — miszerint Abdurrahman a várból, a különféle lejárókon s az alsóváros düledék-házai földzete mellett sokkal érzékenyebb veszteségeket okozhat az ostromló seregnek, mint az alsóvárosból az alsóváros falain kívül a kapukon át okozhat vala. De ezenkívül az 1684-diki ostrom tapasztalatai is azt hirdették, hogy minél erősb, minél jobban biztosított földsánczok és mély árkok, erős mellvédek szükségesek, ha azt nem akarják, hogy, mint a mondott évben történt, a váratlanul kicsapó török az ostrommunkálatokon dolgozó katonát szétszórja s az ostromműveket könnyű szerrel szétrombolja. Még június 24-dikén este parancsot vön hát a német nagymester a kakas-kaputól kezdve tágas félkörben a Duna partjáig hatalmas földsánczot ásatni, mely úgy a kaput, mint a vízi rondellát magában foglalja. A 2000 ember e munkát az éjen át elvégezte, másnap kifelé, az alsóváros felé védczölöpökkel látta el e logement-t,¹ sőt nagyobb biztosság okáért e czölöpsoron kívül még jó mély árkot is húzott körülötte. Hasonló logement készült még 25-ére virradóra a rés előtt lópatkó alakban, jobbra s balra kiterjeszkedő, valami 100 ember számára való s június 25-dikén gróf Souches altábornagy az alsóváros falain kívül eső mély utat, mely most már futóárok gyanánt szolgált, oly módon kötö össze ezzel a rés előtti erős félkörsánczczal, hogy a rés mellett jobbról és balról a kőfal lábában alacsony, de egy ember számára kényelmes nyílást vágatott, melyeken a logementba az ezt őriző s egymást fölváltó katonaság ki- s bejárhasson; a nyíláshoz vezető árkokat pedig sánczkosarakból magasabbra emelt fal védte a török golyók ellen. Sőt még nagyobb biztosság kedvéért, hogy a vízmezőre néző várfal földött-utjából s az esztergomi (sarki) rondella lábában levő kis ajtón keresztül kicsapható török ellen a rés logementja teljesen védve legyen: az országutat is (körülbelül az ország-út 19. és 29. sz. házai közt) keresztben elrekeszté Souches két egymással párhuzamos s egymástól nem messzire eső átvágással, vagy haránynyal (coupure,

¹ Logement, mint *cselekmény*, megfészkelés név alatt jó elő (igen helyesen) a honvédség számára készült hadi műszótárban; de mint *védmű*, nem fordul elő.

traverse) s ezekbe néhány az ország-utat söpörhető mezei ágyút állíta föl. Mind a két pont megerősítése gyilkos munka volt; a török a sarki bastion mellett óriás tüzet gerjeszte, hogy az éjjel folyó munkálatokat láthassa¹ s e tűz világánál — ép úgy, mint egykor Martinuzzi György, a fölgyújtott szénakazalok fényénél — az egész éjen át szakadatlanul tüzelt a bastionról s a tőle délre fekvő kurtinákról s bástyákról. Több mint 50 holtat és sebesültet vesztett el a munkával megbízott legénység csak az első éjjelen 25-ikére virradóra. De a keserű fáradság édes gyümölcsöt termett: a rés körüli logement az ostrom egész ideje alatt érintetlen, a török kicsapásoktól ment védmű maradt; a rondella körüli dunaparti erődítmény jó következményeit pedig mindjárt másnap leheté érezni: a dunai hajók és bárkák e naptól kezdve egész a rondelláig vezetett viárok farkáig (la queue de la tranchée) úszhattak le nemcsak élelmi és hadi szerekkel, hanem a kész védczölöpökkel s rőzsekötegekkel és sánczkosarakkal is, úgy, hogy (mondja egy főforrás) »katonáink az ostrom egész ideje alatt mentek valának attól a fáradságtól, melyet a mondott szerek czipelése miatt minden ostromló sereg kénytelen kiállani.«² Abdurrahman előtt különösen ez utóbbi körülmény szúrt szemet s mivel a sarki bastionról és környékéről működő lövegek két napon át sem tudták a rondella körüli sánczolat befejezését megakadályozni: elhatározta, hogy kicsapással fogja szétrombolni a fontos védművet. E szándék végrehajtását június 26-dikán este kísérté meg. A Ferencz József-kaputól a Duna partjáig érő s többször említett új fal mögül a Dunapart hosszában a házromoktól takarva valami 5—600 janicsár lopódkodott a vizirondella erődítéséhez s az ezen erődítésen kívül a mai kácsa- és fő-utczák sarka táján előretolt őrsként vigyázó Rosne lovagot s magát az erődítést őrző gróf Auersperg őrnagyot egyszerre hirtelen szokásos vészkiáltással rohanta meg. A váratlanul történt támadás miatt a veszély elég nagy volt. Rosne és Auersperg hidegvérére volt szükség a túlerő ellen folytonos arcvonalváltoztatással és egyenletes, de megosztott tüzeléssel addig helyt állani, míg előbb a fiatal Commercý herczeg, majd Vaudemont herczeg — mindketten a lothringiai házból, Károly unokaöcscsei — az előkelőbb önkéntesek elszánt kis csapatával megérkezett s a gondatlanságból valószínűleg távolabb fekvő tartalék is a helyszínére jutott. Auerspergék kétségbeesett

¹ Richards naplója szerint azért, hogy láthassa, nem akar-e a keresztyénség petardát akasztani a bécsi kapura. A fiatal angol mérnök téved! (Megjegyzem itt, hogy Simonyi szánalmat gerjesztő fordítása az angol szöveg ezen értelmét: »teszünk-e valami kísérletet petárdával«, így tolmácsolja: »teszünk-e valami kísérletet *Petard* felől.!!«)

² Főjelentés.

küzdelmét a kitűnően védett, magas mellvédekkel s széles lópadokkal ellátott sánczolat tette csak hatásossá s midőn a tartalék is beleavatkozott a viadalba, a janicsárok gyorsan visszavonultak s lépésről-lépésre védték magukat az utánuk nyomuló katonaság ellen a házromok mögül egész a közelebb eső bécsi kapu alatt elterülő kertekig. Az egy óra hosszáig tartó küzdelem a hivatalos jelentések szerint a keresztyéneknek



COMMERCY KÁROLY herczeg.

20 emberüknél többbe nem került volna; a töröknek ellenben 57 halottját olvasta meg másnap Rome lovag. Győztes katonáinak az örvendő fővezér minden török fejért — a töröktől átvett szokás szerint — egy-egy aranyat adott.¹

Azokat, a kik, mint Marco d'Aviano is, azt hitték, hogy az alsóváros könnyű elfoglalása, úgyszólván sorsnyujtotta igérvény Buda játékszerű bevételéhez, a június 26-iki nap kijózanította. A másik oldalon, a résnél s az első paralell-árok ásásánál e napon tapasztalt nehézségek

¹ Főjelentés és Journaux egymást kiegészítik. A többi kútfó e ténynél alig ér valamit. A török fejeket a hiv. olasz lap említi.

megmutatták, hogy az a »kereskedő«, »politikus«, vagy épen »részezes« Abdurrahman, a kiről szökevények badarabbnál badarabb dolgokat meséltek, kitűnő várparancsnok; olyan a ki a Kameniecz védésénél szerzett tapasztalatokat ép úgy föl tudja használni, mint a hogy okulni tud azon veszteségekből s alkalmatlanságokból, melyekből Kandia hosszas ostrománál a várat vívó töröknek a velenceiek okoztak; olyan, a ki az olasz és francia várvédelmi új rendszerekhez szokott s a középkori Buda erősítései fölött mosolygó fiatal uraknak¹ meg tudja mutatni, hogy kemény dió az, melyet fogaikkal föltörni akarnak.

Még 25-dikén este elrendelé Lothringiai Károly a vár elleni viárcok megkezdését. Jó széles, jó mély paralell-árkot akart mindenekelőtt kiásatni; mélyet, hogy a csapatok benne a vár tüzelése ellen védve legyenek s széleset, hogy szabad mozgást, kényelmes közlekedést biztosíthasson. Önként kínálkozott e viárcok *bal* farkának földözésére a legtöbb helyen a sok, félig romban álló ház s a hol ilyen nem volt, ott, természetes, rohamgyűlhelyeket kellett a vízárók kiszélesítése által alakítani; *jobb* felől ellenben az alsóváros fölfelé kanyarodó fala volt hivatva a viárcok végeinek takarására. Elrendelte a herczeg, hogy minden eshetőség, a a harczkodelő török kirohanásai stb. megelőzése céljából a futó-árkokba estéknént egymást fölváltani szokott 2000 emberen fölül még tartalék gyanánt az alsóváros falán kívül, az ország-útnak a mai erdő-utca sarkától nyugatra nyuló táján hat teljes zászlóalj foglaljon helyet.² *Az első párhuzam árkot* június 25-dikén éjjel a német-rend nagymesterének s báró Dieppenthal vezérőrnagynak mint napos tábornoknak commandója alatt — miután az alsóváros középső kapuját könnyebb közlekedés céljából eltávolíták s a kaputól balra fekvő romokat megszállották — a középső kaputól nem messze (a mai szegényház és erdő-utczák sarka táján) feküdt mecsettől³ valamivel följebb jobbra eső kis lejtőn kezdték meg, úgy, hogy a szegény-utczával párhuzamosan a várnak kanyaruló alsóvárosi kőfalig (Szent-János-kórház telkén) kell vala nyúlnia s minekutánna a paralell-árok a sziklás kemény talaj miatt ez éjen át kétszáz lépésnyinél tovább nem haladhatott: a végpont biztosítására ép oda a szögletbe, a hol a várfal (a mai vérmező- és várfok-utczák sarkain) az esztergomi rondellának merőlegesen kanyarodott, egy fiatal

¹ Tényleg sok tapasztalatlan fiatal tiszt igen becsmérően nyilatkozott a bastionokat, ravelinokat, árokollónyokat etc. nélkülöző Buda, mint erősség felől. Élükön járt a várvíváshoz bizony nem értő Marco d'Aviano.

² A legelső hat zászlóalj volt a Starhemberg, Mannsfeld, Neuburg, Souches, Dieppenthal és Thüngen-ezredek egy-egy battaillonja.

³ Juvigny 61. sz. és Fontana 39. sz.

tiszt vezetése alatt elég vakmerően 50 embernyi erős őrsöt tolt a német nagymester. A török a párhuzamárók ásását a várfal egész frontjának kőbombái s mozsaraiból szórt gránátjai özönével akarta megakadályozni,¹ s midőn ez nem sikerült neki: a szögletben álló s romok által fődözött őrs elkergetését tűzte ki feladatául. A kögolyók zánora e rendíthetetlen kis csapat ellen irányult most s e gyilkos játék közben az esztergomi rondella lábában levő kijárókon válogatott török csapat vonult az őrs felé. A tábornok belátta, hogy ez az állás nem tartható s az őrs kitűnő rendben s oly lassan és oly támadáskészen kezdte meg visszavonulását, hogy a török nem merte háborgatni.

Mindamellettt sikerült június 27-dikén virradóra az *első párhuzamárkot* a városfalig megásni, löpadokkal (banquette) ellátni s mivel a vezérhadbízost, gróf Rabattát, a rés-törető nehéz ágyúkkal naponként várták, gondoskodni kelle egyuttal a lövegek telepének alkalmas helyéről, illetőleg a hely biztosításáról. Az esztergomi rondellától a bécsi-kapuig terjedő arczvonalat kétfelé osztották Károlyék: a bécsi-kapu melletti kisebb körönd a tőle nyugotnak nyúló kurtinával a brandenburgi csapatok számára volt föntartva; a középső és esztergomi rondellát a közbeeső kurtinával, Károly a császáriak ostromtárgyául választotta. E pontnak megfelelő ágyútelepre volt hát szükség. A közelben sehol nincs alkalmas hely; relative legalkalmasabb az a kis magaslat, mely a retek-utczai 31—35. számú házak előtt elvonuló lóvasúti vágány, az az ezzel összevágó (tervezett) budai körútból kiágazó új út, meg a városmajori rét közt emelkedik, a Christen-féle téglagyár s a mellette levő tó vagy mocsár háta mögött.² E hely az esztergomi rondellától s kurtinájától valami 500 méternyi, azaz 600 lépésnyi légtávolban fekszik s mivel a XVII. század végén a császári félkarthaunok, azaz 24 fontosok irányzék-lövése körülbelől 900 lépésnyire használható volt a faltörésre,³ e magaslatban kelle Károlynak megnyugodnia, noha a sokkal magasabban fekvő vár ellen a lövegeknek csak erős — tehát kissé alkalmatlan — elavatiójával (emelék) lehetete működni. 12 darab 24 fontos ágyú számára kellett itt telepet készíteni s hogy az esztergomi rondella lövegei, meg a várfalak *fődött-útjából* kicsapó ellenség ellen a viárkok

¹ Egyk. kútfók, kül. Vauguyon jelentései dicsérik a török tűzértséget. Vauguyon július 14. kiemeli, hogy az sokkal jobb az ostromlókénál.

² 1885. szeptember havában kezdték e dombhátat lehordani s a területet applanálni. V. ö. Juvignynél 2. sz.

³ Lásd a kitűnő összeállítást Feldzüge d. Pr. Eugen l. 231. A XVII. században *zömlövés* (azaz az ágyúfurat tengelyvonalának vízszintes irányban való nyugvása alatt tett) meg *irányzék-lövés* (azaz bizonyos szög alatt is hatásos) és az úgynevezett *maximal-lövés* közt tőnek különbséget. Ez utóbbi pl. a 24 fontos fél karthaunnál 5000 lépésnyi, de már nullal egyenlő erejű volt.

és a kiszemelt telep között biztos közlekedés létesíttessék: az alsóváros falán kívül, annál a szegletnél, melyet a városfal ott képze, a hol az esztergomi rondellának merőlegesen neki dült, tehát valami 200 méternyire a rondella lábától gróf Souches még június 27-dikén délben egy közlekedési árkot akart megkezdeni az ágyútelep kiszemelt helye felé. Az első dolog volt egy logement ásása annál a szegletnél, mely biztos gyűlhelyül szolgálhasson, s ebbe a logementba az alsóváros felső és középső kapuja között az áttört falon keresztül az első parallel vonalból is egy árok vezetett volna.

A mint Abdurrahman észrevette a város falát áttörő kőműveseket délben az árok tövénél dolgozni: kész volt elhatározása, mely e munkálatok megnehezítésére irányult. Egyszerre, egy időben két felől, intézett kirohanást az ostromlók ellen. A vérmezőre néző várfalak *födött-útjából* lovas törökök csaptak az ágyútelepet földendő árok mélyítésén dolgozó katonákra; a bécsi-kapun pedig janicsárok jöttek ki a vizi-város középső kapujánál levő viárkok szétrombolására. Már egyszer említém, hogy az 1684-diki ostrom meghiusultának egyik oka az akkor elhámorkodva készített, szűk, nem elég mély s mellvédekkel rosszul földött viárkokban keresendő.¹ Károly okult rajtuk: mert 1686-ban a viárkok mélyek, szélesek, kitűnő mellvédekkel, sőt a hol kelle, még czölöpökkel is ellátvák s ha a lejtős helyen nem mindig állották is ki oly mértékben a tűzpróbát, mint pl. az 1685-diki érsekújvári ostromkor, nagyjából s egészéből alig hagytak valami kívánni valót.² A jó »aprosok« — mint Ottlyk írja magyar helyesírással — most a török e kitörésénél megmutatták, mily sokat érnek. 1684-ben az első kitörésnél sikerült azokból a rosszul földött katonát kiűzni, vagy lekaszabolni; most az erős mellvédek, sánczkosarak és czölöpök mögül öldöklő tűz fogadta s kényszeríté mihamar visszavonulni a vakmerő janicsárokat. Nehezebb volt a helyzete azon 100 főből álló őrsnek, mely gróf Saur lothringenezredbeli kapitány parancsnoksága alatt az ágyútelephez vezető árok munkásait védelmezte. A csetepaté sokáig tartott s csak midőn a nem távolra álló lovas őrs Falkenstein vérteskaptány, báró Mercy altábornagy unokaöcscsének vezetése alatt szintén belelegyedett a harczba, csak akkor merhetett kilépni gróf Saur fedett állásából s míg Falkenstein a spahikat nyomta vissza, gróf Saur a segítségre siető janicsárokat kergeté a *födött-út* lábáig, valami 20-at levágva közülök.

¹ Relatio historica (müncheni könyvtár kézírata 24173. sz. Majláth Béla szíves közlése) írja: »Obsidio biennio ante tentato praeclare meminerat Carolus, praecipiti opera elaboratos accessus (= közelítő-árkok) exitio suis fuisse.«

² Grimani jelentése (július 17.) a ki saját szemével tüzetesen megvizsgált minden viárkot.

Június utolsó napjaiban a viárcok ásatása nagy szorgalommal folyt. *A második paralell-árkot*, mely körülbelől 300 lépésnyire volt már a várfalaktól,¹ a csalogány-utczával párhuzamosan, körülbelül az állami tanítónő-képezde telkén keresztül vonták meg a széna-tér felé s két széles roham-gyűlhelyet (place d'armes) készítenek. Szükségesnek mutatkozott e napokban még egy más munka is, t. i. a város falainak a párhuzamos árkok nyugoti végénél való áttörése. Az a körülmény, hogy az áttörés által direct összeköttetésbe lépnek a futó-árkok a retek-utczai ágyútelepet fedő vonallal, még nem bírta volna a fővezért a nyílások elrendelésére, mert elv gyanánt állíták föl azt, hogy a paralell-árkok jobb szárnyainak biztosb földözete, mint épen az áttörtetlen fal, nem is képzelhető. De Károly úgy vette észre, hogy az aknamunkában a hosszú kandiai ostrom alatt olyannyira kitanult törökök² már a városfalak alatt turkálnak s így attól tarthatott, hogy egy szép reggelen a falakat az alájuk ásott aknák fölvetik s ekkor marad csak igazán földözetlenül az egész viárcvonal jobb oldala. A falak keresztültörésére határozta hát el magát, mert a mélyen ásott árok átszeli a nyílások helyén a városfal alapjait s ha csakugyan volna a töröknek e helyütt aknája, ennek likat ad, tehát hatásától előre megfosztja. Áttörték hát a falakat a paralell-árkok végében s a paralelleket a lejtőn lefelé meghosszabbíták egészen addig a vonalig, mely a retek-utczai ágyútelephez vezetett.³ Persze, hogy nagy emberáldozatba került e munka s ha a török ágyú a mély viárcokban nem igen talált is, annál kegyetlenebbül pusztítottak a mozsarak magas ívben aláhulló kőbombái s szikladarabjai. Már három mérnök volt szolgálatonkívüli állapotban s épen az áttörés napján, június 29-én sebesült meg életveszélyesen a derék Soulard mérnök. E napon kezdettek a mérnökök azon telep (vagy teknő) készítéséhez is, melynek helye hét vagy nyolcz bombavető mozsár számára az alsóváros falán kívül a többször említett szöglet mögött volt kijelölve (a Christen-féle téglavető mocsarának helyén); a kálvária-hegyi ágyúgátonyba a bécsi-kapunak irányítva hat táborig ágyút állítanak be a tüzérek a török kicsapásai ellensúlyozására s miután a retek-utczai ágyútelep teljesen be lőn végezve s Rabatta június 28-dikán este a tüzérséggel, ágyúkkal és mozsarakkal megérkezett s a szükséges sánczkosarakat és rőzsekötegeket a hajókról

¹ Foglietto Straordinario, melynek adata a meghatározásra becses. A Journaux 120 lépést mond, de azt hiszem ölet akart mondani, mert 120 lépésnyi távol a második paralell s a várfal közt teljes lehetetlen.

² Marsigli fejtegeti ezt Stato militarejában.

³ Csak a Főjelentés alapján írhattam le a fontos részletet. A többi kútfő vagy nem tud róla vagy érthetetlen.

behordatta, június 30-dikán a városfal szegleténél 2 kis mezei ágyút állítanak föl a török kicsapások hatásosabb meggátolására és a 12 darab 24 fontos rés-törő lövegből is beállíták az elkészült hatalmas gátonyba az 5 elsőt.¹

Fölvirradt a várva várt nap: július elseje és korán reggel, mintha a fölkelő napot üdvözlő levegőt remegtető hangjával, öt 24 fontos bömbölő ércztoroka okádta a zúgó golyókat az esztergomi rondella méltóságos falaira. A hatalmas körbástya csak incselkedésnek vette a dolgot s szemölde sem mozdult meg, pedig jól láthatá, mint állítja be a tüzérezredes Mieth Mihály »Stuckoberhauptmann« uram² a bőszen üvöltő fiúk többi hét testvérét s mint tolatja be a mozsárteknőbe is az odaszánt hét mozsarat. E mozsarak közül még négy szintén július elsején kezdte meg a várba hányni bombáit s Abdurrahman erre azzal felelt, hogy a bécsi-kapu mellett levő köröndön egy három nagy ágyúból álló üteget állítsa föl, kurtináin pedig a többi mellé három új mozsarat helyezt el a közelítő munkálatok megakadályozására. A török új ágyúütege s mozsártelepe tagadhatatlanul igen sok alkalmatlanságot okozott a mieinknek; de ez új ütegek élete csak egy napig tartta. Július 2-dikán már 8 mozsár³ s mind a 12 (24 fontos) löveg teljes működésben volt s míg az előbbieik gyúanyaga a helyőrségi templomot s a szomszéd házakat tűzbe borítá,⁴ az utóbbiak mind a két rondellán — az esztergomin s a bécsi kapu mellett — rést kezdtek törni s a rajtuk levő ütegeket elnémították. »Általában, mondja a főjelentés, tüzérségünk oly óriás eredménnyel működött e napon, hogy a rákövetkező éjen át sokkal kevesebb háborgatást szenvedtünk a földmunkálatoknál mint addig.«

Szükség is lett volna a nyugalmasb munkára, mert még két paralell-árok húzása volt hátra. Gondolni való azonban, hogy minél közelebb jutott az ostromló sereg a várfalak lábához: Abdurrahman is annál erélyesebben igyekvék ellene működni. Segítségére két hajó jött a július elsejét követő éjen, melyek a török hajóhid maradványain állított ágyú-üteg védelme alatt dél felől jutottak be Budára. Rajtuk valószínűleg török tüzérek és mérnökök voltak — mint Richards, a fiatal angol mérnök hiszi — Egerből s vezetésük alatt a következő napokon az

¹ E tizenkét lövegből 8 az esztergomi rondella, 4 pedig egyelőre a bécsi kapu melletti körönd ellen volt irányítva. Ezért látja az olvasó Juvignynél (2. sz. a.) tört vonalban ezen fő ágyútelepet.

² Hadi registratura protocolluma.

³ Journaux szerint. A Főjelentés csak hétről szól. L. Juvigny 15. sz.

⁴ Vittorio Tarini piemonti tiszt levele júl. 7. (Turini áll. Ltár). A templomot Tarini église de S. Jeannak mondja.

egy éjre annyira megnémult ütegek, hogy némelyek már azt mondták: ime a török a löporral takarékoskodik! — újult erővel kezdettek dolgozni.¹ Mindamellet a parallelárok ásatása az éjjeleken át ernyedetlenül folyt. *A harmadik párhuzamos-viárok*, mely valószínűleg a Batthyány- és ápolla-utcák sarka táján kezdődhetett s a Batthyány-utca irányában haladva nyugat felé a városfalig ért, innen pedig a falon áttört nyíláson keresztül vitetett tovább s a török kirohanások ellen jobb végén egy merőlegesen lefelé kanyarodó más árokban lelte befejezését, e harmadik parallel-vonal — mondóm — három éjen át készült csak el. *A negyedikhez*,² mely az Ilona- és ápolla-utca sarka táján állott kis mecsettől nyugatra, tehát az ostrom- és Ilona-utcák szegleténél kezdődhetett s a Mátray-utca irányában vonult el, csak július 4-dikén éjszaka foghattak, de július 6-dikán éjjel már bevégezték; daczára annak, hogy a negyedik vonalnál már hármás nehézség várakozott a derék munkásokra. Mert eltekintve attól, hogy a várfal szomszédságában, attól valami 80 lépésnyire levén, a török lövészek golyói s a kézi gránátok özöne akadályozták az ásásban őket, július 4-dikén a török még hihetetlen vakmerőséggel alig 50 lépésnyire a ví-árkoló csapatoktól a várfal lábánál ellen-approcheokat kezdte meg lövészei elhelyezése czéljából³ s csak nehezen sikerült a szívós török katonát e tarthatatlan állás elhagyására kényszeríteni. Hasonló merényletek megakadályozására egyrészt, másrészt meg a naponként táguló résre való tekintettel elhatározta a főparancsnok, hogy a negyedik, légbelső paralell vonal előtt, egészen közel a sarki rondella tövéhez (valami 20 lépésnyire) ott, a hol a várvédők baloldalról küldött golyói ellen a körönd maga takarja az ostromlókat,⁴ erős, patkóalakú logement-t (daczművet) készített nagyobb számú csapat számára. Ha a kurtináról nem akadályozhatta meg a török e munkát: annál nagyobb ellenállást fejté ki az esztergomi rondellán tört rés czölöpjei mögül. A dolog annyira jutott, hogy a csüggedő keresztyén katonának példát adandók, maguk a tiszték vették a munkát kezükbe s csak így sikerült a föllelkesített dolgozóknak hallatlan erőfeszítés között a daczművel elkészülni. Több mint negyven ember halt meg e nehéz munka folyamában; nem is számítva sebesülteket, kik között vala Thüngen

¹ A török hajóhid maradványának elrombolására Richards ajánlkozott volna. (Tudósítás a táborból. július 3., melléklet Schmettau jelentéséhez.) Nem tudom elfogadták-e, nem-e ajánlatát?

² Főjelentés meg Richards összevetése s néhány mellékes adat combinatioja által merem e két parallel irányát meghatározni.

³ Tudósítás a budai táborból júl 4. (mellékl. Schmettau jelentéséhez) és Foglietto Straordinario júl. 4-dikéhez.

⁴ Ez az úgynevezett »holt-hely«, a köröndök e nagy hátránya. A szögletes bástvánál, a bastionnál holt-hely nincs. L. Zastrow id. m. 61. lap.



SCHÖNING JÁNOS ADÁM altábornagy

vezérőrnagy és Bischoffshausen major is, meg az a derék Rosne lovag, Starhemberg ezredbeli kapitány, ki június 26-dikán az alsóváros rondelláját oly elszántan védte s a ki e daczmű készülése közben vállán kapott mély seb következtében néhány nap mulva kilehelte nemes lelkét.¹

Míg a sarki nagy körbástya felé lépésről-lépésre naponként *legalább* 15—20 halott veszteségével közeledett Lothringiai Károly: azalatt a viárok balfarkánál is élénk, mozgalmas élet támadt, sőt künn a város-major felé is kérges tenyerű, de vidám ficzkók ásója-kapája pendült meg az éj óráiban. Itt a svábok, amott a brandenburgi csapatok dolgoztak versenyt, szorgalmasan. A *svábok* a megígért létszámban 4000-en pontosan megérkeztek június 30-dikán Buda alatt s Károly számukra táborhelyül a Kis- és az a mögötti Középső-Svábhegyet jelölte ki (mely nevét csakugyan tőlük vette) s egyszersmind megegyezett vezérükkel Károly Gusztáv Bádén-Durlachi örgróffal, hogy naponként 500 embert szolgáltatnak a futó-árkokhoz dologra és őrségül s különös föladatuk leszen a retek-utczai ágyú-ütegtől a vérmező hosszában közlekedési vonalat ásni a bajor tábor felé, a szükséges redouteokkal. A *frankok* július elsején érkeztek meg s a császári ezredek mellé osztattak be, s nem sokára őket a *brandenburgiak* követték. Ha szép csapatok voltak a sváb ezredek: még szebbek, a vén brandenburgi választófejedelem seregének s tán a német birodalmi katonának színe-virága voltak a brandenburgi katonák!

A tél végén s a tavasszal előkészítette jövetelük útját ismerősünk Grumbkow a bécsi udvarnál; megegyezett a menettervben, melyet a távol északról vonuló hadseregnek az örökös tartományok mennél kisebb megterhelésével tennie kell s kijelenté ura nevében a brandenburgi főhadbiztos, hogy nem annyi katonát küld, mint a mennyire szerződésileg kötelezve van, hanem — többet, 8000-en fölül. Örültek ennek a bécsi udvarnál s azt mondták róla, hogy ily hatalmas segélynyújtással az öreg választó erejét mutogatja, nevét akarja bámulttá tenni s a közbecsülést szerezni meg.² 8269 ember — a Magyarországra induló segédhad fölött tartott szemlét ápril 27-dikén Crossen mellett Frigyes Vilmos. Ott volt testőrezrede 2000 emberrel; a fejedelemasszony testőr-ezredéből, a trónörökös, a Fülöp herczeg-féle, a Derfflinger-, Anhalti herczeg-, Barfuss-, Dönhoff- és Kurlandi herczeg ezredekéből

¹ Csak a Főjelentés ad e logementről tiszta képet.

² »... Elettore ... con tale vigoroso soccorso a cesare fa pompa della propria forza e rende considerato il di lui nome, con che si solleva alla stima universale nel mondo...«

578—578 ember; a Strauss-féle és Henrik szász herczeg lovas-ezredek 600—600 emberrel. A hadsereg főparancsnokságát Schöning János Ádám altábornagyra bízta a választó; alatta voltak Barfuss és Marwitz tábornokok, a kurlandi trónörökös, Henrik szász-weissenfelsi herczeg, Dohna Dietrich és Károly grófok, Strauss, Belling stb. ezredesek.¹ A szemle végeztével beszédet intézett az agg választó hadaihoz, lelkükre kötve, hogy gyalázatot ne hozzanak vén fejére s búcsút vett tőlük, »gyermekeitől« oly érzékenyen, hogy még a császári biztosnak, a marczona gróf Dünnewald altábornagynak, szeméből is kiperdült egy öreg könyecsepp.² Schöning nagyon kimélte a meneteléssel a veterán katonát: azt akarta, hogy friss erőben, kipihenten érkezhessék meg s teljes energiával léphessen a küzdelmek véres terére s bár nem volt helyes egészen lassú menetelése s a bécsi udvar azzal nem is vala megelégedve, minden ellenmondás daczára lassan haladt. Két hónap kelle neki, míg Pest alá érkezék.³ Július 3-dikán a pesti síkon fogadta őket Lothringiai Károly s mindjárt másnap 1500 emberük vonult be a számukra hagyott ostrommunkálatokhoz, míg július 5-dikén a többi csapatok a császári tábor háta mögött, a Mátyás-hegyen, ütöttek tábort.⁴

Schöningnek becsületbeli kötelessége volt megmutatni, hogy a mit az úton mulasztott, azt az időt a munkában helyre pótolja. S valóban bámulatos gyorsasággal dolgoztak a brandenburgiak a viárkokon, a császári viárkok balfarkánál: két éjjeli munka után csaknem elérték a császári viárkok niveauját. Méltó dicsekedéssel írja a táborból egy brandenburgi tiszt, hogy a megfeszített munka által kis féltékenységet gerjesztének a császáriakban, megmutatván nekik, hogy miként kell dolgozni. « De a császári tábornokok e serénységet csak jó néven vették, Schöninget érette szívesen üdvözölték s dicséretekkal halmozták el »e rendkívüli erélylyel űzött munkásságért.«⁵ Buzgalmuk annál inkább becsülendő, mert áll az is, a mit ugyanaz a tiszt mond, hogy tudniillik míg a

¹ Kurd W. v. Schöning. Des General-Feldmarschalls Hans Adam v. Schöning Leben und Kriegsthaten. Berlin, 1837., 88. és 279. lapokon.

² Henrik szász herczeg naplója. (Berl. áll. Ltár.)

³ Szidták is ezért Schöninget a bécsi udvarnál; kigyót-békát-kiáltottak a sötéten látók az »eretnek« ellen. A zelota Marco d'Aviano még a táborból is azt írja Lipótnak: »V. M^{te} ces. haverà motivo nell'avenire di poco fidarsi d'heretici.« (jún. 23. Budai tábor. Ered. a bécsi állami Ltárban.) Szerencse, hogy se Lipót, se Károly nem hallgattak rá.

⁴ V. ö. Ottlyk önéletírásával.

⁵ Nous sortimes de celles (= tranchées) des imperiaux à gauche et aprez deux nuits de travail nous-nous trouvames aussi avancéz qu' eux et leur donnames par là quelque petite jalousie, en leur monstrant ce qu'ils devoient avoir fait; dont messieurs les generaux ne temoignerent pourtant rien, au contraire Mr le general de Schöning receut des complimens et des applaudissemens d'avoir poussé ses travaux avec une vigueur si extraordinaire...« Levél a budai táborból 1686. júl. 18. (Berlini áll. Ltár, mellékl. Schmettau leveleihez.)

brandenburgiaknak a viárkok készítésénél arra is figyelemmel kellett lenniök, hogy viárkaikat bal oldalról czölöpépítményekkel s keresztbe vont árkokkal biztosítsák (mert különben a bécsi-kapuból történő kirohanások ellen födetlenül maradtak volna): a császáriak efféle munkától mentek valának, mert őket balról épen a brandenburgiak földözték.¹ Persze másrésről igaz az is, a mit a császáriak védelmére föl lehet, sőt föl kell hozni, hogy tudniillik a jobboldali fedező-árkok meg mind a császáriak rovására estek és hogy könnyebb volt a brandenburgiaknak oly gyorsan haladni, hiszen ők a munkát csak a harmadik császári parallel-vonal irányában kezdték meg; a két első párhuzamos árkot melyek egyike-egyike oly hosszú vala, mint a harmadik meg negyedik összevéve, egyedül a császáriak készítették el azon a helyen is, a mely a brandenburgiaké lett volna, ha hamarább érkeznek vala meg.

A brandenburgiak legelőbb is, július 4-dikén, az ápolda- és Ilona-utczasarki kis mecset alatt húztak lefelé oldalgátul egy vonalat s egyúttal helyreállíták az összeköttetést a császáriak 3-dik paralell vonalával s ezt meghosszabbítván, a következő éjen egy háromszegletű védművet készítenek, a kicsapások ellen használandó két ágyú számára, ha nem tévedek, a Batthyány-utczának a bécsi-kapu irányában fekvő könyökében; a következő éjjel a háromszögű védműtől balra, tehát keletnek, az ott leszálló völgy vagy lejtő felől egy elég nagy redouthoz kezdtek, mely szintén a török kirohanások hatásos visszaverésére volt szolgálendő. Ezen dolgoztak a kemény északnémet katonák még a következő éjen is és 8-dikán, azalatt, míg a császáriak a rondella tövében azt a lópatkó-alakú dacművet elkészítették, a brandenburgiak áttördelték a többször említett (s a császáriak negyedik parallel-árka irányában fekvő) kis mecset falait; a mecsetet ekként összeköttetésbe hozták pallissados viárkaikkal s alkalmas rohamgyültért alakítának belőle.² Július 10-dikén már a császári és brandenburgi viárkok teljesen készen minden védművel ellátva, egymással kényelmes összeköttetésben voltak: egyszóval — mint magát Richards kifejezé — célhoz értek. A parancsnokok s különösen Károly és Starhemberg, a kik fél-éjjeleket töltének sokszor a munkálatok ellenőrzésénél s gyakran megtagadták maguktól a gondolkodó agynak olyannyira szükséges nyugalmat,³ megalégedéssel tekintetének vissza az ostrom ez első napjaira. Könnyű most mindezt így elmondani; de hány halott, hány sebesült piros vére áztatta annak a

¹ »...Messieurs les imperiaux sont entierement en seureté de ce costé-là parceque nous les couvrons.« U. o.

² A brandenburgiak viárkairól s műveikről *érthető* leírást csak a Főjelentés ad.

³ Több kútfő kiemeli ezt, kül. Grimani, a Főjelentés és a Fogl. Straord.

sziklás-köves budai talajnak göröngyeit, a melyen e viárcok átvonultak, hogy, mint a *boa constrictor* a király-tigrist, körülövezzék s megfojtsák a várat!

Mennél előbbre haladtak a munkálatok, annál többféle nehézség merült fel s a főparancsnok figyelmének is annál többfelé kelle irányulnia. A vidéken közlő török csapatokról jöttek kósza meg hiteltérdemlő hírek, s a vár alatt a kemény Abdurrahman vitézei háborgatták sűrűn s kegyetlenül az ostromlókat. Tekintsünk szét egy pillanatra ott is, emitt is.

Már július másodikán azt a hírt vette Károly, hogy a török nagyvezér, kinek fölmentő seregét várták a budai törökök, erősen gyűjti a csapatokat s egy hadtestet az ostromlók háborgatására előre fog küldeni. Hogy a Sárvíz mellékén táborozó s kémiszolgálatok eszközlésével megbízott keresztyén lovasságot e detachment ellen erősítse, még e nap leküldötte Károly a harmadnapja megérkezett sváb lovasságot, gróf Caprarával, a ki most oda lenn gróf Dünnewald és gróf Pálffy altábornagyoktól a főparancsnokságot a lovasosztályok fölött átveendő volt, s egyúttal Adony felé erősebb figyelő detachmentt rendelt. Pár nap múlva e detachmentt egy másik követte, mely Dunaföldvárig volt vonulandó s támogatandó azt a magyar csajkás hadat,¹ mely föladataul a Duna mentén fekvő apróbb török palánkok meglepetését nyerte. Julius 5-dikén már gróf Caprara jelenté, hogy Eszék felől Pécsnek egy elég nagy hadtest közeledik s hogy a székesfejérvári török is mozogni kezd. Valami 150 embert, lovast és dragonyost küldött előre Caprara egy recognoscirozni rendelt kapitány után, kit a székesfejérvári török meglepett s levágott. A vérszemet kapott török a velencei tó körül e 150 embert is megtámadá s közülök valami 70 embert s gróf Tattenbach bajor lovaskapitányt is leölte. A baj oka egy Ulrici nevű dragonyos kapitány volt a Serau ezredből, a ki az ezredbeli »commandirozottak«-kal megfuta. Ulricit a fővezér börtönbe veté, megfosztá rangjától, a vele volt közlegénység közül pedig a gyávaság jutalmakép néhányat fölakasztatott.² A kölcsönt néhány nap mulva Caprara ezredének egyik lovaskapitánya Ligneville visszaadta ugyan, cselt vetvén 300 székesfejéri törökre, azokból valami 30-at levágott; de egyúttal a jó hírrel az a tudósítás jött a tábornagytól, hogy a kémek jelentése szerint a nagyvezér Eszéknél táborozik.

Közelebbi veszély fenyegette a pesti oldalról, a Duna balpartjáról

¹ Foglietto Straordinario.

² »Journaux«, Ouvilynek írván hibásan a kapitány nevét. Bővebben egy július 7-diki tudósítás a budai táborból. (Berlini áll. Ltár, mellékl. Schmettau jelentéseihez.)

az ostromlókat. A váradi és temesvári basák tatár csapatokkal erősödve a Tisza mellett megjelentek már július elsején. Nem kételkedhetett a herczeg, hogy ezek, ha a nagyvezér seregéhez nem csatlakoznak, Pest felől fogják megkísérteni vagy az ostromló sereg nyugtalanítását, vagy a várba segély bevetését. Míg hát egyrésztől Caraffának parancsot küldte magyarjaival — Petneházy, Semsey és Barkóczy csapataival — e hadtest mozdulatait szemmel tartani, másrészt elhatározá a pesti parton helyreállíttatni és kibővítettetni azokat a földműveket, melyeket ott már 1684-ben — a mai Angolkirálynőtől az új országház telkéig vonuló területen — emelt a keresztyén sereg. E munkával a már táborba érkezett *magyarok* bíztak meg,¹ tudniillik az esztergomi, komáromi magyar végbeliek s alighanem a Bercsényi generalatusának előbb leérkezett töredéke. Míg e magyar gyalogság a munkálatokon serénykedett s azt őrizé, valami 600 huszárból álló mozgó csapat a Duna mentén volt arra vigyázandó, hogy hajókon nem közeledik-e valami török osztály. A huszárok — becsületükre legyen mondva — kitűnően oldották meg feladatukat: lehatoltak Kalocsáig, meglepték e török palánkot s lovaikról leszállva, a török őrséget kard élére hányták.² Az elővigyázat nem volt fölösleges, mert harmadnapra július 4-dikén Heissler tábornoktól jött jelentés, hogy Szolnok körül egy osztály török lovasság őt, bár siker nélkül, megtámadá; a mért Scherffenberghez parancs ment: Erdélyből lassan kivonulni.³ Sőt, mind a mellett, hogy a Caraffától jött értesítések szerint a tiszamelléki török e folyót nem lépte át, egyes vakmerő tatár csapatok közel Pest alá száguldoztak s a Csepelszigetére átúsztatván az ott legeltető császári lovászok egy részét elfogták. Ez okok arra birták Lothringiai Károlyt, hogy a brandenburgi lovasságot ne küldje a Sárvíz mellékre, hanem minden eshetőség ellen a maga oldalánál tartsa; sőt, midőn július 10-dikén Heiszler azt jelzé, hogy a tiszai török valóban átkelt Szeged mellett a Tiszán s vagy Egerbe szándékozik, vagy, mint kémek jelenték, tűzér tiszteket akar Budába belopni: Károly megkettőzteté a pesti oldalon óvintézkedéseit. Az föltűnt amúgy is az ostromlóknak, hogy pár nap óta Buda védői az ágyútelepek erősítésére különös gondot fordítanak s hogy hajóikat reparálják; a várból éjjelenként eresztett rakéták pedig azt jelenték, hogy Abdurrahman valamit vár.⁴ E fölötte nyugtalanító hírek és jelenségek következtében hadi tanácsot tartott Károly

¹ Journaux: dont il (Károly) donna la garde aux haiduques et aux hongrois. (így!)

² Richards naplója és a Fogl. Straord. Honnan való volt e 600 huszár? nem tudom.

³ Oldaljegyzet a Journaux-ban: »cependant il ne le fit pas.«

⁴ Julius 12-dikéről plane azt írja egy tudósítás a táborból. (Berlini áll. Ltár): »... in der Nacht haben die Belägerten zwei Raggett steigen lassen, dergleichen andere zwei man auf der Pester Seiten weit im Feld gesehen hat...«



Magyar huszártiszt a XVII. század végén.

s ennek megállapodásai szerint 2000 lovast (velük Savoyai Jenőt) és hat zászlóalj gyalogot rendelt báró Mercy altábornagy vezetése alatt a pesti partra; s ez a hadosztály a július 10-dikén éjjel dühöngött vihar miatt — mely az ostromló sereg hajóhídját is elrombolá — csak másnap kelhetett át az ott táborozó s redouteokat őrző magyarság erősítésére s a Margitsziget déli csúcsával szemben levő pesti hajóhídfe mellett foglalt állást.¹

Míg a környék ennyire igénybe vette az ostromló sereg figyelmét: azalatt Abdurrahman kirohanásaival tette keservessé az ostrommunkálatokat. Szökevények beszéltek, hogy a brandenburgi csapatok közeledésekor azt hívé Buda parancsnoka, hogy neki hoznak segílyt Eger és Hatvan törökjei s midőn aztán megpillantá a keresztyén segédhadat, igen lehangolódott volna. Az, a mint Abdi az első napon viárkolásra vonuló brandenburgiakat fogadta, nem mutat-e lehangoltságra! Említém, hogy július 4-dikén vonultak először a brandenburgiak a császári parallelárkok baloldalához dolgozni. Alig pitymallott július 5-dike hajnala s hirtelen, mint a szakadt gáton zúgó víztömeg, erős jancsárcsapat támadt a bécsi kapú melletti házromok s kertek sövényei mögül az árkoló burkusokra. A nagy választó katonái ekkor láttak legelőször törököt ellenségképen s ekkor is a java: barna-fekete jancsárok vést üvöltő csoportja állt legelőszörre is szemben velük, a szőke fiúkkal. Nem csuda, ha pillanatnyi zavar állott be soraikban s e pillanat alatt ingadoztak s hátrálni kezdettek. De ez csak addig tartott, míg a túlerő ellen lábat vethetének; elkeseredetten léptek ki ekkor a viárkokból, kemény kézi viadal után nemcsak visszaveték az oroszánként küzdő ellenséget, hanem a várfalak golyói daczára a bécsi kapúig űzték. Ez volt az első vérkereszttség: a próbatűz; egy századost, két hadnagyot s 10 közembert vesztének s vén tábornagyuknak, a honn maradt híres Derfflingernek ifjabb fiát Károlyt, a ki, mint önkéntes vőn részt e hadjáratban s a kit 2 jancsár vörös köpönyegéről magasb rangúnak vélve, levágott. De Brandenburg becsülettel megállta helyét s megérdemlé a császáriak osztatlan dícséretét.²

Gyászosabb végű volt az összecsapásnál az ötödnapra rá, július 9-dikén történt kirohanás, mely egyúttal mintegy előize volt annak a

¹ Csak Henrik naplója szól a hadi tanácsról. Maga Henrik herczeg 900 lóval és Belling ezredes 2 bataillonnal volt e hadosztálynál. Richards adatai hibásak; a Főjelentés kiemeli, hogy bár Mercy egyenest a török ellen szeretett volna menni: Károly nem engedé meg.

² Egy császári tisztt írja róluk: Sie sind wackere Leute (haben) sich mehr als generos gehalten. (Berlini Ltár; július 6.) És Vittorio Tarini piemonti tisztt jelentése július 7. (Turini áll. Ltár.)

később elég szomorúan szerzett tapasztalatnak, hogy a török a keresztények fölött az aknaharczban fölényben áll. Július 5-dikén egy alsóbb török tiszt, a jancsárok egyik zászlótartója lopózkodott az ostromlókhoz; előadta, hogy neki a töröktől szöknie kelle, mert egyik főnökét egy asszony miatt megölte.¹ A fiatal ember sok olyat beszélt el, a mit az ostromló sereg vezérei amúgy is tudtak; de vallomásai mégis figyelmet érdemlének, mert tudatták, hogy Abdurrahman az ostrommunkálatok szétrombolása céljából már aknakemenczék ásatásához fogott s ezek egyikének helyét, a középső rondella előtt,² a török tiszt meg is mutatta. Nosza a herczeg tüstént parancsot adott két aknásztisztnek ez aknák fölkeresésére. Az egyik a bécsi kapú felőli kurtina előtt kezdte meg munkáját; bejáratát hatalmas gerendák fedték a török bombái s kézi gránátjai ellen; a másik a középső rondellánál, a császáriak negyedik paralellárka irányában levő pinczeszerű mélyedésből³ — valamivel föntebb annál, a hol a várfok- és Mátray-utczák találkoznak. E kettőn fölül még július 7-dikén utólag egy harmadik akna fúrása is megkezdett a sarki rondella előtti patkó alakú daczmű védelme alatt e most említett sarki körönd aláásására. Abdurrahman hagyta őket két napig turkálni, a török aknát nem találták meg. Harmadnap július 9-dikére virradóra, a bécsi kapun valami 400 jancsárt eresztett ki a harmadik (bécsi kapu melletti) rondella mellé s míg a középső rondella előtt egy török aknát fölrobbantott, a császáriak kurtináján ütött rés czölöpjei mögül pedig kicsapást szinlelt, a robbanás és a szinlelés összejátszó hatása alatt a 400 jancsárt a legfelső viárok őrségére küldé. A zavar nagy lön; a csekély számú brandenburgiak, a kiknek e bős z rohamot föl kell vala tartania, minthogy a viárok jobb szárnya, tudniillik a császári gyalogság a rés felől történendőkre figyelmeztet, meghátráltak, a tiszteknek, bár a végső eszközökhöz nyúltak, nem sikerült a futó legénységet visszatartani,⁴ Wobeser kapitány, a Fülöp-herczeg ezredből, a ki állását oda hagyni nem akarta,⁵ 8 sebben vérezett el s vele együtt a futó legénység közül mindjárt vagy negyven. A zavar, mint a ragályos kórság, hamar átragadt a császáriakra s az egész legfelső viárokvonalt rendtelenségbe került s az alatt, míg a futó katonát innen a következő paralellárokba veté a jancsárság, néhány vakmerő török fölgyújtá a

¹ Doria di Cirié jelenti fejedelmének: avendo ucciso un suo superiore per causa d'una donna... (U. o.)

² A Főjelentés későbbi — júl. 10-diki elbeszéléséből lehet ezt kombinálni.

³ Csak a Főjelentés tud erről ily precise.

⁴ Ezt maga Henrik herczeg, brandenburgi ezredes vallja be.

⁵ Ezt egy császári tiszt írja a táborból júl. 9. (Berlini áll. Ltár, mellékl. Schmettaunál.)

magával hozott szerekkel a baloldali kurtina alá irányított keresztyén akna deszka- s gerendabejáratát. A török még tovább hatolt volna, ha e közben a Starhemberg ezredbeli báró Wirth őrnagy, a hirtelenében összegyűjtött muskétásokkal, föl nem tartja addig, míg a tartalék megérkezik s a kegyetlenül védekező jancsárokat visszanyomta. Több mint 150 embert vesztettek a brandenburgiak és császáriak együttesen, míg a török csak tíz embert, a kiknek fejeit aztán a mieink sovány vigasztalásul a rés előtt karókra tűzték. A halottak közt volt a Baden-Durlach sváb ezred alezredese Wachtenheim, a Mansfeld ezred egy kapitánya, egy kapitány Schönerl, a frankok ezredétől; a brandenburgiak közül pedig az említett Wobeser kapitány és Borstel hadnagy. A brandenburgiak kudarczát Schöning fölötte röstellé s annak tulajdonítván, hogy nagyobb tekintélyű főtiszt ép a jancsárok kirohanásakor nem volt a viárcokban, elrendelé, hogy a jövőre Belling ezredes és a Kurlandi ifjú herceg, gróf Dohna Károly és gróf Grygy, gróf Dohna Detre és Löschbrand ezredesek páronként váltsák föl azokban egymást.¹ De még ez sem volt elég: az aknában s az ostrommunkálatokban is kárt szenvedtek a keresztyének. A fölrobbantott török akna a középső rondella előtti keresztyén aknát részben betemeté. S bár két aknázt belőle tüstént kiástak s más kettő másnap oly módon vaczkolódott ki, hogy botra kötötte nagy kését s lukat fűrt belőlről kifelé s az aknafolyosón aztán levegőhöz jutván, nagy nehezen kimászott:² a legügyesebbet közülök, a ki legtöbbet ért, nem lehet kimenteni.³ A legfelső paralellárok ostromműveit (a sánczkosarakat, védczölöpöket, löpadokat etc.) pedig annyira szétrombolta a török e kirohanás alatt, hogy még július 11-dikén éjjel is volt dolog a belső munkák — mint a löpadok — helyreállításával.⁴ Teljes megelégedéssel szemlélhette mindezt Buda parancsnoka s kinyitván erszénye száját, gazdagon megjutalmazá derék jancsárjait.⁵

Míg éjjelenként az ostromlók a viárcokban dolgoztak s meg-megbirkóztak a kicsapó törökkel, a nappalt az ágyúk s mozsarak működése vette igénybe. Július 3-dikán már a kis Svábhegyen kezdtek egy hat ágyús üteg számára gátonyt készíteni, hogy onnan mintegy oldalba s egyúttal hátba lehessen löni a falat védő törököket. Ez a telep hamarosan készen vala s már hatodikán játszani kezdtek a lövegek; minthogy

¹ Henrik naplója szerint a jancsárok először a császáriakra veték magukat s ezek hozták volna rendetlenségbe a brandenburgiakat. De ez nem valószínű, mert a császáriak a rés felől voltak.

² Tudósítás a budai táborból júl. 10. (Berlini áll. Ltár.)

³ Journauxban oldaljegyzet: la vérité est qu'il (a bennveszett) estoit le principal.

⁴ Richards ezt tagadja, de a Főjelentés határozottan kiemeli.

⁵ Tarini írja urához, hogy, a szökevények tanúsága szerint »les braves actions estant genereusement recompensées par le bache.«

azonban nem feleltek meg a hozzájuk kötött várakozásnak, golyóik nem lőttek be a várba: helyettük július 8-dikán 5 ágyút állítottatott be Károly Gonzales Péternek, a sokat dicsért és sokat rágalalmazott spanyol tüzérmesternek találmányából. Maga Gonzales még ekkor nem volt Buda alatt, helyettese végezte teendőit s noha csaknem átalános volt a hit, hogy »a jó spanyol nélkül is bevesszük a várat«: ¹ úgy látszik — Richards tanúsága után — hogy az ágyúk megoldották föladatukat. Ugyancsak július 8-dikán a várfalhoz igen közel a 4. paralellvonalban a kurtina közepe felé 9 ágyúra készült egy hatalmas telep, mely 11-dikén már elkezdte a rést tágítani s a rés mögött emelt török czölöpsort töretni. Új mozsárütegek is készültek: egy hatmozsaras a 2-dik és 3-dik paralell-árok között, mely hatodikán már bombáit veté a várba elég sikerrel;² s aztán július 9-dikén két mozsártekenő, tudniillik egy 4 mozsárra való a legalsó párhuzam-árok nál s a *spanyol* tüzérmérnök új találmányú mozsarai a retek-utczai üteg baljában. Ez utóbbiak hatása eleintén leg-alább messze maradt a várakozástól. »Több gyönyört okoz a nézőnek a bombák magas ívű röppályája, mint kárt az ellenségnek azok hatása,« — mondották a hozzáértők. ³ Richards ezt annak tulajdonítja, hogy a bombák igen mélyen fúródnak a földbe s a kanócok tüzet ez eloltja.

A brandenburgiak is megkezdettek július 6-dikán egy 9, 24 fontos réstörő üteg számára gátonyt építeni a 3-dik parralellvonalnál körül-belül ott, a hol a Batthyány és Toldy Ferencz-utczák összefutnak⁴ s ebből július 10-dikén már a rések karózatait lövették. Másnap pedig megkezdé működését az a brandenburgi 22 kisebb, háromfontos lövegből álló üteg, melyet a brandenburgiak a retek-utczai császári batteria bal oldalán állítottak⁵ s melynek czélja volt lánczos és tüzes golyók vetésével a rés mögött tüzet gerjeszteni s a töröknek a védczölöpök fölállítását, ezek meggyújtása által, lehetlenné tenni. Ez ágyúkhöz a tüzes golyók vashéjait Berlinben a választó fejedelem híres tüzérmérnökének, Weiler ezredesnek felügyelete alatt készítették. Nehogy ezeket a hosszú úton, Berlinből Budáig czipelni kelljen, ismerősünk Frydag már január elején elküldte rajzukat Bécsbe. E golyóhéjakat aztán a brandenburgi tüzérmesterek tölték meg a kellő gyúanyaggal. »E golyók hatását magam láttam több

¹ Tudósítás a budai táborból júl. 6. (Berlini áll. Ltár.) V. ö. Juvigny 8. sz.

² Egy tiszt írja a táborból júl. 6.: (haben) wir das Brandfeuer und die Bomben... mit gutem Effect geworfen... (Berlini áll. Ltár.)

³ Tarini írja: »qui (Gonzales helyettese) par l'elevation de ses bombes donne plus de plaisirs aux spectateurs qu'il ne fait de mal aux assiégés.«

⁴ Fontana 20. sz. a. csakhogy 8 ágyút jelez.

⁵ Ebből 16 császári ágyú volt.

izben, írja Frydag. Tüzők és égésök olthatatlan. Egyet közülök jelenlétemben egy nagy póznára erősítettek, meggyújtottak és a Spree fenekéig a víz alá meríték, a hol az legalább is egy jó negyedóraig égett s oly hatalmas nagy gőzt fejleszté ki a vízből, mintha a folyó fenekén legalább is egy ház égett volna (!). Egy másik ily golyót pedig szintén jelenlétemben egy lyukba vetettek, e lyukat négy munkás gyorsan behányta földdel; de a golyó ereje utat tört s a gödörből fél óra hosszáig hányta a lánggal vegyes füstöt.«¹ Sokat ígért hát ez a burkus találmány; de az első napokban — Richards bizonyossága szerint — bizony még semmi láttatja nem volt. Többet várt a fiatal angol mérnök azon szintén új constructiójú taraczkoktól, melyeket gyúanyaggal töltött bombák számára e 22 ágyús ütegtől balra helyeztek el, ugyanezen napon, a brandenburgiak.

Julius 12-dikén az ostromművek állása hát a következő:

A császáriaknak négy paralell-árkuk, jól ellátva place d'armes-okkal és a közlekedéshez szükséges árokvonalakkal s egy patkóalakú daczmű a sarki rondellánál nagyobb számú csapatok befogadására egy esetleges rohamnál; 12 huszonnégy fontos a retek-utczai telepből töreti a falakat, 9 ágyús üteg a kurtina előtt a negyedik paralell-vonalban, 5 Gonzales-féle ágyú a Kis Sváb-hegyről háborgatja oldalt a védőket; a Christen-féle mocsár helyén 8 mozsár, a második és harmadik paralell közt 6 mozsár, a retek-utczai üteg mellett egy Gonzales-féle mozsár-telep veti bombáit a várba. A brandenburgiak részéről 9 ágyús üteg (a Batthyány és Toldy-Ferencz-utczák sarkán) töreti a rést, 22 tábori ágyú vet tüzes golyókat a palissadokra; taraczküteg küld ez utóbbiak mellől bombákat a védők nyakába. A kirohanások ellen minden oldalról földmunkálatok, a svábok készítette közlekedési vonalak redoutejaikkal védenek s ezeket a kálvária-hegyi 6 ágyús üteg, a Christen-féle mocsár mellett két kis ágyú, a brandenburgiak háromszögű védművének két ágyúja s az ország-úti üteg támogatják föladatukban.

Károly úgy vélte, hogy rohamot merhet. Már július 8-dikán azt mondja a főhadiszállásán vezetett egyik napló: az általunk ostromra kiszemelt három rondella védelme teljesen lehetetlenné van téve.²

¹ Frydag jan. 6. 1686. (Berichte aus Berlin, bécsi áll. Ltár.) — A tüzes vagy izzógolyókat már a XV. században ismerték; sőt valószínűleg az arabok még hamarabb használták. A mók 1342-ben Algeziras ostrománál hajító gépekkel vetettek izzó golyókat. A brandenburgiaknál ez a golyó-nem a nagy választófejedelem alatt kapott lábra, a ki azt Stralsund ostrománál 1678-ban használta jó sikerrel. Azóta nagyobb figyelem tárgya lón. Lásd Decker Geschichte des Geschützwesens 31. és 75. lapokon.

² »Journaux«: »...toutes les defences des trois tours que nous attaquons, entierement ostées...«

A retek-utczai ágyúk ütötte rés megvizsgálására a német nagymester már július 5-dikén éjjel 3 gránátost küldött, azzal a parancscsal azonban, hogy áliadót csapván, igyekezzenek a törököt oda vonni. Czelja volt ez intézkedésnek nem annyira a védők fárasztása, mint inkább az, hogy majd akkor, ha komoly rohamot intéz az ostromló sereg a rés ellen, a török ne higgyen a roham komolyságában. A három gránátos fölűszott a résig s gránátokat vetett a védők közé; a török fölriadt, nagy tömegben özönle a réshez s a legfelső paralell-vonalban készen álló lövészek, meg a bombavető s lobbömbös (carcasse) telepek kényelmesen zúdithatták rájuk gyilkos tüzüket. A czél eléreték. De már július 12-dikén a császáriak rése annyira tágasnak látszott, hogy komoly, alarme nélküli megvizsgálását elhalasztani nem lehetett. Most maga Károly válogatott ki három különböző ezredből gránátosokat, hogy a kurtinát — a császáriakét — meg a két rondella törését megszemléljék. El volt határozva a herczeg, hogy sem a három (a balkurtina, a középső s a sarki rondella ellen irányított) akna lassú készülése végét, sem azt *nem várja be, míg a réstörésben természetesen hátramaradt brandenburgiak nagyobb rést ütnek az ő oldalukon s Károlylyal együttesen intézhetnék rohamot.* A gránátosok nem nagy fáradsággal jutottak mind a három helyen a falig; úgy találták, hogy a rés mögött emelt török védczölöpökben még nem elegendő a nyílás s hogy a fölmászásnál a rohanók nagy akadályára fognak lenni a lejtőn heverő nagy kőfal-darabok, melyek körül a föld oly mozgó, oly kevéssé szilárd, hogy ők maguk — a gránátosok — is csak azokat megkerülve juthattak följebb. Ez akadályok elhárítása után azonban a rés könnyen megmászható.

Ez a jelentés s a tüzérezredes Mieth Mihály biztosítása, hogy tudniillik 24 óra alatt képes a védczölöpöket lerombolni s a falrét támadható állapotba hozni, arra birta Károlyt, hogy a rohamot július 14-dikére tűzze ki.¹ De e határozatot egy közbejött körülmény megváltoztatá. Abdurrahman aknászai észrevették, hogy a keresztyén aknászok már jó mélyen áskálnak a középső rondella alatt. Működésük eredményét megkelle előzni — s ez a töröknek, miután ügyesebb aknászai rendszeren mélyebben, az ostromló sereg aknái *alatt* voltak,² könnyű dolog volt. Július 13-dikán hajnalban a török a középső rondella alatt ellenaknáját felrobbantá s a keresztyén aknát tönkre tette. De egyúttal, természetes, megिंगatta a középső rondella falát, sőt a kurtina rése melletti falakat

¹ Főjelentés.

² Ezt Richards is hangsúlyozza.

is, úgy, hogy azokat Mieth Mihály első lövései ledöntötték.¹ Károly herczeg látván ez új törést s azt, hogy tüzersége kevés óra alatt a török czölöpsort is megrongálá és szétzúzá a réshez való jutást akadályozó nagy faldarabokat, nem akart Abdurrahmannak időt engedni a résnek a következő éjen való kijavítására s kiadta tüstént Starhemberg tábornagnak a parancsot, hogy még az nap 13-dikán este intézendő rohamhoz a szükséges rendelkezéseket tegye meg.

Starhemberg Rüdiger tábornagy mindjárt a viárkokba hordatta a szükséges szereket az elfoglalandó réshez kellő logement készítéséhez s kijelölte a legfelső paralell vonal azon helyeit, a hol a földdel tömött sánczkosarak az árok partjáról a rohamra kilépő csapatok elől eltávolítandók lesznek.² Elrendelte, hogy azon csapatok, melyek e napon a viárkokba valának parancsolva, hátravonuljanak, az első vonalat átengedendők azon 2600 embernyi erősítésnek, mely ide volt belépendő, tudniillik a Souches-ezred két zászlóalja (1000 ember), 1 zászlóalj a Mansfeld-féle ezredből s egyéb zászlóaljak, a melyekhez ezután az angol, spanyol és francia önkéntesek tekintélyes csapata is csatlakozott. Az egész actio vezényletére gróf Souches altábornagy, az alsóváros bevételének egyik főtényezője lön kijelölve, alatta Diepenthal vezérőrnagy és gróf Oettingen ezredes.

A roham három helyen volt intézendő. Jobbról a sarki (esztergomi) rondella oldalán a XVIII. század első tizedében oly nagy hirre kapott vezér, gróf Starhemberg Guido — ekkor alezredes nagybátyja ezredében — vezetése alatt támad a jobb oldali rohamoszlop; a kurtinán, tehát középuött, gróf Herstein Scherffenberg-ezredbeli őrnagy alatt a középső rohamoszlop; balról gróf Auersperg Mansfeld-ezredbeli alezredes parancsnoksága alatt végre a középső rondellánál a baloldali rohamoszlop. Ezek mindegyike 400—400 embert kapott kisebb csoportokra osztva s úgy, hogy legelől a gránátosok fognak menni, utánuk a lövészek, majd ezek után a lándzsások, alabárdosok,³ legvégül pedig a munkások a befészkeléséhez való ásó szereikkel. Gróf Oettingen ezredes

¹ Főjelentés itt ellentétben áll Richardsszel, a ki azt mondja naplójában, hogy a török saját falait — ellenaknái jobbak lévén — nem gyengíté meg. De én a Főjelentést fogadom el. Bizonyos, hogy a török aknászok jobbak valának, csak azért röpthették föl a keresztyén aknát is; mely ha Károly akarata szerint elkészülhet, tizszerte nagyobb kárt okoz a töröknek, mint a török akna szükségyszerű visszahatása okozott.

² Vauban már itt is időt és fáradságot tudott megkimélni, ő hozta be a viárkok bizonyos helyein az árokoldalba vájt lépcsőzetet.

³ A lánca és alabárd a 17. század legvégén már csak egyes csász. ezredeknél volt meg. (Feldzüge d. Prinzen Eugen v. Savoyen I. 222.), de 1686-ban az ezredeknek jó harmadrészét még lánca s alabárdosok képezték.

és Hambousch Neuburg-ezredbeli őrnagy a maradék néppel a viárkokban volt visszamaradandó, hogy egyrészt a hová kell, erősítést küldjön, másrészt lövészeivel a viárkok földzete alatt háborgassa a védőket. Elrendelte gróf Starhemberg Rüdiger azt is, hogy azok a gránátosok, kiket a három ezredből előtte való nap Károly herczeg a rés megvizsgálására kiválogatott, a rohamra rendelt gránátosok közé osztassanak kalauzokul. Embereket jelölt ki, azután a gránátok, a rözse-kötegek hordására, a sánczkosarak hentergetésére s zavarok elkerülése céljából a parancsnokoknak írásban adta ki rendeleteit.

Délután 3 órakor a rohamra kijelölt hadi nép ugyanazon rendben vonult a viárkokba, mint a melyben onnan a rohamra kiindulni kellett. Este hét órakor három ágyúlövés adott jelt a rohamra s a véres dráma kezdetét vette. A kijáratokra jelölt helyeknél hirtelen lefordíták a sánczkosarakat s a mint a viárkokból kilépett a rohamoszlop: első áldozatkép egy jól célzott török golyó gr. Herberstein őrnagyot, a középső rohamoszlop vezetőjét szíven találta. Mind ennek daczára ez az oszlop — nem tudjuk, ki állott a derék őrnagy helyére — egy pillanat alatt elérte a rések mögött fölállítva volt török védczölöpöket; a gránátosok kétségbeesett erőfeszítéssel, de sikertelenül igyekeztek kiszakgatni a francia mintára épített¹ kitünő karózatot, mely kihegyezett gerendavastagságú fából állott **V** alakban, erősen egymáshoz volt szegezve, kifelé dülő hegyével mintegy nyársra húzta a támadót s az ágyúk hatása ellen-súlyozására karjaiban földeszsákokkal volt terhelve; a gránátosok mögött pedig a sánczeszközökkel ellátott katonák magában a falrészben a logementt kezdettek csinálni

A rondellaoldaloknak indult oszlopok támadása még ennyi sikerrel sem járt. Itt a védczölöpökig csak kevesen tudtak eljutni, mert ezen az oldalon a rés meredekebb volt. Azokat, a kik a czölöpökig halált megvető elszántsággal fölvergődtek, hatalmas, izmos karok által vetett kőkoczkák zúdíták vissza, egyik katona a másik fején bukott keresztül a viárkok vonalaihoz. S még ez nem volt minden. Egy irtózatos pillanatban két török akna robbant föl a küzdők lábai alatt; az egyik a középső, a másik a sarki rondella tövénél s tuczatjával temette alá a küzdő katonát. Míg a sánczeszközökkel kéznél levő munkások az eltemetettek kiásásán dolgoztak, az alatt a török fölhasználta a sarki rondellánál fölrobbant

¹ Grimani írja júl. 17-dikéről a török czölöpökről, hogy azok »francia minta szerint rakatván sono sì forti che paiono muraglie...« Doria di Cirié pedig ugyane napról így írja le fejedelmi urának e czölöpöket: Queste palizzate erano grosse travi non piantate diritte ma appoggiate e sporgendo fuori della breccia in maniera tale che non si poterano svellere, essendo poi con altri legni attaccati l'uno all'altro...« (Turini áll. Ltár.)

akna által ütött ama nyílást, mely az alsóváros falánál ott támadt, a hol ez a rondellával érintkezik s a vérmező felőli falak alatt elvonuló *födött-útból* ellenállhatatlan furiával s nagy számban özönlött ki s oldalba fogta a sarki rondella ellen újult dühvel rohanókat. E nem várt támadás végleg zavarba hozta az ostromló katonát s tán áthat e zavar a kurtina részén harczolókra is, ha egy Tabernac nevű kapitánya a Souches-ezrednek nem nyomul előre a legfelső viárokban hátramaradt csapatokkal s nem úzi vissza a vakmerő törököt s ez által helyet nem szerez Starhemberg Guido rohamoszlopainak harmadszor is megkísérteni a sarki rondella rése ellen való támadást.

De itt is, a középső rondellán is lehetlenné tették a fölrobbant aknák a megmászást; a rés még meredekebb lön s Auersperg és Starhemberg parancsot vőnek a kurtina két szögletére vetni magukat, hogy aztán innen a bástya-torkon át¹ jussanak a két üres rondellába. Támogatásukra a Souches-ezred egy zászlóaljával Kirchmayer kapitány a sarki rondellához, Steinbach kapitány a Mansfeld-ezred egy bataillonjával a középső rondellához küldeték, maga Károly herczeg a rés aljáig egy harmadik zászlóaljat vezetete.² Nagy szükség is volt már az erősítésre. Starhemberg Guidót egy nyíl a bal vállán, egy puskagolyó a jobb lábán sebesíté meg, vére csurgott, de nem köttetheté be sebét. Auersperg, ki a palliszadokat egy-két helyen elérte már, bal lábán vett erős sebet s személye szerint visszavonulni kényszerült. De alig ért Steinbach a középső rondellához, egy golyó őt is szíven találta, s Kirchmayer súlyos sebet kapva, szintén nem parancsnokolhatott. S a rohanók még sem tágitottak. Megtőnek mindent — mondja Károly naplója — a mit a világ első gyalogságától kívánni lehet. Ujabb erőszakos kísérletet tőn a három rohamoszlop együttesen a kurtina rése elfoglalására, az önkéntesek: herczegek, grófok, bárók és lovagok dicső példája lelkesíté az egyszerű szegény közembert;³ de újabb erővel verte vissza a kétségbeesetten védő török is a megújult támadást: égő szurok-koszorúk százai repültek a rohanók fejére; kecskebőrből készült, lőporral töltött s kanóczzal ellátott zsákok ölő tüze gyujtotta föl töltényüket, meggyujtott gyantaport okádó kézi szivattyúk⁴ égették össze arczát, ruháját a közeledőnek s más és más török találmány pusztított a keresztyének közt irtóztatóan.

Másfél óráig tartott már az emberfölötti küzdelem. Volt egy idő

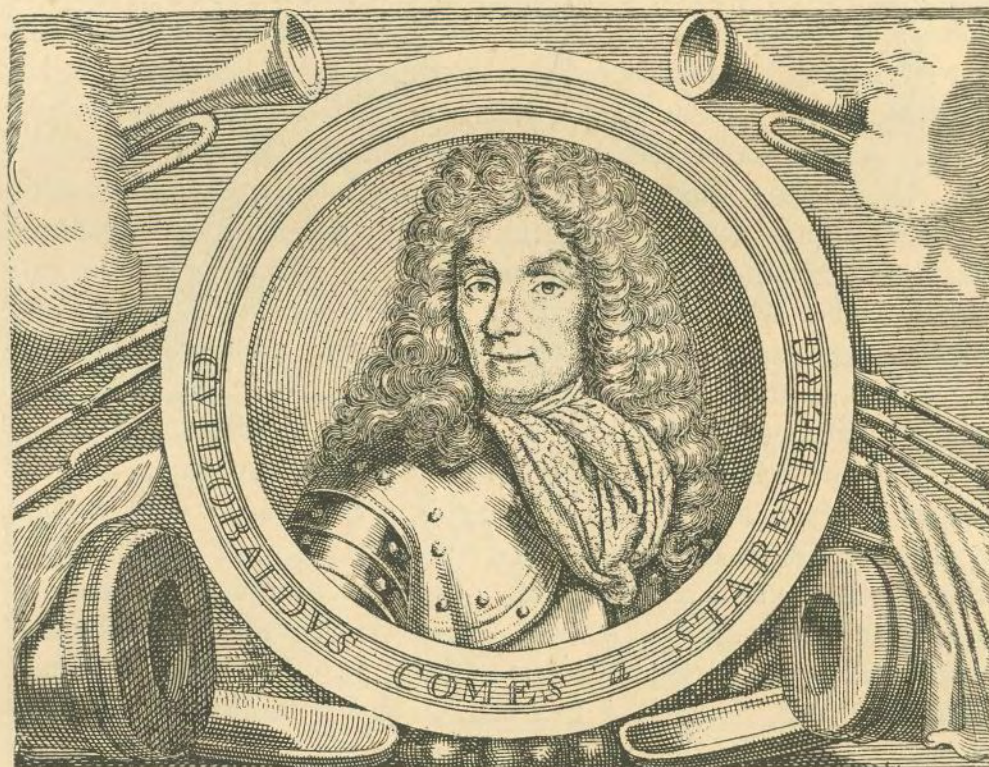
¹ Gorge = bástyatorok, a hol a kurtina a körönddel (vagy bastionnal) érintkezik, *belől*, a vár felé.

² »Journaux« szerint.

³ »Journaux.«

⁴ Főjelentés.

e roham alatt, az, midőn a három oszlop a kurtinánál egyesült s a két zászlóalj erősítést nyert, mikor néhány bátornak, szerencsésnek sikerült a védzőlöpök fölé kerekedni és »hittük — írja a napló — hogy nemcsak a résbe fészkeljük be magunkat, hanem a védzőlöpök nyílásánál a várba is behatolunk.«¹ Hiú remény, csalóka hit! A tábornokok belátták, hogy a további küzdelem csak cél nélkül való emberáldozat s a következő két ok Károlyt a roham beszüntetésére bírta. Először kitünt, hogy



GR. STARHEMBERG GUIDO.

a *bástyatorokhoz* még akkor sem lehet hozzájutni, ha a török kevésbé makacs elszántsággal védené a falat; mert a réseknél részben az aknák hatása alatt, részben a rohanó katonák súlya alatt a szétmállott porhanyó föld meg a lazán heverő kötörmelék teljesen levált s a kőfal lábát nagy magasságban kitakarta. Másodszor, mert a *kurtinán* a megkezdett logement elkészítését befejezni a rondellákról jövő oldaltűz miatt teljes lehetetlen. A rohamra rendelt csapatok hát visszavonattak s alig kezdék meg a visszavonulást, a »saját erélyes ellenállásától neki hevült

¹ »Journaux«: »il fut un temps que nous crûmes non seulement nous loger, mais entrer dans la place au travers des ouvertures des pallissades...«

török« (mondja a Főjelentés) baloldalon a brandenburgiakra intézett kirohanást s az első árokban levőkre erős sortűzet adott, míg a réseken vörös zászló tünt fel hirdetni Allah dicsőségét. A brandenburgiak azonban készen várták a támadást, keményen visszavetették a győzelemittas janicsárokat s valami tíznek fejét levágva, behozták Schöning elé a szokott jutalom kiadása végett.¹

Igy végződött július 13-dika, egy szombati nap, a siralom s a veszteség nagy napja a keresztyén seregre. Az önkéntesekkel együtt több mint 1400 ember halt és sebesült meg; maga a halottak száma valami 200-ra rugott: s a mi valóban borszasztó, a sebesültek közül is alig reméltek valami 200-at kigyógyítani,² a többi halálfia volt. A már említett császári alezredeseken s egyéb elesett s megsebesült kapitányokon és Megrigny mérnökön kívül nevezetesebb halottjai és sebesültjei voltak e napnak Európa különféle nemzetei legelőkelőbb családainak sarjai, az önkéntesek: több, mint negyven előkelő s közel hatvan egyszerűbb ember a rohamban résztvett 300 önkéntes közül. Köztük volt Robert angol kir. herczeg törvénytelen fia, kit haldokolva vittek el a rés mellől, ki még az nap halála előtt katholikussá lőn;³ rajta kívül meghalt három (More, Talbort es Vissemann) s megsebesült hat angol lord. A spanyolok közül halálos sebet vőn s néhány napra rá be is végezte életét a derék Vexar herczeg, az arany gyapjas rend lovagja; meghalt az ifjú Piccolomini herczeg a család aragoniai ágából; megsebesült Escalona herczeg, Valero marquis, Vexar herczeg öcscse és D. Gaspar de Zuniga, Vexar unokaöcscse s a herczegek egész kísérete. A francziák közül a hires Crequi herczeg fia: Blanchefort marquis s Cormaillon lovag kaptak sebet, társaik némelyike meghalt, mások megsebesültek. Meghalt azonkívül Lothringiai Károly kedvencz vezérhadsegéde az ifjú Károly György herczeg, a rajnai pfalzi-ház Veldenzi ágából.⁴ E sok derék önkéntes valóban maga kereste halálát. A fővezér megtiltá nekik a rohamban részt venni, sőt a vakmerő Commercyc herczeg, unokaöcscsét, a ki az önkéntesek vezére lett volna, miután megsebesült már, egyszerűen erőszakkal letartóztatta; de nem használt semmit, »végzetük vitte őket a halálba.« A spanyol önkéntesek szilárdan

¹ Ils portèrent les testes au camp pour en avoir le prix ordinaire.

² Grimani jelentése júl. 16-ról.

³ Gr. Taaffe altábornagy levele Buda alól júl. 13. (Berlini áll. Ltár; Schmettauhoz mellékl.)

⁴ Budavár visszavétele. Irta egy szemtanu. Angolból ford. Deák Farkas. 1886. 44. lapon ez áll: »Herczeg Veldens a *Palatine* családból.« Annak tudásához csakugyan nem kell genialitás (v. ö. id. mű 6. lapját) hogy ez a famozus »*Palatine*-család a rajnai pfalzi-ház. Nem mindenkinek szabad ám ad normam Marine-megye botlani, mert nem mindenki Jupiter.



Janicsár a XVII. században.

el voltak határozva, hogy ők, a maguk részéről a kurtinába való befészkelésnél fogják támogatni a dolgozókat s a többi utánuk ment. Elszántságukért elnyerték a martyr koszorút: kétszázados álmuk fölött viraszszon a kegyelet szelid nemtője!¹ Brandenburgi részről szintén nevezetes halott volt: gróf Dohna Károly ezredes, a kit a kirohanás alatt a brandenburgi üteg mellett ölt meg egy golyó s kivüle még két kapitány: Pettau és Kanitz esett el e nevezetes napon, sőt magában a rohamban is egy ifjú brandenburgi hadapród, ki Schöning engedelméből önként vőn részt a császáriak rohamában s föl is tűnt bátorsága által, vesztette életét. S mennyi veszett el Abdurrahman diadalmas népéből a megpróbáltatás e kemény napján? Nem tudjuk; szökevények 500 embert emlegettek, a mi hihetetlen s köztük volt volna, ha igaz, Abdi egyik helyettese.

Nehéz szívvel küldé el Károly a rosszul sikerült kísérlet hírére Lipóthoz a gyors futárral. S habár a császári válasz inkább vigasztalás volt,² mint szemrehányó: a kritika hangja az udvarnál s a táborban mind élesebb lőn. Birálták s védelmezték Károlyt;³ de senki nem ment a gáncsoskodásban odáig, mint Bádeni Lajos. Tudósítása nagybátyjához sok nem alaptalan kritikát tartalmaz, de elárasztja mindezt az olthatatlan gyűlölet epéje. Ő akarja megírni Bádeni Hermannak az igazságot, mondá, mert úgy se hallotta még azt senkitől. »Es war ein tolles und wunderbarliches Stürmen! s nem is végződhetett jól« — így kezdi tudósítását. Hiszen annyi föld sem volt a kurtinánál a rés palissadjai előtt, hogy a rohanó katona lábat vethetett volna s mégis oly elszántással harczolt mindegyik, mint életemben még sohasem láttam. Daczára, hogy kézzel kaszabolta őket a török s az aknák fölrobbantak, azt lehet mondani, függöttek a lejtős meredeken. Eleintén Bádeni Lajos szerint csak befészkelés s nem tulajdonképeni roham akart volna lenni s Starhemberg már visszavonta volna a katonaságot, midőn az ő tudta nélkül néhány zászlóalj jött támogatásra és így a »lehetetlen befészkelésből formalis és esztelen roham« fejlődött; a rések s a védczölöpök előtt födetlenül álló katona hosszú időn keresztül exponálva volt az ellen tüzének. »Most hát annyira jött a dolog — írja a kárörvendő hős — hogy a lothringiai herczeg csakugyan sakk-matt és nem tud egy húzást se tenni. Ha a

¹ Ez önkéntesekről kül. a Journaux, aztán egy tábori tudósítás július 13. (Berlini áll. Ltár.) Gr. Taaffe ezt írja: Son Altesse (Lothr. Károly) avoit fait defense aux volontiers de s'y (a rohamnál) trouver, mais leur destin les y a entraîné malgré toutes les defenses et ils l'ont payé cher (U. o.)

² Hadi registr. júl. 17. csak kivonatban; a fogalmazást scartirozták.

³ Vauguyon júl. 18. és Disp. júl. 21.

császár érdeke közömbös volna előttem, bizony nem állhatnám kaczagás nélkül s csinos egy tréfa volna, ha Kegyelmességed előtt is ezt a komédiát egyszer jelmezekben eljátszhatnám.«¹ A gyűlölet nem jó criticus s hagyjuk el Bádeni Lajost ép úgy, mint a zelota Marco d'Avianot, a ki meg egyedül — Schöninget okozza a rossz eredményért.² Azt lássuk, a mit higgadt bírálók mondanak.

Sarkalatos és alig menthető hiba volt Károlytól *a)* be nem várni, míg a bajor választó és a brandenburgi sereg, vagy legalább ez utóbbi nem támadhat; *b)* rohamat indítani addig, míg a rés nem tágabb, nem kényelmesebb. A mi ezt az utóbbi hibát illeti, lehet abban valami, a mit Velence követe szerint beszéltek az udvarnál, hogy tudniillik a rés megvizsgálására küldött gránátosok és mérnökök jelentése vezette tévútra a fővezért: ne reflektáljunk hát erre az argumentumra. De a mi az előbbit nézi, itt a hiba el nem tagadható. Schöning intette Károlyt a várakozásra s mikor kijelenté, hogy ő a brandenburgiak tökéletlen résén nem támadhat, de szívesen átengedi csapatai egy részét a császári rohamban részt venni: a fővezér ezt nem fogadta el, hanem a baloldal védelmével bízta meg (a kirohanás ellen) a brandenburgiakat. Kétséget nem szenved, hogy ennek a császári meg a segéd hadak között való féltékenykedés, a tulságos dicsvágy volt az oka, — és ezt a féltékenykedést, ezt a dicsvágyat *az udvarból* épen a szerencsétlen próféta Marco d'Aviano útján *szították*. Azt akarták megmutatni a császáriak, hogy a segédseregek közreműködése nélkül is képesek sikeres fegyvertényre s ennek itták meg a levét. Így gondolkodott az egész udvar s az egész hadi tanács; ők incitálták türelmetlenül a fővezért s ezt később némelyek őszintén be is vallák a brandenburgi követ előtt.³ Másrészt nagy tényező volt a rohamra való elhatározásban az, hogy nem hitték, hogy a török a külső falat is annyi elszántsággal védje, miután a mély árok, ez a fő-fő fontosságú védmű, ennek a külső falnak *mögötte* van. De ha aztán mienk a külső fal: akkor urai leszünk a várnak s könnyebben mienk lesz a második — mondák — mint a török hiszi. Itt is csalatkoztak. Abdi jól tudta, ha nem is volt Vauban tanítványa, hogy a külső fal birtoka olyan jelentőségű Budánál az ostromlóra, mint a glaxis éléhez

¹ Bádeni Lajos levele Bádeni Hermanhoz júl. 17. (Hadi Ltár a carlsruhei ered. után.) Röder is közli e levelet, de ezt a részt — a legjellemzőbbet — persze kihagyja!

² Marco d'Aviano Lipóthoz júl. 21. (Bécsi áll. Ltár.)

³ Schmettau júl. 15. és júl. 21. (előbbi levelében: Ist aber zu vermuthen, dass dieses zur Lehre dienen wird, ins künftige mit mehrern Concert und Behutsamkeit zu gehen). Azonkívül brandenb. tisztek levelei a táborból júl. 14. és különösen júl. 18.: du reste, Monsieur, vous savez aussi que si on avoit suivi les avis de S. Exc. de Schöning et différe encor un jour ou deux l'assaut, il n'avoit peut estre pas esté si fatal et malheureux.« (Berl. áll. Ltár.)

való jutás rendszeresen épített váraknál: tehát minden erejét megfeszíté e külső fal megtartására. Igaz — mint Grimani, a velencei fiatal tisztt okoskodik — hogy e vakmerő rohamnál *mindent* lehetne nyerni; de az is igaz, hogy, ha nem *mindent* is, de *nagyon sokat* lehetne veszteni.¹

Azonban magánál a rohamnál se ment minden rendben. A dispositiókat Bádeni Lajoson kívül még három szemtanú: egy angol, egy német, egy olasz (Richards, Henrik, szász herczeg, Grimani) rosszalja, különösen a kurtinán való befészkelésnél. Elegendő szer nem volt kéznél s tétlenül volt kitéve a katonaság nagy része a török lövéseinek. Jobb dispositio ha nem vezet is a befészkeléshez, de legalább megkiméli sok derék katona életét. Ebben egyedül Starhemberg tábornagy, Károly főherczeg titkos irígye, s mint az ifjú Grimani kijelenteni nem habozik, az ostrom hátramoszdítója, a hibás. Nem akarom azt állítani, hogy készakarva cselekedett, de bizonyos az, hogy e roham után a legfurcsább hírek voltak róla folytonosan forgalomban s titkon azt beszéltek, hogy jobb szeretné, ha Buda bevételéből mi sem lenne, ha már 1684-ben, mikor egészen ő vezette az ostromot (mert Károly folytonosan a szeraszkiírral volt elfoglalva) oly kudarczot kelle vallania.² Kétségtelenül része van a kudarczban még annak a körülménynek is, hogy a rohamoszlopok s a támogató csapatok vezetői részben az actio elején, részben a küzdelem folyama alatt *valamennyien* harczképtelenné lőnek; s végre a nélkül, hogy követ dobnánk a vértanúk sírjaira, meg kell említenünk azt is, hogy általános nézet szerint az önkéntesek részvétele többet ártott, mint használt. Már a hadjárat elején, mikor jövetelüket bejelentették, borsódzott tőlük a katonai körök háta: jön a sok önkéntes — mondák — s hozza a sok zavart, rendetlenséget magával, és jóslásuk beteljesedett. Július 13-án vérökkel öntözték Buda falait, de ebben köszönet nem volt; a roham alatt összekeveredtek a rohamoszlopokkal s annyi rendetlenséget okoztak halált megvető bátorságuk daczára is, hogy a haditanács jónak látta meghagyni Károlynak: effélének a jövőre végét vesse. S mikor aztán Budát az ostromló sereg bevette, Károly első dolga lön az önkénteseket fölpakolni, nehogy a hadjárat további folyamában, ha egyébként nem, (úri emberek lévén) 'nagy podgyászaikkal alkalmatlankodjanak.'³

¹ Levelek a rohamelőtti napokból júl. 4. és júl. 11. (Berl. áll. Ltár) és Grimani a roham utánról júl. 16.

² Grimani júl. 24. »Per sinceramente dire a V. Exc. dirò col sentimento di persone di credito . . . Starenberg dispose l'assalto di modo che si sarebbe eseguito senza buon effetto.« És júl. 23-ról: »Mi vien detto essersi penetrato per confidente di Starenberg, esser il suo fine di non acquistar la piazza . . .«

³ Henrik naplója; Richards naplója; a haditanács leirata júl. 17. Károlyhoz; Buonvisi tudósításai február 10. és szeptemb. 22.

De ha rosszul sikerült is a roham, egy nagy tanulságot merítettek belőle: ember van a gáton Budán belül s nem szabad oly becsmérőleg nyilatkozni erről a rendszer nélkül épített várról, mint a brandenburgi mérnökök és mások is tettek.¹ Vigasztalódjunk: nincs még veszve Buda. »Que cecy ne Vous donne pas méchante opinion du siège de Bude, — írja gróf Taaffe altábornagy, az osztrák miniszterelnök oldalági őse, a roham napján egy barátjának, nous le prendrons assurement — minden bizonynyal be fogjuk venni!«

¹ Doria di Cirié e kitűnő ítéletű savoyai katonatiszt írja fejedelmi urának a nagy katona II. Victor Amadeonak jul. 17. Buda alól: È cosa strana come la situazione di questa piazza inganna tutti i generali et ingegneri, quali in *arrivando la credono piazza di insultare*; ma poi in due à tre giorni l'esperienza fa loro cangiar di parere« (Turini áll. Ltár.)

